

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 69

Започаткована 1967 р.

У вісник подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання медичної, соціальної психології, психодіагностики та психологічного консультування. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020р. Категорія «Б»)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 28.12.2020 р.)

Редакційна колегія:

Валентина Миколаївна Павленко, (головний редактор), кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua.

Світлана Германівна Яновська, (відповідальний редактор), кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна. sgyanovskaya@karazin.ua

Сергій Арнольдович Гірник, (технічний секретар), кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна. serhi.hirnyk@karazin.ua

Олена Феліксівна Іванова, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua

Алла Борисівна Коваленко, доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. abk2015@ukr.net

Олександр Суменович Кочарян, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. kpkript@gmail.com

Наталія Іванівна Кривоконь, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи, Чернігівський національний технологічний університет, Україна. ubk.nat@gmail.com

Ірина Володимирівна Кряж, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua

Оксана Володимирівна Кузнецова, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та технологій неперервної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради». o.v.kuznetsova@live.com

Марат Амірович Кузнецов, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна. kpp.khnpu@gmail.com

Олена Львівна Луценко, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua

Валерій Олександрович Олефір, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua

Ніна Вікторівна Підбуцька, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. І.А. Зюзяна Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». podbutska_nina@ukr.net

Віктор Володимирович Плахіх, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua

Олександр Володимирович Тімченко, доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології, Національний університет цивільного захисту України. timchenko.psy@gmail.com

Валентина Васиївна Гриценко, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри етнопсихології та психологічних проблем полікультурної освіти факультету соціальної психології, ФДБОУ ВО МГППУ, Москва, Росія. gricenko@shu.ru

Людмила Іванівна Дементій, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології, Омський державний університет імені Ф.М. Достоєвського, Росія. lyudmiladementiy@mail.ru

Надія Михайлівна Лебедева, доктор психологічних наук, професор, завідувач Міжнародної лабораторії соціокультурного пошуку, Вища школа економіки Національного науково-дослідного університету, Москва, Росія. nlebedeva@hse.ru

Софія Кімовна Нартова-Бочавер, доктор психологічних наук, професор, професор факультету клінічної та спеціальної психології Московського міського психолого-педагогічного університету, Росія. snartovabochaver@hse.ru.

Тимофій Олександрович Нестік, доктор психологічних наук, професор РАН, завідувач лабораторією соціальної та економічної психології Інституту психології РАН, Москва, Росія. nestik@gmail.com

Ірина Даниїлівна Плотка, доктор психологічних наук, професор, директор департаменту «Психологія», Балтійська Міжнародна Академія, Латвія. irinaplotka@inbox.lv

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 419, тел. 057-707-51-70.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology
Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування
Свідоцтво про державну реєстрацію KB No 22053-11953P від 21.12.2015

Вісник індексується у міжнародних наукометричних базах Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), DOAJ та Index Copernicus

ISSN 2225-7756

Ministry of Education and Science Ukraine

THE JOURNAL

of V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 69

Founded 1967

Kharkiv – 2020

The "Visnik" contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, social psychology. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

"Visnik" is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine No 886, of 02.07.2020. Category «B»)

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol No 18 of 28.12.2020)

Editorial Board:

V. Pavlenko, Candidate of Psychological Science, Professor of the Department of Applied Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. (Chief Editor). psy_applied@karazin.ua

S. Yanovska, Candidate of Psychological Science, Associate Professor of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, (Deputy Editor). 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. syanovskaya@karazin.ua

S. Hirnyk, (Technical Secretary), Ph.D. in Physical and Mathematical Sciences, Senior Researcher, Department of Medical Physics and Biomedical Nanotechnologies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. serhii.hirnyk@karazin.ua

O. Ivanova, Doctor of Psychological Science, Professor, Professor of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. general_psychology@karazin.ua

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2a, ave. Academician Glushkov, 03680, Kyiv, Ukraine. abk2015@ukr.net

O. Kocharyan, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. kpkipt@gmail.com

N. Kryvokon, Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Social Work Chernihiv National University of Technology, Ukraine. ubk.nat@gmail.com

I. Kryazh, Doctor of Psychology, Head of the Department of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. psy_applied@karazin.ua

O. Kuznetsova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Technology of Continuing Education of the Odessa Regional Academy of Continuing Education, Ukraine. o.v.kuznetsova@live.com

M. Kuznetsov, Doctor of Psychology, Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskiyh St., Kharkov, 61002, Ukraine. kpp.khnpu@gmail.com

O. Lutsenko, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. psy_applied@karazin.ua

V. Olefir, Doctor of Psychological Science, Head of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. general_psychology@karazin.ua

N. Podbutska, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Management of Social Systems. I.A. Zyzynna National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine. podbutska_nina@ukr.net

V. Plokhikh, Doctor of Psychological Science, Professor, Professor of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. general_psychology@karazin.ua

O. Timchenko, Doctor of Psychology, Professor, Leading Researcher of the Laboratory of Crisis and Disasters Psychology National University of Civil Protection of Ukraine, 94, Chernyshevska St., Kharkiv, Ukraine. timchenko.psy@gmail.com

V. Gritsenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor, Department of Ethnopsychology and Psychological Problems of Multicultural Education, Faculty of Social Psychology, Moscow State University, Moscow, Russia. gricenko@shu.ru

L. Dementiy, Doctor of Psychology, Professor, Dean of the Faculty of Psychology of the Omsk State University F. M. Dostoevsky, Russia. lyudmiladementiy@mail.ru

N. Lebedeva, Doctor of Psychology, Professor, Head of the International Laboratory for Sociocultural Search, Higher School of Economics of the National Research University, Moscow, Russia. nlebedeva@hse.ru

S. Nartova-Bochaver, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor, Faculty of Clinical and Special Psychology, Moscow City Psychological-Pedagogical University, Russia. snartovabochover@hse.ru

T. Nestik, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Laboratory of Social and Economic Psychology, Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia nestik@gmail.com

I. Plotka, Doctor of Psychology, Director of the Department of Psychology, Baltic International Academy, Latvia. Lomonosova Street, 4, LV-1019, Riga, Latvia. irinaplotka@inbox.lv

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 419, tel. 8-057-707-51-70.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology

E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.

The certificate of state registration KB No 22053-11953P from 21.12.2015

"Visnik" is being indexed in international scientometric databases Google Scholar, DOAJ and Index Copernicus

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Акімова Н. В. ФУНКЦІЇ СВІДОМОСТІ: ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ	8
---	---

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Милославська О. В., Гуляєва О. В., Сапьян Є. О. ОСОБАЛИВОСТІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ПРАЦЮЮЧИХ СТУДЕНТІВ	16
Скворчевська Є. А. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБАЛИВОСТІ ЕКЗАМЕНАЦІЙНОЇ ТРИВОЖНОСТІ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ	23
Ярош Н. С., Розумна М. В. ОСОБАЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ВИХОВУВАЛИСЬ У НЕПОВНІЙ РОДИНІ	29

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Гулий Ю. І., Научитель О. Д., Тиньков О. М., Харченко А. О. ОСОБАЛИВОСТІ СТРУКТУРИ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» У ЖІНОК СЕРЕДНЬОГО ВІКУ З РІЗНИМИ СТАДІЯМИ РОЗВИТКУ ВАРИКОЗНОЇ ХВОРОБИ	37
--	----

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

Москаленко В. В., Пугач А. Є. ЖІНОЧІСТЬ У ПСИХОЛОГІЇ: ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ТА ПІДХОДИ	43
---	----

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Яворовська А. М., Баліцька А. Р. УЯВЛЕННЯ ПРО ПОНЯТТЯ «КОХАННЯ» МОЛОДИХ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ	48
Яновська С. Г., Туренко Р. А., Тімченко В. В. СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ ЛЮДЕЙ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19	55

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Кряж І. В., Баєва К. О. РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ СУБ'ЄКТА В ПОДОЛАННІ ПРОБЛЕМ, ВИКЛИКАНИХ ГЛОБАЛЬНИМИ ЕКОЛОГІЧНИМИ ЗМІНАМИ	64
---	----

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Зубенко О. М. СТИЛІ ЖИТТЯ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	74
Льота Л. П. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОСТОРУ СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ	81
Павленко В. М. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РЕЛІГІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ, РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	87
Тищенко А. В., Дьяченко С. О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО РІШЕННЯ ЩОДО ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ	94

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ

Студіка О. Б., Склярєнко Д. В. НАСТАЛЬНІ РОЛЬОВІ ІГРИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТРАНСЦЕНДЕНТНОЇ ФУНКЦІЇ ПСИХІКИ	100
--	-----

CONTENT**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY**

N. Akimova FUNCTIONS OF CONSCIOUSNESS: THE PROBLEM OF CLASSIFICATION	8
--	---

PERSONALITY PSYCHOLOGY

O. Myloslavska, O. Hulieva, E. Sapyan TOLERANCE PECULIARITIES TO UNCERTAINTY OF WORKING STUDENTS	16
--	----

Ye. Skvorchevska PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EXAMINATION ANXIETY IN PSYCHOLOGY STUDENTS	23
---	----

N. Yarosh, M. Rozumna FEATURES OF COPING STRATEGIES IN STUDENTS BROUGHT UP IN A SINGLE-PARENT FAMILY	29
--	----

PSYCHOLOGY OF HEALTH AND CLINICAL PSYCHOLOGY

Yu. Gulyi, O. Nauchitel, O. Tynkov, A. Kharchenko FEATURES OF THE COGNITIVE COMPONENT "SELF-CONCEPT" STRUCTURE IN MIDDLE-AGED WOMEN WITH DIFFERENT STAGES OF VARICOSE VEINS	37
--	----

GENDER PSYCHOLOGY

V. Moskalenko, A. Pugach FEMININITY IN PSYCHOLOGY: BASIC CRITERIA AND APPROACHES	43
--	----

COGNITIVE PSYCHOLOGY

L. Yavorovska, A. Balitska THE IDEA OF THE CONCEPT OF "LOVE" OF YOUNG WOMEN AND MEN	48
---	----

S. Yanovskaya, R. Turenko, V. Timchenko ATTITUDES TO DEATH OF MIDDLE-AGED PEOPLE IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC	55
---	----

ECOLOGICAL PSYCHOLOGY

I. Kryazh, K. Baieva THE ROLE OF THE ECOLOGICAL WORLDVIEW POSITION IN COPING WITH PROBLEMS CAUSED BY GLOBAL ENVIRONMENTAL CHANGE	64
---	----

SOCIAL PSYCHOLOGY

O. Zubenko LIFESTYLES OF MODERN STUDENT YOUTH	74
---	----

L. Lyuta SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INDIVIDUAL FREEDOM SPACE	81
---	----

V. Pavlenko RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOUS STEREOTYPES, RELIGIOUS IDENTITY AND RELIGIOUS TOLERANCE	87
---	----

L. Tishchenko, S. Diachenko SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF A PERSONAL DECISION ON LABOR MIGRATION	94
---	----

METHODS AND TECHNIQUES

O. Stulika, D. Sklyarenko BOARD ROLE GAMES AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE TRANSCENDENT FUNCTION OF THE PSYCHE	100
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

- Акимова Н. В.**
ФУНКЦИИ СОЗНАНИЯ: ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ 8

ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

- Милославская Е. В., Гуляева Е. В., Сапьян Е. А.**
ОСОБЕННОСТИ ТОЛЕРАНТНОСТИ К НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ РАБОТАЮЩИХ СТУДЕНТОВ 16
- Скворчевская Е. А.**
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКЗАМЕНАЦИОННОЙ ТРЕВОЖНОСТИ У СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ 23
- Ярош Н. С., Розумная М. В.**
ОСОБЕННОСТИ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ СТУДЕНТОВ, КОТОРЫЕ ВОСПИТЫВАЛИСЬ В НЕПОЛНОЙ СЕМЬЕ 29

ПСИХОЛОГИЯ ЗДОРОВЬЯ И КЛИНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Гулый Ю. И., Научитель А. Д., Тиньков А. Н., Харченко А. А.**
ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ КОГНИТИВНОГО КОМПОНЕНТА «Я-КОНЦЕПЦИИ» У ЖЕНЩИН СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА С РАЗЛИЧНЫМИ СТАДИЯМИ РАЗВИТИЯ ВАРИКОЗНОЙ БОЛЕЗНИ 37

ГЕНДЕРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Москаленко В. В., Пугач А. Е.**
ЖЕНСТВЕННОСТЬ В ПСИХОЛОГИИ: ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ И ПОДХОДЫ 43

КОГНИТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Яворовська А. Н., Балицкая А. Р.**
ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ПОНЯТИИ "ЛЮБОВЬ" У МОЛОДЫХ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН 48
- Яновская С. Г., Туренко Р. А., Тимченко В. В.**
ОТНОШЕНИЕ К СМЕРТИ ЛЮДЕЙ СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19 55

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Кряж И. В., Баева К. О.**
РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ СУБЪЕКТА В СОВЛАДАНИИ С ПРОБЛЕМАМИ, ВЫЗВАННЫМИ ГЛОБАЛЬНЫМИ ЭКОЛОГИЧЕСКИМИ ИЗМЕНЕНИЯМИ 64

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Зубенко О. М.**
ЖИЗНЕННЫЕ СТИЛИ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ 74
- Люга А. П.**
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОСТРАНСТВА СВОБОДЫ ЛИЧНОСТИ 81
- Павленко В. Н.**
ВЗАИМОСВЯЗЬ РЕЛИГИОЗНЫХ СТЕРЕОТИПОВ, РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ 87
- Тищенко А. В., Дьяченко С. А.**
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЛИЧНОСТНОГО РЕШЕНИЯ О ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ 94

МЕТОДЫ И МЕТОДИКИ

- Студика Е. Б., Склярченко Д. В.**
НАСТОЛЬНЫЕ РОЛЕВЫЕ ИГРЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ТРАНСЦЕНДЕНТНОЙ ФУНКЦИИ ПСИХИКИ 100

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Функції свідомості: проблема класифікації

 **Акімова Наталія Володимирівна**

доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної підготовки і соціальної роботи

Кропивницький інститут державного та муніципального управління

вул. Левитського 73, м. Кропивницький, Україна, 25026

<https://orcid.org/0000-0001-9952-1153>

e-mail: natashashadow8@gmail.com

У статті представлено «складну проблему свідомості» у її функціональному аспекті. Загалом проаналізовано понад два десятки класифікацій функцій свідомості. На основі критичного аналізу цих типологій запропонована системна класифікація з урахуванням структурної організації психіки, за якою основною функцією свідомості є рефлексія (суб'єктивне відображення об'єктивного світу), що у взаємодії з іншими компонентами психіки реалізується низкою конкретизованих функцій: емпірична, орієнтаційна, прогностична, оцінна, психосоматична, смислотворення і регуляція поведінки.

Ключові слова: *свідомість; функції свідомості; рефлексія; емпірична функція; орієнтаційна функція; прогностична функція; оцінна функція; психосоматична функція; смислотворення; регуляція поведінки.*

Постановка проблеми. Свідомість, безумовно, одна з ключових категорій як сучасної, так і класичної психології. Це поняття розробляли найкращі психологи з усього світу. Безліч праць теоретичного і практичного характеру присвячено проблемам свідомості. Проте питання її визначення, структури та функцій все ж потребують подальшої розробки, структурування та узагальнення. Різноманіття різних класифікацій функцій свідомості ускладнює розуміння цієї проблеми, в різних типологіях на позначення тих самих функцій використовуються різні терміни. Окрім того, класифікації, що наведені у поширених підручниках часто надлишкові, дублюючі та непослідовні.

Останнім часом поширюється думка, що складність розуміння свідомості зумовлена її функціональністю, тобто зміст свідомості – це її функції. Інше пояснення трапляється у роботах відомого філософа, песиміста, А. Шопенгауера, де зазначено, що кожен замкнений у своїй свідомості, як у своїй шкірі, тільки у ній живе безпосередньо (Шопенгауер, 2015). Можливо, справді, суб'єктивність нашої власної свідомості не дозволяє нам подивитися на це питання об'єктивно. Схожої думки дотримується й інший німецький філософ В. Дільтей: свідомість не може проникнути по той бік себе (Дільтей, 2016). Д. Чалмерс навіть створив спеціальний термін «складна проблема свідомості» (Chalmers, 1996), що набув вжитку у кінці 1990 років. Між тим увесь світ ми осмислюємо крізь призму власної свідомості, і деякі речі все ж здатні розуміти більш-менш об'єктивно.

Свідомість є не джерелом, а завданням, – писав колись один із засновників герменевтики, філософ П. Рікбор. Саме під таким гаслом

пропонуємо розглянути класичні та сучасні доробки стосовно функцій свідомості.

Аналіз досліджень та публікацій. У класичних працях радянських вчених зазначалися такі функції свідомості:

- рефлексія (Виготський, 2012; Рубінштейн, 1946; Лурія, 1979; Зінченко, 2004; Петровський, 1998);
- цілепокладання (Рубінштейн, 1946; Леонт'єв, 1947; Петровський, 1998);
- планування або передбачення (Рубінштейн, 1946; Леонт'єв, 1947; Петровський, 1998);
- регулювання поведінки (Леонт'єв, 1947; Анан'єв, 1960; Зінченко, 2004);
- творче перетворення дійсності (Леонт'єв, 1947);
- духовна (Леонт'єв, 1947).

Не менш важливою є структура функцій свідомості, що запропонована К. Г. Юнгом (рис. 1) (Юнг):

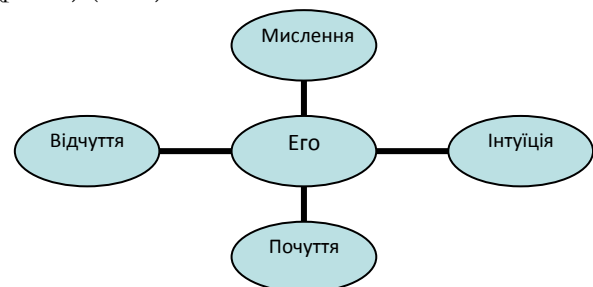


Рисунок 1. Функції свідомості за К. Г. Юнгом

Проте варто відзначити, що ця типологія досить суперечлива, оскільки охоплює психічні процеси та явища, що не завжди є свідомими (почуття, відчуття, інтуїція).

Сучасні авторитетні психологи у своїх статтях та підручниках пропонують різноманітні класифікації. Зокрема, досить поширеною є класифікація Р. С. Немова (Немов, 2005, с.321-326):

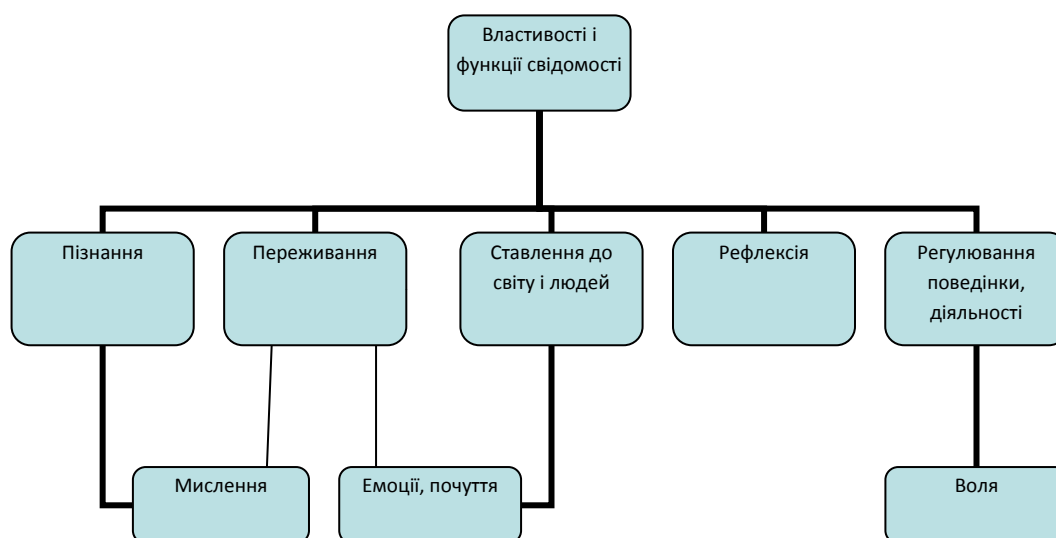


Рисунок 2. Функції свідомості за Р. С. Немовим

Така класифікація є дещо надлишковою, оскільки деякі функції дублюються (пізнання як відображення світу та рефлексія, регулювання поведінки та воля, переживання та ставлення), неповною (зазначено зв'язок пізнання з мисленням, але не з іншими пізнавальними процесами; не зрозуміло, яким чином реалізується рефлексія та в чому її зміст, якщо не в пізнанні, ставленні, регулюванні поведінки тощо).

Г. В. Акопов у своєму підручнику виділив такі функції: цільова, когнітивна, афективна, емотивна (Акопов, 2004). Таке розуміння функцій свідомості видається надто широким, якщо це функції свідомості, то що є функціями несвідомого чи психіки загалом? Чи у них однакові функції?

Російські психологи О. А. Истомина та В. В. Павловський пропонують надто заплутану класифікацію (Истомина, Павловський, 2007), де виокремлюють довільну та мимовільну (цікаво, як це?) свідомість, розуміючи її як процес (отже, вона має бути обмежена у часі та мати результат?). Крім

того, вони відносять до свідомості сон та гіпнотичні стани, що нам видається сумнівним. А також вважають постановку цілей та усвідомлення себе мимовільними процесами, з чим важко погодитися.

У підручнику О. Скрипченко, А. Долинської представлена така класифікація функцій свідомості (Скрипченко, Долинська, 1999): 1. відображальна, 2. творчо-креативна, 3. регулятивно-оціночна, 4. рефлексивна функція – основна функція, характеризує сутність свідомості. У цій типології теж помітне дублювання щодо рефлексивної та відображальної функції, а також відсутній зв'язок з іншими компонентами психіки.

Не менш лаконічною є типологія, розроблена О. Сергєнковою, О. Столярчук, О. Кохановою та О. Пасекою (Сергєнкова, Столярчук, Коханова, Пасека, 2012). Не досить вмотивованим здається нам виділення комунікативної та пізнавальної функцій.



Рисунок 3. Функції свідомості за О. Сергєнковою та ін.

Низку ґрунтовних класифікацій запропоновано у філософській літературі. В межах філософії ця проблема аналізується вже кілька тисячоліть, тому деякі такі типології не можна оминути у даному дослідженні. Наприклад, розробка В. А. Петрушенка, де відображено майже усі

функції, про які йдеться у працях класиків психології (Петрушенко), а також додано ще декілька. Проте така презентація теж є дублюючою (зокрема щодо пізнавальної та інформативної функцій). Крім того, важливим недоліком є змішування функцій та складу свідомості.



Рисунок 4. Функції свідомості за В. А. Петрушенку

Типовою особливістю класифікації функцій у філософській літературі є відсутність розрізнення понять свідомості та психіки (останній термін

майже не розглядається у філософії), що добре помітно на наступній схемі:

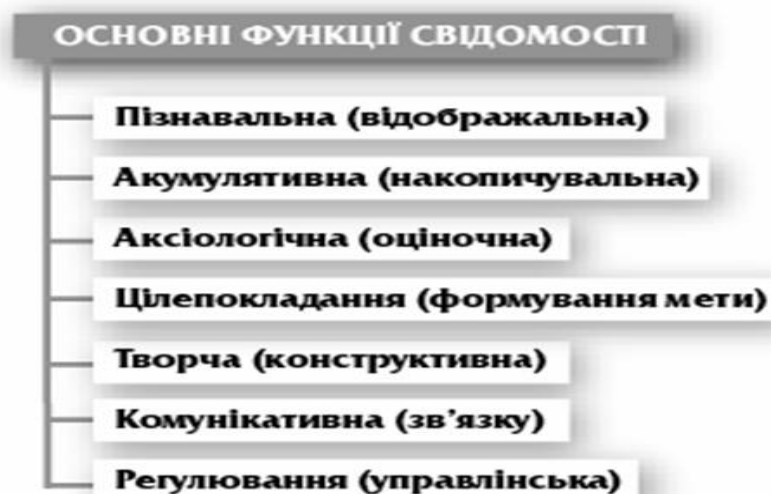


Рисунок 5. Функції свідомості за О. Г. Данільяном та В. М. Тараненко (Данільян, Тараненко, 2005)

Не менш важливою постає проблема функціонального аспекту свідомості для суміжних з психологією галузей знань, зокрема лінгвістики та психолінгвістики. Лінгвіст О. О. Заболотська виокремлює такі функції свідомості: основні – інформаційна та орієнтаційна, і найзагальніша – відображальна. Мовній свідомості притаманні функції, що діють на основі специфічних функцій, – відображальна, оцінна, регулятивно-керувальна, інтерпретаційна, селективно-орієнтаційна (Заболотська, 2009). Здобутком цієї класифікації є розуміння масштабу різних функцій, встановлення специфічних функцій через поєднання свідомості з іншими психічними явищами. Проте увага автора обмежилася лише мовленням та мовною свідомістю. Відомий психолінгвіст Дж. Філд намагається оминати у своєму посібнику проблему свідомості, замінюючи сам термін на метакогніцію, функції якої, на його думку, полягають у плануванні та регуляції когнітивних процесів, а також збереженні їхніх результатів (Філд, 2012). Такий список функцій є надто лаконічним, а механізм збереження результатів когнітивних процесів, певно, належить до пам'яті, проте зв'язок між пам'яттю та свідомістю іманентний, а інші когнітивні процеси взагалі не конкретизовано.

Неабиякий інтерес до класифікації функцій свідомості помітний в інтернеті, де поширюються оригінальні анонімні типології, зокрема на сайті Pro-psychology.ru до функцій свідомості віднесено такі (Pro-psychology.ru):

- відображувальна (пізнавальні процеси та пам'ять),
- рефлексивна (самосвідомість),
- трансформуюча (визначення цілей та їх досягнення),
- оцінна (формування емоцій),
- створення тимчасової картини світу,
- креативна (уява, творчість).

До функцій свідомості у даному випадку віднесено і психічні процеси, і самосвідомість, і уяву, і емоції, помітна відсутність диференціації психіки та свідомості, а також неоднорідність класифікації через відсутність чітких критеріїв.

Функції свідомості намагаються впорядкувати на серйозному науковому рівні, в межах дисертаційних досліджень:

- А. Г. Самойлова підкреслює такі функції свідомості: відзеркалююча, інформативна та орієнтовна, творча, оцінювальна та регулятивно-управлінська (В. П. Зінченко, В. П. Тугарінов, Л. М. Веккер) (Самойлова, 2004).

- О. А. Гульбс та Н. Ф. Шевченко акцентують такі функції свідомості як інформаційна, орієнтувальна, оціночна,

регулятивно-управлінська (Л. М. Веккер), відображувальна, породжуюча, рефлексивна й духовна (В. П. Зінченко, В. Ф. Моргун). (Шевченко, 2006; Гульбс, 2013).

У цих класифікаціях змішується функціональний та змістовний аспекти свідомості.

Мета цієї статті – структурувати уявлення про функції свідомості, проаналізувати функції свідомості в класичних та сучасних розробках, узгодити та уніфікувати термінологію, виявити суперечності в популярних класифікаціях функцій свідомості, встановити їх причини, запропонувати нову системну класифікацію, що ґрунтується на уявленнях про структуру психіки.

Методи та методики дослідження. Для досягнення зазначеної мети були використані наступні теоретичні методи і методики: а) дедуктивний як шлях від абстрактного до конкретного; б) індуктивний як узагальнення фактів; в) аналіз як шлях від цілого до частин; г) синтез як шлях від частин до цілого; д) узагальнення як перехід на більш високу ступінь абстракції шляхом виявлення загальних ознак (властивостей, відношень, тенденцій розвитку і т. п.) предметів; е) систематизація як зведення розрізнених знань у єдину наукову систему; є) моделювання як створення спрощеної моделі психологічного явища з метою його докладного дослідження. Також використовувалися інтерпретаційні методи, що ґрунтуються на конкретних принципах системного, діяльнісного, когнітивного та постнекласичного підходів. Вони спрямовані на пояснення отриманих результатів з точки зору первинних припущень та посилення, інтеграцію отриманих емпіричних закономірностей у єдину наукову картину світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо та структуруємо зазначені функції за частотою згадування у сучасній психологічній літературі:

- рефлексія або відображувальна (Скрипченко, Долинська, 1999; Зінченко, 2004; Самойлова, 2004 (відзеркалення); Немов, 2005; Шевченко, 2006; Истомина, Павловский, 2007 (поділяють на відображення та усвідомлення себе); Заболотська, 2009; Сергєєнкова, Столярчук, Коханова, Пасєка, 2012; Гульбс, 2013). Безумовно, це одна з базових функцій свідомості, що репрезентує її зміст. Ця функція походить ще з філософських трактатів (теорії відображення), де свідомість розглядається як вищий рівень відображення світу;

- регулювання поведінки (Зінченко, 2004; Самойлова, 2004; Немов, 2005; Данильян, Тараненко, 2005; Шевченко, 2006; Истомина, Павловский, 2007; Сергєєнкова, Столярчук,

Коханова, Пасека, 2012; Петрушенко; Филд, 2012; Гульбс, 2013). Це також беззаперечно важлива функція, що демонструє зв'язок змісту свідомості з оточуючим та внутрішнім світом особистості, який реалізується через регуляцію поведінки людини. Поведінка у такому разі є специфічною свідомою реакцією на подразники зовнішнього та внутрішнього світу, при чому своєрідність цієї реакції цілком залежить від уявлень про світ, що містяться у свідомості особистості;

– пізнавальна або інформаційна (Акопов, 2004; Самойлова, 2004; Немов, 2005; Петрушенко; Данильян, Тараненко, 2005; Шевченко, 2006; Заболотська, 2009; Сергєєнкова, Столярчук, Коханова, Пасека, 2012; Гульбс, 2013). На нашу думку, це скоріше функція психіки, ніж свідомості, до того ж пізнання не завжди усвідомлене. Акумуляція інформації чи накопичення знань – процес, який виходить за межі свідомості, людина здатна сприймати та запам'ятовувати інформацію, що не сягає свідомості, цей принцип часто використовується в маніпулятивних технологіях. Окрім того, та частина інформації, що отримана свідомим шляхом, структурується за допомогою пізнавальних процесів в процесі її розуміння, відтак вона деформується, осмислюється, суб'єктивізується, набуваючи форму сенсів та конотацій, і вже у такій формі складає зміст свідомості. Оскільки пізнання не завжди усвідомлене, ми не вважаємо цю функцію – функцією свідомості, це функція психіки;

– креативна (Скрипченко, Долинська, 1999; Петрушенко; Самойлова, 2004; Данильян, Тараненко, 2005; Шевченко, 2006; Гульбс, 2013), нашу думку, скоріше форма діяльності, ніж функція психіки чи свідомості;

– регулятивно-оціночна (Скрипченко, Долинська, 1999; Петрушенко; Самойлова, 2004; Данильян, Тараненко, 2005; Шевченко, 2006; Гульбс, 2013), зазначимо, що оцінки належать скоріше до змісту свідомості, ніж до її функцій, тоді як про функція регуляції поведінки, безумовно, є функцією свідомості;

– цільова (Акопов, 2004; Истомина, Петрушенко, Данильян, Тараненко, 2005; Павловский, 2007). Зміст свідомості – ставлення, оцінки, а перш за все, ідеали, формують бачення майбутнього, створюють цілі, яких прагне досягти людина, образ бажаного результату. Проте людина планує не лише власні цілі, вона здатна створювати прогнози того, як відбуватимуться події в майбутньому, навіть ті, що з нею не пов'язані. Відтак, покладання цілей є важливою функцією самосвідомості, у той час як решта свідомості створює перспективні картини майбутнього. Загалом, функцію створення

прогнозів щодо майбутнього та власних планів краще назвати прогностичною;

– духовна (Зінченко, 2004; Шевченко, 2006; Гульбс, 2013). Складно визначити, чи належить названа функція до функцій саме свідомості, оскільки її зміст окреслений нечітко і по різному тлумачиться різними вченими. За відсутності єдиного трактування різні аспекти цієї функції належать до інших названих у цьому переліку функцій;

– орієнтаційна (Самойлова, 2004; Шевченко, 2006; Заболотська, 2009; Гульбс, 2013), за описом ця функція наближена до теорії прожектора (проміня свідомості), поширеної у зарубіжній літературі. Проте у такому розуміння поняття свідомості зближується з поняттям уваги. Між тим не можна заперечувати, що саме свідомості належить функція розстановки акцентів та пріоритетів, тобто орієнтації у зовнішньому і внутрішньому світі;

– акумулятивна (Данильян, Тараненко, 2005; Филд, 2012), класифікація цієї функції потребує конкретизації її змісту. Якщо трактувати її як накопичення знань, то вона виходить за межі свідомості і не може бути її функцією. Якщо ж мова йде про впорядкування (а не збереження) інформації на основі оцінок, ставлень та ідеалів, тоді ми говоримо про формування досвіду, процес, який відбувається за участю свідомості, а, відтак, є її функцією. Але в такому разі зазначену функцію краще назвати емпіричною, що акцентує її зв'язок з досвідом.

Інші функції, зокрема планування (Филд, 2012), порівняння з минулим досвідом (Истомина, Павловский, 2007), сенсотворчу (Петрушенко), прогностичну (Сергєєнкова, Столярчук, Коханова, Пасека, 2012), комунікативну (Данильян, Тараненко, 2005; Сергєєнкова, Столярчук, Коханова, Пасека, 2012), організаційно-вольову (Петрушенко), самовиховну (Петрушенко) виділяють у край рідко. Функцію планування розглядаємо як аспект прогностичної. Функцію порівняння з минулим досвідом як аспект емпіричної. Комунікативна функція розкриває специфіку комунікативної поведінки, а відтак, є частиною функції регулювання поведінки, як і організаційно-вольова та самовиховна функції. Деякі з названих у психологічній літературі складно вважати функціями, наприклад переживання (Акопов, 2004; Немов, 2005) чи ставлення до світу (Немов, 2005), оскільки переживання та ставлення є змістом свідомості, які потрібно відрізнити від її функцій.

Крім того, маємо відзначити, що свідомість здатна чинити психосоматичний вплив на тіло людини, стани стресу та тривожності, депресії, апатії тощо, що виникають на основі змін змісту

свідомості (оцінок, ставлень, ідеалів) здатні змінювати гормональний фон, тонус м'язів, температуру тіла тощо. І навпаки зміни стану тіла здатні впливати на зміст свідомості. Акцентуючи вплив свідомості на тіло, вважаємо за необхідне виділити психосоматичну функцію свідомості.

Інші психічні стани та властивості суттєво впливають на результат реалізації зазначених функцій. Увага є необхідною умовою переходу на свідомий рівень, що неодноразово зазначалося у сучасних психологічних розробках, зокрема у моделі «загального робочого простору» Б. Баарса (1983 рік, процеси ніби актори, що у певний момент потрапляють на «сцену свідомості» (Костанди, 2015, 76-77), моделі «багатьох чернеток свідомості» К. Денетта (1991 рік, нейромережі у мозку паралельно продукують інформацію, та інформація, що найбільше впливає на інші системи здобуває «мозкову славу» і потрапляє у свідомість (Костанди, 2015, 77)), теорії загального робочого простору С. Доанна та Ж.-П. Шанжо (1998 рік, ідея променя прожектора, що привертає увагу до несвідомих процесів, постійний рух променя створює враження безперервності свідомості (Костанди, 2015, 77)).

Представлений аналіз доводить думку, що функції свідомості потребують подальшого узагальнення та структурування. Вихід із замкненого кола проблеми свідомості підказує відомий фізик А. Енштейн, який радить: «жодну проблему не можна вирішити на тому рівні свідомості, на якому вона була створена», отже, і розуміння свідомості та структурування її функцій вимагає переходу на інший рівень узагальнення, а саме: до психіки.

Загальну функцію психіки можна позначити як реактивність, тобто реакція на подразники (у найбільш загальному розумінні, що було розроблено у працях І. Сеченова та І. Павлова). Психіка людини функціонує на кількох рівнях: свідомому та несвідомому (тваринам, на нашу думку, властивий лише несвідомий рівень). Основна функція несвідомого – це адаптація (приспособлення), а свідомості – рефлексія (суб'єктивне відображення об'єктивного світу). Як відомо, психічні явища за тривалістю поділяються на процеси, стани та властивості. Психічні процеси за метою та результатом диференціюємо на пізнавальні (сприйняття, мислення, пам'ять, мовлення) та регулюючі поведінку (воля). За цим же критерієм розглядаємо і психічні стани: пізнавальний (увага) та регулюючий поведінку (емоції, почуття). Психічні властивості розглядаємо як загальні особливості психіки, до яких належать темперамент і характер, мотивація, здібності. Усі зазначені психічні явища мають прояви і на свідомому, і на несвідомому рівні. На

свідомому рівні пізнавальні процеси конкретизують рефлексивну функцію свідомості наступним чином:

- свідомість + сприйняття = формують досвід (його усвідомлену частину), емпірична функція;
- свідомість + увага = реалізують орієнтаційну функцію;
- свідомість + мислення = створюють можливість для планування, тобто створення картини майбутнього, реалізуючи прогностичну функцію свідомості;
- свідомість + пам'ять = створюють картину минулого, впорядковують минулий досвід, емпірична функція;
- свідомість + мовлення = реалізують функцію смислотворення;
- свідомість + емоції = реалізують оцінну функцію;
- свідомість + воля = регулюють поведінку (її усвідомлену частину);
- свідомість + тіло = психосоматична функція.

Висновки. Отже, чітко визначити функціональний аспект свідомості складно навіть на сучасному етапі розвитку психологічної науки, акумулюючи досвід класиків, сучасників та маючи змогу використовувати технічні інновації. Аналіз популярних класифікацій функцій свідомості дозволив встановити низку закладених у них протиріч, що призводять до плутанини між функціями свідомості та її феноменами. Виявлені суперечності виникають через відсутність чіткого уявлення про зміст та структуру свідомості, а також відсутність обґрунтованого критерію класифікації функцій свідомості. Завдяки ґрунтовним дослідженням попередників та сучасним комунікаційним технологіям можемо запропонувати системну класифікацію на основі критерію структурної організації психіки: основною функцією свідомості є рефлексія (суб'єктивне відображення об'єктивного світу), що у взаємодії з іншими компонентами психіки реалізується низкою конкретизованих функцій: емпірична, орієнтаційна, прогностична, оцінна, психосоматична, смислотворення та регуляції поведінки.

У подальшому плануємо дослідити зазначені функції більш докладно та побудувати на їх основі відповідну методику вивчення свідомості.

Список посилань

- Акопов, Г. В. (2004). *Проблеми свідомості в психології*. Москва: Изд-во МПСИ, Воронеж: Изд-во НПО «Модек».
- Ананьев, Б. Г. (1960). *Психология чувственного познания*. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР.

- Выготский, Л. С. (2012). *Мышление и речь*. Москва: Лабиринт. http://pedlib.ru/Books/1/0162/1_0162-1.shtml
- Гульбс, О.А. (2013). Теоретико-методологічні основи категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи (*Дис. доктора психол. наук*). Харків.
- Данильян, О.Г. & Тараненко, В.М. (2005). *Основы философии*. Москва: Право.
- Днябтей, В. (2016). *Описательная психология*. М.: Рипол Классик.
- Заболотська, О.О. (2009). Мовленнєва діяльність учителя: лінгводидактичний аспект. *Педагогічні науки: зб.наук праць*, 46, 213-220. http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/1246/_doc%20%2871%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Зинченко, В.П. (2004). Мысль и Слово: подходы Л.С. Выготского и Г.Г. Шпета (часть 2). *Психологическая наука и образование*, 1, 5-17. <https://psyjournals.ru/psyedu/2003/n4/Zinchenko.shtml>
- Истомина, О.А. & Павловский, В.В. (2007). *Психология и педагогика: Ч.1. Психология личности*. Владивосток: Изд-во Морск. гос. ун-т.
- Костанди, М. (2015). *Мозг человека. 50 идей, о которых нужно знать*. Москва: Фантом Пресс. <https://bookland.com/download/9/97/978-5-86471-697-7/sample.pdf>
- Леонтьев, А.Н. (1947). Психологические вопросы сознательности учения. *Известия АПН РСФСР. Вопросы психологии понимания*, 7, 3–41.
- Лурія, А.Р. (1979). *Язык и сознание*. Е.Д. Хомская (Ред.), Москва: МГУ.
- Немов, Р. С. (2005). *Сознание и бессознательное. Психология: Учебник*. Москва: Высшее образование. С.321-336.
- Петровский, А. В. (1998). *Краткий психологический словарь* А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский, Л. А. Карпенко (Ред.). Ростов-на-Дону: Феникс.
- Петрушенко, В. А. (н.д.). *Філософія*. https://studbooks.net/39329/filosofiya/struktura_funktsii_soznaniya
- Рубинштейн, С.Л. (1946). *Основы общей психологии*. Москва : Учпедгиз.
- Самойлова, А. Г. (2004). Особливості формування професійної свідомості майбутніх психологів (*Автореф. дисс. канд. психол. наук*). Київ.
- Сергєєнкова, О.П., Столярчук, О.А., Коханова, О.П. & Пасєка, О.В. (2012). *Загальна психологія*. Київ: Центр навчальної літератури. <https://www.twirpx.com/file/893657/>
- Скрипченко, О. & Долинська, Л. (1999). *Загальна психологія: навчальний посібник*. Київ: АПН.
- Филд Дж. (2012). *Психолінгвістика: ключевые концепты. Энциклопедия терминов*. Москва: Изд-во ЛКИ.
- Шевченко, Н. Ф. (2006). Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти (*Автореф. дисс. докт. психол. наук*). Київ.
- Шопенгауер А. (2015). *Афоризмы житейской мудрости (сборник)*. М.: Эксмо.
- Юнг, К. (н.д.). *Функции сознания*. <http://www.galactic.org.ua/clovo/p-c-3.htm>
- Chalmers, D. J. (1996). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford: Oxford University Press.

References

- Akopov, G. V. (2004). *Consciousness problems in psychology*. Moscow: MPSI, Voronezh: NPO «Modek» [in Russian].
- Anan'yev, B.G. (1960). *Psychology of sensory cognition*. Moscow: Akad. ped. nauk RSFSR [in Russian].
- Vygotskiy, L. S. (2012). *Thinking and speaking*. Moscow: Labirint [in Russian].
- Hul'bs, O.A. (2013). Theoretical and methodological bases of categorical structure of professional consciousness of higher school teachers. *Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Dani'l'yan, O.G. & Taranenko, V.M. (2005). *Fundamentals of Philosophy*. Moscow: Pravo [in Russian].
- Dil'tey, V. (2016). *Descriptive psychology*. Moscow: Ripol Klassik [in Russian].
- Zabolot's'ka, O.O. (2009). Teacher's speech activity: linguodidactic aspect. *Pedahohichni nauky: zhb.nauk prats' – Pedagogical sciences: collection of scientific works*, 46, 213-220 [in Ukrainian].
- Zinchenko, V.P. (2004). Thought and Word: L.S. Vygotsky and G.G. Shpet (part 2). *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye – Psychological Science and Education*, 1, 5-17 [in Russian].
- Istomina, O.A. & Pavlovskiy, V.V. (2007). *Psychology and pedagogy: Part 1. Psychology of Personality*. Vladivostok: Morsk. gos. un-t [in Russian].
- Kostandi, M. (2015). *Human brain. 50 ideas to know about*. Moscow: Fantom Press [in Russian].
- Leont'yev, A.N. (1947). Psychological issues of the consciousness of teaching. *Voprosy psikhologii ponimaniya – Questions of the psychology of understanding*, 7, 3–41 [in Russian].
- Luriya, A.R. (1979). *Language and Consciousness*. Moscow: MGU [in Russian].
- Nemov, R. S. (2005). *Consciousness and the unconscious. Psychology: Textbook*. Moscow: Vysheye obrazovaniye [in Russian].
- Petrovskiy, A.V. (1998). *A Brief Psychological Dictionary*. Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].
- Petrushenko, V.A. (n.d.). *Philosophy*. http://studbooks.net/39329/filosofiya/struktura_funktsii_soznaniya [in Russian].
- Rubinshteyn, S.L. (1946). *Fundamentals of General Psychology*. Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
- Samoylova, A. H. (2004). Features of the formation of professional consciousness of future psychology. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: In-t psikhohohiyi im. H.S.Kostyuka APN Ukrayiny [in Ukrainian].
- Serhiyenkova, O., Stolyarchuk, O., Kokhanova, O. & Pasyeka, O. (2012). *General Psychology*. Kyiv: Tsentr navchal'noyi literatury <https://www.twirpx.com/file/893657/> [in Ukrainian].
- Skrypchenko, O. & Dolyns'ka, L. (1999). *General psychology: a textbook*. Kyiv: APN [in Ukrainian].
- Fild, Dzh. (2012). *Psycholinguistics: key concepts. Encyclopedia of terms*. Moscow: LKI [in Russian].
- Shevchenko, N. F. (2006). Formation of professional consciousness of practical psychologists in the system

- of higher education. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: In-t psykholohiyi im. H.S.Kostyuka APN Ukrayiny [in Ukrainian].
- Shopengauer, A. (2015). *Aphorisms of worldly wisdom (collection)*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- Yung, K. (n.d.). *The functions of consciousness*. <http://www.galactic.org.ua/clovo/p-c-3.htm> [in Russian].
- Chalmers, D. J. (1996). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Nataliia Akimova

*Doctor of Psychological Science, Associate Professor of General Training and Social Work
Kropivnitsky Institute of State and Municipal Administration
73, Levyt-s'kebo Str., Kropivnitsky, 25026*

The "complex problem of consciousness" in its functional aspect is analyzed in the article. The purpose of the article is to structure ideas about the functions of consciousness, to reconcile them, to propose an appropriate classification. To achieve this goal, the following methods and techniques were used: a) deduction; c) analysis; d) synthesis; e) generalization; e) systematization; e) modeling. So the analysis of the popular classification of consciousness functions in psychological literature was represented. Particularly there are the classification of K.G. Jung; L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein, B.G. Ananiev, O.M. Leontiev, O. R. Luria, V.P. Zinchenko, O.V. Petrovsky, R.S.Nemov, G.V. Akopov, O.A. Istomina and V.V. Pavlovsky, O. Skripchenko, L. Dohynska, O. Sergeenkova, O. Stolyarchuk, O. Kokhanova and O. Paseka; O.A. Gulbs, N.F. Sherchenko, A.G. Samoilova). The classifications of consciousness functions in related humanities (philosophy and linguistics) are given for comparison. In general, more than twenty classifications of consciousness functions have been analyzed. The review highlights their advantages and disadvantages. It is concluded that to solve the "complex problem of consciousness" requires first of all well-established communication between scientists, constructive criticism, a well-founded theoretical approach based on generally accepted ideas that have become axioms in psychology. Therefore, on the basis of the analyzed classifications, the author's understanding of the problem is proposed. Consciousness is a level of the psyche that contains evaluations, attitudes and ideals about the world and oneself. The main function of consciousness is reflection (subjective reflection of the objective world), that interact with other components of the psyche and realize by a number of specific functions: empirical (consciousness + perception and consciousness + memory), orientation (consciousness + attention), prognostic (consciousness + thinking), evaluative (consciousness + emotions), psychosomatic (consciousness + body), meaning-making (consciousness + speech) and regulation of behavior (consciousness + will).

Keywords: *consciousness; functions of consciousness; reflection; empirical function; orientation function; prognostic function; estimation function; psychosomatic function; meaning formation; regulation of behavior.*

Акимова Наталья Владимировна

*доктор психологических наук, доцент, доцент кафедры общей подготовки и социальной работы
Кропивницкий институт государственного и муниципального управления
ул. Левитский 73, г. Кропивницкий, Украина, 25026*

В статье рассмотрена «сложная проблема сознания» в ее функциональном аспекте. В общем, проанализировано более двух десятков классификаций функций сознания. На основе критического анализа этих типологий предложена системная классификация с учетом структурной организации психики, согласно которой основной функцией сознания является рефлексия (субъективное отражение объективного мира), она во взаимодействии с другими компонентами психики реализуется рядом конкретизированных функций: эмпирическая, ориентационная, прогностическая, оценочная, психосоматическая, смыслообразующая и регуляция поведения.

Ключевые слова: *сознание; функции сознания; рефлексия; эмпирическая функция; ориентационная функция; прогностическая функция; оценочная функция; психосоматическая функция; смыслообразование; регуляция поведения.*

Надійшла до редакції 11.10.2020

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Особливості толерантності до невизначеності працюючих студентів

Милославська Олена Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022
<https://orcid.org/0000-0002-9448-0193>
e-mail: myloslavskaja@gmail.com

Гуляєва Олена Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022
<https://orcid.org/0000-0001-6134-3726>
e-mail: elenagulyeva12@gmail.com

Сапьян Євгенія Олександрівна

студентка факультету психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

У статті представлені результати емпіричного дослідження, присвяченого вивченню особливостей толерантності до невизначеності працюючих студентів. Вибірку склали 44 студенти Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. У першу групу увійшли 22 студенти, які посідають навчання у закладі вищої освіти з роботою, у другу групу – 22 студенти, котрі не працюють. Результати дослідження свідчать, що працюючі студенти виявляють більш позитивне ставлення до новизни, надають перевагу невизначеності, до якої виявляють більшу толерантність, демонструють меншу інтолерантність у міжособистісній взаємодії. Отримані результати дозволяють удосконалити теоретичні уявлення щодо особливостей проявів толерантності до невизначеності у студентському віці, окреслюють перспективи подальших наукових розвідок й можуть бути використані у практичних психолого-педагогічних роботах зі студентами.

Ключові слова: інтолерантність до невизначеності; працюючі студенти; перевага невизначеності; ставлення до новизни; толерантність до невизначеності.

Постановка проблеми. Сьогодні вимагає від людини великої витримки і готовності до постійної зміни навколишньої ситуації життя, вміння приймати відповідальні рішення в досить обмежений час з недостатньою або надмірною кількістю супутньої інформації про те, що відбувається.

У сучасному трансформаційному суспільстві молодь має приймати рішення щодо вибору життєвого та професійного у соціальній ситуації, характерними рисами якої виступає мінливість соціальних орієнтирів та середовищних умов. Відповідальні життєві вибори молода людина повинна здійснювати за відсутності чи неповноті альтернатив у ситуаціях викликів, високої невизначеності та новизни, котрі висувають особливі вимоги до ресурсів особистості (Горлова, 2020). Період навчання у закладах вищої освіти також може переживатися молоддю як ситуація невизначеності. З одного боку, навчальний процес регламентується навчальними планами та програмами, розкладом навчальних занять і сесій, правилами внутрішнього розпорядку тощо. З іншого боку, студенти часто недостатньо чітко уявляють собі своє майбутнє,

мають розмігті уявлення про компетенції, реально затребувані при працевлаштуванні, не впевнені, чи зможуть працювати за спеціальністю в довгостроковій перспективі. Відсутність чіткого плану з побудови кар'єри та варіативність сценаріїв професійного й особистого майбутнього також виступають чинниками невизначеності у студентському віці (Протас, 2020, с.129).

Слід підкреслити, що у сучасній Україні урізноманітнилися тенденції до поєднання студентами навчальної та трудової діяльності. Науковці відзначають, що значно посилилася тенденція до пошуку студентами додаткових джерел доходу, студенти почали завчасно турбуватися про те, щоб забезпечити себе у майбутньому робочим місцем. Налаштованість на кар'єру у межах обраної спеціальності виступає для сучасних українських студентів одним із найсуттєвіших чинників, котрі обумовлюють форму зайнятості та характер роботи. Студенти стаціонару активно мониторять ринки праці, влаштовуються не тільки на тимчасову, але й і на постійну роботу, виконання якої відбувається за рахунок навчального часу (Олійник, Сидоров, & Мраморнова, 2015).

Отже, досить часто сучасний студент вищої форми навчання намагається поєднати навчання з роботою й змушений шукати оптимальні шляхи пристосування до обставин, що склалися (Січкаренко, 2016). Ю. Мельник (2020) зауважує, що суб'єкт може використовувати успішні стратегії взаємодії з невизначеністю, що забезпечує покращення життєвого простору, а може бути схильним до застосування неуспішних стратегій, що руйнує життєвий простір, призводячи до різних особистісних деформацій чи деструкцій.

Одним із найважливіших ресурсів, здатних визначати вибір суб'єктом ефективних стратегій поведінки у невизначених ситуаціях, виступає толерантність до невизначеності (Львова, 2017), від якої залежить благополуччя людини, якість її життя, та, в цілому, життєздатність суб'єкта (Дубенцов, 2011). Працюючі студенти сьогодні становлять значну частку і їхня кількість тільки зростатиме з огляду на фінансові чинники і особливості сучасного ринку праці. Тому дослідження життєвих обставин цих представників студентства має як теоретичну, так і практичну значущість (Виноградов, 2018, с.9)

Таким чином, вивчення толерантності до невизначеності студентської молоді як позитивного чинника особистісного та професійного розвитку виступає актуальним дослідницьким завданням.

Мета роботи: встановити особливості толерантності до невизначеності у працюючих та непрацюючих студентів.

Виклад основного матеріалу. Цивілізаційні зміни ХХ — початку ХХІ ст. обумовили зростання складності, суперечливості, варіативності й невизначеності умов існування людини, що вимагає від неї не тільки стійкості до цих умов, але й здатності розцінювати й використовувати їх як переваги. Здатність суб'єкта сприймати невизначеність як стресовий фактор або вбачати у ній виклик та ресурс розвитку психологи пов'язують з таким феноменом як толерантність до невизначеності, який активно досліджується як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, що обумовило досить широкий спектр розуміння його змісту.

На ґрунті узагальнення теоретико-методологічних підходів до концептуалізації визначення толерантності до невизначеності, І. Леонов (2015) виокремлює наступні варіанти її розуміння: як риси особистості, котра характеризується темпоральною стабільністю, але, водночас, може трансформуватися із накопиченням досвіду й усвідомленої перетворювальної активності суб'єкта; як ситуаційно-специфічної установки, що впливає на

процеси оцінювання ситуації та емоційні й поведінкові реакції на неї; як метакогнітивний процес й специфічну навичку, що задіяні у динамічних процесах, пов'язаних з нейтралізацією або актуалізацією невизначеності за рахунок як трансформації існуючих суб'єктивних уявлень, так і шляхом створення нових концептів. Ставлення особистості до невизначеності може бути конотоване як у позитивному, так і у негативному сенсі. Позитивна конотація стосується толерантності до невизначеності - позитивного ставлення до неї, можливості проявити себе, прийняття неясного і невідомого, вміння бути активним в своїх діях і приймати рішення за умови часткової орієнтування в ситуації. Негативна конотація стосується інтолерантності до невизначеності, котра відбивається у нестійкості щодо ситуацій невизначеності, яка набуває для суб'єкта загрозливого характеру та вимагає прояснення таких ситуацій (Корнилова, 2013).

Толерантність до невизначеності визначає ставлення суб'єкта до неоднозначних, тривожних ситуацій незалежно від емоційного знака цієї невизначеності, здійснюючи вплив на перебіг усіх емоційних і когнітивних процесів, на когнітивні стилі особистості, переконання і систему соціальних настанов, на міжособистісну і соціальну поведінку, на поведінку в складних ситуаціях (Кузікова, 2018, с.72). І. Томаржевська (2018) зауважує, що толерантність до невизначеності може бути визначена як психологічний конструкт, що пояснює та передбачає поведінку людини як в широкому класі ситуацій, так і в різних культурах. Нові тенденції дослідження толерантності до невизначеності обумовлені необхідністю фіксації змін в поведінці особистості, котра знаходиться в ситуації невизначеності, складності, різноманіття. Практична значимість даного психологічного конструкта обумовлена ресурсною складовою по забезпеченню особистості життєстійкістю, життєздатністю, здатністю ефективно приймати рішення та зберігати продуктивну активність, досягати успіху та справлятися з складними життєвими ситуаціями

Проблема толерантності до невизначеності активно вивчається на студентських вибірках. Г. Павленко (2019) та І. Ющенко (2017) доводять, що толерантність до невизначеності виступає ресурсом психологічного благополуччя студентів, В. Пічурін (2015) вважає, що толерантність до невизначеності уявляє собою складову психологічної готовності студентів до професійної діяльності, за Д. Шапошник (2011) толерантність до невизначеності є однією із психологічних детермінант самоефективності особистості студента, за результатами дослідження

Д. Лущиків (2009), толерантність до невизначеності виступає в якості однієї із психологічних складових схильності особистості до самозмінювання у студентському віці, І. Чигринова (2015) досліджувала зв'язки ригідності, толерантності до невизначеності й рівнів моральної свідомості особистості з академічною успішністю студентів.

Отже, як теоретики, так і практики, у галузі психологічної науки фокусують увагу на вивченні різних ракурсів проблеми толерантності до невизначеності. Наведені науковцями емпіричні факти презентують результати численних досліджень толерантності до невизначеності, проведених на студентських вибірках.

Разом з цим, особливості толерантності до невизначеності працюючих та непрацюючих студентів залишається на даний час недостатньо вивченими.

Методи і методики дослідження. У межах психодіагностичного методу були використано шкалу толерантності до невизначеності Д.А. Маклейна (модифікація Є.М. Осіна) та Новий опитувальник толерантності до невизначеності (Г.В. Корнілова). Для математично-статистичної обробки результатів було застосовано t – критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

Вибірка. У дослідженні взяли участь студенти Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. першу групу склали 22 студенти, які поєднують навчання у вищій з роботою, другу групу – 22 студенти, котрі не працюють.

Результати та їх обговорення. Статистична обробка даних, отриманих за опитувальником Д. Маклейна, виявила вірогідні відмінності між першою та другою групами за такими шкалами як «Ставлення до новизни» ($12,94 \pm 0,41$ та $11,49 \pm 0,51$ при $t = 2,22$, $p \leq 0,05$), «Перевага невизначеності» ($48,32 \pm 1,91$ та $42,13 \pm 1,82$, при $t = 2,35$, $p \leq 0,01$) та «Толерантність до невизначеності» ($39,25 \pm 1,72$ та $33,18 \pm 2,32$, при $t = 2,12$, $p \leq 0,05$). Таким чином, отримані дані свідчать про те, що працюючі студенти мають більш позитивне ставлення до нових подій, які відбуваються в їх середовищі та сприймають новизну більш адекватно. Тобто для них є більш властивим сприймання новизни для себе як події, яка відбувається, з адекватною реакцією на неї, порівняно з непрацюючими студентами. Також, працюючі студенти відрізняються більш глибокими усвідомленням себе як суб'єкта власних дій, та впевненістю в тому, що вони контролюють своє життя. Вони більш об'єктивно оцінюють свої успіхи та невдачі, є менш рефлексивними та більш схильними швидко переходити від планів до дій, ніж респонденти другої групи. Також для першої групи більш характерною є схильність

здійснювати вибір більш швидко та гнучко, але при цьому вони здатні зберігати бачення великої кількості можливостей, на відміну від непрацюючих студентів, котрі виявилися більш здатними до швидкого виходу з процесу вирішення задач із використанням обмеженої кількості можливих виборів рішення.

Крім того, за загальним показником толерантності до невизначеності було виявлено статистично вірогідні відмінності між першою та другою групами досліджуваних ($81,13 \pm 1,82$ та $75,13 \pm 1,86$, при $t = 2,31$, $p \leq 0,05$). Отже, працюючі студенти є більш схильними сприймати себе суб'єктом власних дій та контролювати власне життя, при цьому вони більш оптимістично оцінюють власні успіхи та невдачі, спрямовані на очікування успіху у майбутньому.

Не були встановлені вірогідні відмінності між групами за шкалами «Ставлення до невизначеності» та «Ставлення до складних завдань», показники за якими в обох групах можуть бути віднесені до середнього рівня вираженості. Тобто, для обох груп характерною є помірна терпимість до задач, які можуть бути складними для розуміння, до несподіваних та складних ситуацій, або до тих ситуацій, де є певна невизначеність.

Наведені вище дані підтверджуються результатами, що були отримані за методикою Г. Корнілової. Незважаючи на те, що за шкалою «Толерантність до невизначеності» в обох групах показники відповідають середньому рівню вираженості, були встановлені статистично вірогідні відмінності між першою та другою групою за означеною шкалою ($56,72 \pm 2,02$ та $51,23 \pm 1,76$, при $t = 2,05$, $p \leq 0,05$). Отже, для працюючих студентів більш характерними є прагнення до змін, новизни і оригінальності, готовність йти непроторованими шляхами і надавати перевагу складнішим завданням, мати можливість самостійності й виходу за межі прийнятих обмежень на відміну від другої групи.

За такою шкалою як «Міжособистісна інтолерантність до невизначеності» між першою та другою групами також були виявлені статистично вірогідні відмінності ($33,51 \pm 0,73$ та $36,24 \pm 0,92$, $t = 2,32$, при $p \leq 0,01$). Тобто, непрацюючим студентам більш притаманними є прагнення до ясності та контролю в міжособистісних стосунках та відчуття дискомфорту у випадку невизначеності стосунків з оточуючими. Водночас, слід підкреслити, що показник за цією шкалою у першій групі може бути віднесений до верхньої межі низького рівня, у другій групі – до нижньої межі середнього рівня.

За такою шкалою як «Інтолерантність до невизначеності» статистично вірогідних

відмінностей не було виявлено. Як у першій, так і у другій групі, отримані показники відбивають середній рівень вираженості прагнення ясності, упорядкованості у всьому й неприйняття невизначеності, схильності до припущень про чільну роль правил і принципів, дихотомічного поділу правильних і неправильних способів, думок і цінностей.

Певною мірою, виявлені нами особливості толерантності до невизначеності працюючих студентів знаходять своє пояснення у результатах, отриманих L. W. Perna (2012), відповідно до яких студенти, що працюють, набувають досвіду поєднання різних життєвих ролей, професійної та неформальної взаємодії із колегами та керівниками, вирішення нестандартних завдань на ґрунті рефлексії та використання власних ідей, що урізноманітнює їх життєві практики та вимагає прийняття цього різноманіття. Незважаючи на те, що науковиця вважає суміщення роботи з навчанням та скорочення обсягу спілкування таких студентів з викладачами й одногрупниками фактором ризику зниження академічної успішності, на нашу думку, це створює нову ситуацію невизначеності, котра сприяє формуванню навичок її подолання та, як результат, спрямовує саморух особистості від інтолерантності до толерантності до невизначеності.

Висновки

Аналіз теоретичних ракурсів проблеми вивчення толерантності до невизначеності дозволяє визначити багатоаспектність розуміння змісту цього психологічного феномену, який відбиває специфіку ставлення суб'єкта до неоднозначних ситуацій та передбачає можливість негативної та позитивної його конотації. Негативна конотація стосується здатності суб'єкта сприймати невизначеність як стресовий фактор, котра набуває якості інтолерантності до невизначеності, позитивна пов'язана зі спроможністю людини вбачати у невизначеності виклик та ресурс розвитку, що передбачає толерантність до неї.

Результати сучасних емпіричних досліджень, проведених на студентських вибірках, свідчать про зв'язок толерантності до невизначеності із психологічним благополуччям, психологічною готовністю до професійної діяльності, з самоефективністю та схильністю особистості до самозмінювання тощо.

Урізноманітнення тенденцій до поєднання студентами навчальної та трудової діяльності виступає одним із чинників зростання кількості ситуацій невизначеності у життєвому просторі студентської молоді, що, разом із збільшенням частки студентів, котрі поєднують навчання з роботою, актуалізує значущість дослідження

толерантності до невизначеності на прикладі працюючих студентів.

Встановлено, що працюючі студенти відрізняються більш позитивним ставленням до нових подій, більш глибокими усвідомленням себе як суб'єкта власних дій, та впевненістю в тому, що вони контролюють своє життя, більшою схильністю здійснювати вибір швидко та гнучко й здатністю зберігати бачення великої кількості можливостей, а також, більшою толерантністю до невизначеності в цілому. Для цих досліджуваних більш притаманними є прагнення до змін, новизни і оригінальності, готовність йти непроторованими шляхами і віддавати перевагу складнішим завданням, мати можливість самостійності поза прийнятими обмеженнями. Непрацюючі студенти відрізняються більш вираженим прагненням до ясності та контролю в міжособистісних стосунках та відчуття дискомфорту у випадку невизначеності стосунків з оточуючими.

Таким чином, отримані результати свідчать про низку відмінностей у проявах толерантності до невизначеності у працюючих та непрацюючих студентів. Це окреслює перспективи подальших досліджень у вибраному напрямі, котрі полягають у детальному, з урахуванням більш широкого кола змінних, вивченні проявів толерантності до невизначеності у студентів, моделюванні та вивченні системи психологічних чинників, котрі обумовлюють специфіку функціонування толерантності до невизначеності у студентському віці.

Список посилань

- Виноградов, О. Г. (2018). Опис соціальної ніші на прикладі працюючих студентів НАУКМА. *Український психологічний журнал*, 3, 7-22. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/upj/upj_2018_09.pdf#page=7
- Горлова, Н.В. (2020). Толерантность к неопределенности как индивидуально-личностная предпосылка процесса самоопределения в подростковом возрасте, ранней и поздней юности. *Психологические исследования*, 13(70). <http://psystudy.ru/index.php/num/2020v13n70/1743-gorlova70.html>
- Дубенцов, М.И. (2011). *Профессиональная неопределенность личности студентов: особенности ценностно-смысловой сферы и учебно-профессиональной деятельности* (дис. канд. психол. наук). Кубанский государственный университет, Краснодар. <https://www.dissercat.com/content/professionalnaya-neopredelennost-lichnosti-studentov-osobennosti-tsennostno-smyslovoi-sfery>
- Корнилова, Т.В. (2013). Ригидность, толерантность к неопределенности и креативность в системе интеллектуально-личностного потенциала человека. *Вестник Московского ун-та, Серия 14*

- «Психологія», 4, 36-47. http://psy.msu.ru/science/vestnik/archive/vestnik_2013-4.pdf#page=36
- Кузікова, С. Б. (2018). Толерантність до невизначеності: теоретико-емпіричні розвідки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(3), С.67-72. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/326>
- Леонов, И.Н. (2015). Влияние толерантности к неопределенности на профессионально важные качества руководителя (дис. канд. психол. наук). Ярославский государственный университет, Ярославль. <http://www.rd.uniyar.ac.ru/science/dissers/fulltexts/vliyanie-tolerantnosti-k-neopredelennosti-na-professionalno-vazhnye-kachestva-rukovoditelya/>
- Лушнікова, Д. В. (2009). Психологічні складові схильності особистості до самозмінювання (дис. канд. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса. <dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1182>
- Львова, Е. Н. (2017). Личностное опосредование выбора стратегий совладания в ситуации неопределенности (дис. канд. психол. наук). Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, Москва. <http://psy-science-council.ru/dissertations/detail.php?dissertation=5946>
- Мельник, Ю.В. (2020). Психологічні стратегії життєдіяльності в умовах ситуаційної невизначеності (дис. канд. психол. наук). Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ. http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciya_melnik_uliya_viktorivna_zahist_06.10.2020_1602099211.pdf
- Олійник, О.В., Сидоров, М.В. - С., & Мраморнова, О.М. (2015). Працюючі студенти: характер трудової зайнятості та його чинники. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 21, 267-273.: https://www.academia.edu/17909439/Working_students_the_nature_of_work_and_its_factors_
- Павленко, Г.В. (2019). Толерантність до невизначеності як ресурс психологічного благополуччя студентів. *Актуальні проблеми психології*, 7(47), 208–219. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i47/20.pdf>
- Пічурін, В. В. (2015). Толерантність до невизначеності як складова психологічної готовності студентів до професійної діяльності і її формування в процесі фізичного виховання. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*, 3(2), 260-264. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_015_2015_3%282%29__88
- Протас, О.С. (2020). Толерантність к неопределенности в контексте профессионального саморазвития будущих педагогов. *Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. статей*. Минск: РИВШ. 125-131. <https://elib.bsu.by/handle/123456789/251068>
- Січкаренко, Г. Г. (2016). Феномен студента, що працює, у соціокультурному вимірі. *Соціум. Документ. Комунікація*, 2, 163-176. http://nbuv.gov.ua/UJRN/cdk_2016_2_16
- Томаржевська, І. (2018). Теоретичний аналіз психологічного феномену толерантності до невизначеності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 3, 43-46. https://mil.univ.kiev.ua/files/252_1284750411.pdf#page=43
- Шапошник, Д. О. (2011). Психологічні детермінанти самоефективності особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*, 48, 37-40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKKhIPC_2011_985_48_1_1
- Чигринова, И.А. (2015). Интеллектуальная и ценностная регуляция личностного выбора (на материале моральных дилемм) (Автореф. дис. канд. психол. наук). Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, Москва. URL: <http://psy-science-council.ru/dissertations/detail.php?dissertation=3816>
- Ющенко, І. М. (2017). Толерантність до невизначеності як чинник психологічного благополуччя студентів-випускників вищих навчальних закладів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки"*. 4(1), 123-128. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/924/879>
- Perna, L. W. (2012). Conclusions and recommendation for policy, practice? And future research. *Understanding the working college student: new research and its implications for policy and practice* / Ed. L. W.Perna. Stylus Publishing, LLC, 283-305. [https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=BKB4HcfmZlgC&oi=fnd&pg=PA283&dq=Perna,+L.+W.+\(2012\).](https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=BKB4HcfmZlgC&oi=fnd&pg=PA283&dq=Perna,+L.+W.+(2012).)

References

- Vynogradov, O. G. (2018). Description of the social niche on the example of working students of NaUKMA. *Ukrain's'kyj psyhologichnyj zhurnal*, 3, 7-22. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/upj/upj_2018_09.pdf#page=7 [in Ukrainian].
- Gorlova, N.V. (2020). Tolerance for ambiguity as individual personality presupposition of the process of self-determination in adolescence and youth. *Psikhologicheskie issledovaniya*, 13(70). <http://psystudy.ru/index.php/num/2020v13n70/1743-gorlova70.html> [in Russian].
- Dubentsov, M.I. (2011). *Professional uncertainty of the personality of students: features of the value-semantic sphere and educational and professional activities* (Dis. kand. psyhol. nauk). Kubanskii gosudarstvennii universitet, Krasnodar. <https://www.dissercat.com/content/professionalnaya-neopredelennost-lichnosti-studentov-osobennosti-tsennostno-smyslovoi-sfery-> [in Russian].
- Kornilova, T.V. (2013). Rigidity, tolerance to uncertainty and creativity in the system of human intellectual and personal potential. *Vestnik Moskovskogo un-ta, Seriya 14 «Psibologija»*, 4, 36-47. http://psy.msu.ru/science/vestnik/archive/vestnik_2013-4.pdf#page=36 [in Russian].
- Kuzikova S. B. Tolerance to uncertainty: theoretical and empirical exploration. *Naukovyj visnyk Herson's'kogo derzhavnogo univertsytetu. Seriya "Psibologichni nauky"*, 1(3), 67-72. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/326> [in Ukrainian].

- Leonov, I.N. (2015). *Influence of tolerance to uncertainty on professionally important qualities of a leader* (Dis. kand. psykhol. nauk). Yaroslavskii gosudarstvennyi universitet, Yaroslavl'. <http://www.rd.uniyar.ac.ru/science/dissers/fulltexts/vliyanie-tolerantnosti-k-neopredelennosti-na-professionalno-vazhnye-kachestva-rukovoditelya/> [in Russian].
- Lushhykova, D. V. (2009). *Psychological constituents of Personal propensity to self-changing* (Dys. kand. psykhol. nauk). Pivdenoukrai'ns'kyj nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni K. D. Ushyn'skogo, Odesa. dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1182 [in Ukrainian].
- L'vova, E. N. (2017). *Personal mediation of the choice of coping strategies in a situation of uncertainty* (Dis. kand. psykhol. nauk). Moskovskii gosudarstvennyi universitet imeni M.V.Lomonosova, Moskva. <http://psy-science-council.ru/dissertaions/detail.php?dissertaion=5946> [in Russian].
- Melnik, Yu.V. (2020). *Psychological strategies of life in conditions of situational uncertainty* (Dys. kand. psykhol. nauk). G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv. http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciya_melnik_ulya_viktorivna_zahist_06.10.2020_1602099211.pdf [in Ukrainian].
- Olijnyk, O.V., Sydorov, M.V. - S., & Mramornova, O.M. (2015). Working students: the nature of employment and its factors. *Metodologija, teorija ta praktyka sociologichnogo analizy suchasnogo suspil'stva*, 21, 267-273. https://www.academia.edu/17909439/Working_students_the_nature_of_work_and_its_factors_ [in Ukrainian].
- Pavlenko, G.V. (2019). Tolerance of uncertainty as a resource for students' psychological well-being. *Aktual'ni problemy psykhologii*, 7(47), 208-219. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i47/20.pdf> [in Ukrainian].
- Pichurin, V. V. (2015). Tolerance to uncertainty as a component of psychological readiness of students for professional activity and its formation in the process of physical education. *Naukovyj chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Serija 15: Naukovo-pedagogichni problemy fizychnoi kul'tury (fizychna kul'tura i sport)*, 3(2), 260-264. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_015_2015_3%282%29__88 [in Ukrainian].
- Protas, O.S. (2020). Tolerance to uncertainty in the context of professional self-development of teacher students. *Istoričeskie i psikhologo-pedagogičeskie nauki: sb. nauch. statei*. Minsk: RIVSh. 25-131. <https://elib.bsu.by/handle/123456789/251068> [in Russian].
- Sichkarenko, G. G. (2016). The phenomenon of a working student in the socio-cultural dimension. *Socium. Dokument. Komunikacija*, 2, 163-176. http://nbuv.gov.ua/UJRN/cdk_2016_2_16 [in Ukrainian].
- Tomarzhivs'ka, I. (2018). Theoretical analysis of the psychological phenomenon of tolerance for uncertainty. *Visnyk Kyi'ns'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Vijs'kovo-speci'al'ni nauky*, 3, 43-46. https://mil.univ.kiev.ua/files/252_1284750411.pdf#page=43 [in Ukrainian].
- Shaposhnyk, D. O. (2011). Psychological determinants of self-efficacy of the personality. *Visnyk Harkiv'skogo nacional'nogo universytetu imeni V.N. Karazina. Serija: Psykhologija*, 48, 37-40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2011_985_48_1_1 [in Ukrainian].
- Chigrinova, I.A. (2015). *Intellectual and value regulation of personal choice (based on moral dilemmas)* (Avtoref. dis. kand. psykhol. Nauk). Moskovskii gosudarstvennyi universitet imeni M.V.Lomonosova, Moskva. [in Russian]. <http://psy-science-council.ru/dissertaions/detail.php?dissertaion=3816> [in Russian].
- Jushhenko, I. M. (2017). Tolerance to uncertainty as a factor in the psychological well-being of graduate students. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija "Psykhologichni nauky"*, 4(1), 123-128. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/924/879> [in Ukrainian].
- Perna, L. W. (2012). Conclusions and recommendation for policy, practice? And future research. *Understanding the working college student: new research and its implications for policy and practice* / Ed. L. W.Perna. Stylus Publishing, LLC, 283-305. [https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=BKB4HcfmZlgC&oi=fnd&pg=PA283&dq=Perna,+L.+W.+\(2012\).](https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=BKB4HcfmZlgC&oi=fnd&pg=PA283&dq=Perna,+L.+W.+(2012).)

Myloslavka Olena Volodymyrivna

*Candidate of Psychological Science, Associate Professor, Associate Professor of the Applied Psychology Department
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

Huliaeva Olena Volodymyrivna

*Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.*

Sapyan E.O.

*Student of the Faculty of Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

The article covers results of an empirical study of the characteristics of tolerance to uncertainty of working students. The sample consisted of 44 participants - students of the V.N. Karazin Kharkiv National University. The first group consisted of 22 subjects who combine their studies at a higher educational institution with work, the second group - 22 subjects who do not work. Tolerance for uncertainty was measured by «Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I» (D. McLain, the adaptation by E. Osin) and «New questionnaire of tolerance for uncertainty»

(T. Kornilova). Student's *t*-test for independent samples was used for statistical processing of the results. Findings of the study revealed that working students have a more positive attitude to new events, a deeper awareness of themselves as the subject of their own actions, and confidence that they control their lives, a greater tendency to make choices quickly and flexibly and the ability to maintain a vision of many opportunities, and greater tolerance for uncertainty in general. For these subjects are more inherent in the desire for change, novelty and originality, willingness to follow unpaved paths and prefer more complex tasks, to be able to be independent of the accepted limitations. Non-working students are characterized by a more pronounced desire for clarity and control in interpersonal relationships and a sense of discomfort in the event of uncertainty in relationships with others. The results obtained make it possible to improve the theoretical understanding of the characteristics of manifestations of tolerance to uncertainty at a student age, determine the prospects for further scientific research and can be used in practical psychological and pedagogical work with students.

Key words: intolerance for uncertainty; working students; uncertainty preference; attitude to novelty; tolerance for uncertainty.

Милославская Елена Владимировна

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

Гуляева Елена Владимировна

кандидат психологических наук, доцент кафедры прикладной психологии,
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

Сапьян Евгения Александровна

студентка факультета психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

В статье представлены результаты эмпирического исследования, посвященного изучению особенностей толерантности к неопределенности работающих студентов. Выборку составили 44 студента Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. В первую группу вошли 22 студента, совмещающие учебу в высшем учебном заведении с работой, во вторую группу - 22 студента, которые не работают. Результаты исследования свидетельствуют, что работающие студенты проявляют более положительное отношение к новизне, отдают предпочтение неопределенности, к которой проявляют большую толерантность, демонстрируют меньшую интолерантность в межличностном взаимодействии. Полученные результаты позволяют усовершенствовать теоретические представления об особенностях проявлений толерантности к неопределенности в студенческом возрасте, определяют перспективы дальнейших научных исследований и могут быть использованы в практической психолого-педагогической работе со студентами.

Ключевые слова: интолерантность к неопределенности; работающие студент; предпочтение неопределенности; отношение к новизне; толерантность к неопределенности.

Надійшла до редакції 27.10.2020.

Психологічні особливості екзаменаційної тривожності у студентів-психологів

 Скворчевська Євгенія Леонідівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та права
Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва
Харківська область, п/в «Докучаєвське – 2», Україна, 62483
<https://orcid.org/0000-0002-7647-2042>
e-mail: ebeniaskv@gmail.com

У статті розглянуто проблему психологічних особливостей екзаменаційної тривожності у студентів-психологів. Представлені результати дослідження особливостей екзаменаційної тривожності. Виявлені особливості екзаменаційної тривожності в період сесії і в міжсесійний період. Вивчені особливості особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності в період сесії і в міжсесійний період. Визначено специфіку екзаменаційної тривожності студентів-психологів різної статі з різною успішністю. Досліджені взаємозв'язки показників екзаменаційної тривожності з показниками особистісної та реактивної тривожності, успішності та мотивації.

Ключові слова: тривога; особистісна тривожність; ситуативна тривожність; мотивація; студенти-психологи; екзаменаційна тривожність.

Постановка проблеми. В даний час в психологічній науці актуальним є вивчення проблеми екзаменаційної тривожності у студентів-психологів, яка безпосередньо впливає на навчальне і суцільне життя студентів. Активний ритм життя, соціальні вимоги і динамічно мінливі умови життєдіяльності студентів під час навчання у ЗВО сприяють розвитку тривожних станів. Актуальності набуває проблема визначення екзаменаційної тривожності і факторів ризику формування тривожних станів у студентів-психологів. Дана проблема важлива і з точки зору визначення причин тривожних станів і способів профілактики даних станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичною основою роботи з'явилися фундаментальні праці з вивчення проблеми тривожності і розвитку особистості в період юності і ранньої дорослості, особливо студентського віку вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Поняття «тривожності» досліджували такі вітчизняні: Т. С. Аслоян, Ф. Б. Березін, Р. М. Білоус, О. М. Галієва, Г. О. Гулько, Є. Б. Єгорова, Є. М. Коць, А. М. Прихожан, І. С. Саннікова, Ю. В. Щербатих та ін. та закордонні вчені: Ч. Д. Спилбергер, З. Фрейд, К. Хорні та ін.

Екзаменаційну тривожність досліджували такі вітчизняні: В. М. Богущ, Н. Ю. Діомідова, А. В. Колчигіна, І. О. Корнієнко, М. А. Кузнецов, Т. О. Михайловська, Є. О. Неведомська та ін.

Особливості студентського віку вивчали: І. О. Зимня, І. С. Коць, І. Ю. Кулагіна, В. Н. Колюцький, Р. С. Немов та ін.

Мета статті – виявлення психологічних особливостей екзаменаційної тривожності у студентів-психологів.

Завдання статті:

1. Виявити особливості екзаменаційної тривожності в період сесії і в міжсесійний період.

2. Вивчити особливості особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності в період сесії і в міжсесійний період.

3. Визначити специфіку екзаменаційної тривожності студентів-психологів різної статі з різною успішністю.

4. Вивчити взаємозв'язки показників екзаменаційної тривожності з показниками особистісної та реактивної тривожності, успішності та мотивації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Період навчання у ЗВО значно впливає на формування особистості, тому проблема тривожності студентів особливо актуальна на першому та п'ятому курсі, так як пов'язана із соціальною та психологічною адаптацією.

Одним зі стресогенних факторів, що впливає на погіршення здоров'я студентів, є загальна стресогенна система організації екзаменаційних випробувань. Іспит є ситуацією, що несе в собі істотний елемент невизначеності, що полягає, перш за все, в невідомості результату. Екзаменаційна сесія насичена різноманітними емоціями, які надають той чи інший вплив на результативність задачі іспитів.

О. М. Галієва (2019, с. 32) зазначає, що поняття «тривога» описує процес очікування небезпеки або стану, який характеризується суб'єктивним відчуттям занепокоєння. Поняття «тривожність» характеризує особистісні якості та властивості особистості або стану дискомфорту.

Згідно Г. О. Гулько (2019) «тривога» та «тривожність» представляють собою складні та багатогранні поняття, у яких збігаються не лише афективні, але й інші компоненти, які відіграють важливу роль у розумінні цих понять.

Є. М. Коць (2018) встановлено, вищі показники соціальної тривожності жінок порівняно із чоловіками. Чоловіки більшою мірою схильні

порушувати норми та правила, заперечувати існуючі цінності та загально визнані зразки поведінки, тоді як жінки вдаються до маскування власної тривожності за допомогою одягу, конкретних поведінкових актів тощо. Доведено, що жінкам притаманні переважно захисні стратегії, тоді як чоловікам характерні гіперкомпенсуючі стратегії як засіб зменшення соціальної тривожності.

Н. Ю. Діомідовою (2016, с. 127) виявлено, що існує три типи оцінної тривожності – «Екзаменаційна тривожність», «Екзаменаційна тривожність і збудження», «Емоційне збудження на іспиті», перший із яких характеризується когнітивною оцінною тривожністю, третій – емоційними характеристиками, а другий – об'єднує як когнітивну, так і афективну складові оцінної тривожності. Навчальна успішність є фактором оцінної тривожності, зокрема висока успішність передбачає високу екзаменаційну тривожність та збудження, тобто як когнітивні особливості екзаменаційної тривожності, представленої сумнівами в успіху на іспиті, так і бурхливі афективні переживання, представлені нервовістю, збудженням, дратівливістю та агресією. Неуспішні студенти мають помірну оцінну тривожність, тобто ситуація іспиту їх не хвилює, або, навпаки, характеризуються вираженими негативними емоційними станами (злістю, агресією, гнівом).

Як зауважує І. О. Корнієнко (2015, с. 148), ситуації іспиту студенти відносяться неоднозначно, і досить часто ця ситуація втрачає свою значимість в процесі навчання. Більшість опитаних сприймають екзаменаційну ситуацію як стресову, таку, що примушує реагувати на неї станом тривоги.

Р. М. Білоус та І. С. Саннікова (2019) визначають тривожність як стан особистості, ознаками якого є надмірне занепокоєння, стурбованість, психофізіологічне напруження за відсутності конкретного предмету тривоги, негативні переживання, їх інтенсивність, мінливість і наявність соматичних порушень.

Є. Б. Єгорова та Т. С. Аслоян (2019) зауважують, що впродовж життя індивідуальний рівень тривожності може змінюватися. Істотно на нього можуть впливати такі чинники, як кардинальні зміни умов життя протягом тривалого часу, але можливі і менш суттєві зміни, які впливають на емоційний стан людини. Дані зміни можуть здійснюватися як під впливом зовнішніх факторів, так і внутрішніх.

Є. О. Неведомська та Т. О. Михайловська (2016) зазначають, що рівень особистісної тривожності залежить від типу темпераменту. Меланхолійний тип темпераменту обумовлений слабкою нервовою системою і характеризується емоційною нестійкістю (нейротичністю), що й зумовлює

високий рівень особистісної тривожності. Для більшості холериків, також характерна висока особистісна тривожність, у зв'язку з невірноваженістю їх нервових процесів. Флегматики та сангвініки мають сильну нервову систему, вони є емоційно стійкими типами, для яких характерна стійкість по відношенню до зовнішніх подразників, у них переважає низький та помірний рівні особистісної тривожності.

Дослідження психологічних особливостей екзаменаційної тривожності проводилося в Українській інженерно-педагогічній академії (м. Харків). Учасниками дослідження є студенти факультету практичної психології – дівчата (24 чол.) і юнаки (20 чол.), які навчаються на другому і третьому курсі. Загальна кількість досліджуваних у вибірці – 44 людини.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, анкетування студентів, психологічні методи дослідження, математична обробка результатів.

Для проведення дослідження були використані наступні методики:

1. Методика «Визначення рівня тривожності в ситуаціях перевірки знань» (на основі модифікованої методики багатовимірної оцінки тривожності О. Є. Роміцина).

2. «Тест екзаменаційної тривожності» (Елперт і Хейбер).

3. «Тест особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності» (Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна).

4. Методика «Діагностика навчальної мотивації студентів» (А. О. Реан і В. О. Якунін, модифікація Н. Ц. Бадмаєва).

Прийдемо до розгляду результатів дослідження. Спочатку зупинимося на оцінці результатів діагностики екзаменаційної тривожності досліджуваних, яка проводилася з використанням методики «Визначення рівня тривожності в ситуаціях перевірки знань» (на основі модифікованої методики багатовимірної оцінки тривожності О. Є. Роміцина). Результати з екзаменаційної тривожності юнаків та дівчат в міжсесійний і сесійний періоди представлені в таблиці 1.

З таблиці 1 видно, що в цілому юнаки характеризуються меншою екзаменаційною тривожністю, ніж дівчата як в сесійний, так і в міжсесійний період.

У міжсесійний період середнє значення екзаменаційної тривожності у юнаків становить 4,45, що відповідає середньому рівню екзаменаційної тривожності (за критеріями для юнаків), а у дівчат – 6,79, що також відповідає середньому рівню екзаменаційної тривожності (за критеріями для дівчат). Виявлена відмінність є статистично значущою (U-критерій Манна-Уїтні - 4,284 при $p \leq 0,01$).

Таблиця 1. Середні значення екзаменаційної тривожності у юнаків і дівчат до сесійної і міжсесійний період

Категорія досліджуваних	Середнє значення показника екзаменаційної тривожності / (рівень)	U-критерій Манна-Уїтні
Міжсесійний період		
Юнаки	4,45 (середній)	- 4,284 при $p \leq 0,01$
Дівчата	6,79 (середній)	
Сесія		
Юнаки	5,9 (підвищений)	- 5,655 при $p \leq 0,001$
Дівчата	8,81 (підвищений)	
Юнаки T - критерій Вілкоксона -2,044, при $p \leq 0,05$ Дівчата T - критерій Вілкоксона -4,882 при $p \leq 0,01$		

У сесійний період середнє значення екзаменаційної тривожності у юнаків становить 5,9, що вже відповідає підвищеному рівню екзаменаційної тривожності (за критеріями для юнаків), а у дівчат – 8,81, що також відповідає підвищеному рівню екзаменаційної тривожності (за критеріями для дівчат). Виявлена відмінність є статистично значущою (U-критерій Манна-Уїтні - 5,655 при $p \leq 0,001$). Слід звернути увагу, що як у

юнаків, так і у дівчат в сесійний період екзаменаційна тривожність підвищилася. Однак, виявлений зсув в показнику екзаменаційної тривожності у дівчат є більш значним, ніж у юнаків (юнаки T – критерій Вілкоксона -2,044, при $p \leq 0,05$; дівчата T – критерій Вілкоксона -4,882 при $p \leq 0,01$).

Перейдемо до розгляду результатів «Тесту екзаменаційної тривожності» (Елперт і Хейбер). Результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2. Результати «Тесту екзаменаційної тривожності» (Елперт і Хейбер)

Показники	Значення показників екзаменаційної тривожності		U-критерій Манна-Уїтні
	юнаки	дівчата	
«ААТ -» екзаменаційна тривожність, яка заважає досягненням	49,43	68,51	- 5,178 при $p \leq 0,01$
«ААТ +» - екзаменаційна тривожність, яка сприяє досягненням	47,0	23,33	5,354 при $p \leq 0,01$

З таблиці 2 видно, що у юнаків рівень «ААТ – екзаменаційна тривожність, яка заважає досягненням», значно нижче, ніж у дівчат. Виявлена відмінність є статистично значущою (U-критерій Манна-Уїтні - 5,178 при $p \leq 0,01$). Отже, у дівчат, на відміну від юнаків, екзаменаційна тривожність негативно позначається на результатах діяльності в період підготовки до заліків та іспитів і проходження заліково-екзаменаційних випробувань. Цей висновок підтверджується результатами діагностики «ААТ +» - екзаменаційної тривожності, яка сприяє досягненням. За цим показником юнаки випереджають дівчат. Виявлена відмінність є статистично значущою (U-критерій Манна-Уїтні 5,354 при $p \leq 0,01$).

Тепер перейдемо до розгляду результатів «Тесту особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності» (Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна). Результати показані в таблиці 3. Зауважимо, що шкала ситуаційної тривожності застосовувалася двічі – в міжсесійний період і в період сесії, це також відображено в таблиці 3.

Як видно з таблиці 3 юнаки характеризуються більш низькими значеннями особистісної та ситуативної (реактивної) тривожності, ніж дівчата. Виявлені відмінності виявилися статистично значущими: особистісна тривожність U-критерій Манна-Уїтні -4,792 при $p \leq 0,01$, ситуативна (реактивна) тривожність U-критерій Манна-Уїтні - 9,354 при $p \leq 0,001$. При порівнянні отриманих результатів ми побачили, що показники особистісної та ситуативної (реактивної) тривожності у юнаків відповідають середньому рівню. У дівчат ці показники знаходяться на порозі між середнім і високим рівнем тривожності. Таким чином, в цілому юнаки вибірки досліджуваних більш тривожні, ніж дівчата. Тепер слід звернути увагу на показники значущості зсуву в показнику ситуативної (реактивної) тривожності у юнаків і дівчат в період сесії. Згідно з отриманими даними, в період сесії ситуативна (реактивна) тривожність і у юнаків, і у дівчат значимо підвищилася, причому у дівчат зрушення більш значний. Юнаки – T - критерій Вілкоксона -4,916, при $p \leq 0,01$, дівчата –

T - критерій Вілкоксона -9,832 при $p \leq 0,001$. Відповідно до критеріїв тесту особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності показники ситуативної тривожності у досліджуваних юнаків залишилися в межах середнього рівня, у дівчат – досягли високого рівня.

Таблиця 3. Результати тесту особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності (Ч. Д. Спілбергера - Ю. А. Ханіна)

Показники	Значення показників екзаменаційної тривожності		U-критерій Манна-Уїтні
	юнаки	дівчата	
Особистісна тривожність	36,65	43,33	- 4,792 при $p \leq 0,01$
Ситуативна (реактивна) тривожність: міжсесійний період	34,8	43,62	-9,354 при $p \leq 0,001$
Ситуативна (реактивна) тривожність: період сесії	42,0	55,92	-8,136 при $p \leq 0,01$
Значимість зсуву в показнику ситуативної тривожності в період сесії: Юнаки T – критерій Вілкоксона -4,916, при $p \leq 0,01$ Дівчата T – критерій Вілкоксона -9,832 при $p \leq 0,001$			

Перейдемо до опису результатів методики (А. О. Реан і В. О. Якунін, модифікація «Діагностики навчальної мотивації студентів» Н. Ц. Бадмасва). Результати представлені в таблиці 4.

Таблиця 4. Результати діагностики навчальної мотивації у студентів (за методикою А. О. Реан і В. О. Якунін, модифікація Н. Ц. Бадмасва)

Домінуючі мотиви	Юнаки		Дівчата	
	Кіл-ість досл.	%	Кіл-ість досл.	%
Комунікативні мотиви	4	20	4	16,67
Мотиви уникнення	5	25	-	-
Мотиви престижу	1	5	4	16,67
Професійні мотиви	4	20	8	33,33
Мотиви творчої самореалізації	2	10	2	8,33
Навчально-пізнавальні мотиви	2	10	6	25
Соціальні мотиви	2	10	-	-

З таблиці 4 видно, що серед домінуючим мотивів навчальної мотивації в групі юнаків переважають мотиви уникнення, комунікативні та професійні мотиви. У дівчат навчальна діяльність переважна збуджується професійними і навчально-пізнавальними мотивами. На етапі планування дослідження у нас виникло припущення, що у

досліджуваних буде виявлятися взаємозв'язок між показниками тривожності, академічної успішності та навчальної мотивації. Для перевірки цієї гіпотези ми провели кореляційний аналіз даних (коефіцієнт кореляції Пірсона). Отримані дані представлені в таблиці 5.

Таблиця 5. Значні кореляції показників тривожності, академічної успішності та навчальної мотивації у студентів

Показники	АУ	ЕТ	ААТ -	ААТ +	ОТ	СТ
Академічна успішність		0,429 $p \leq 0,01$	- 0,617 $p \leq 0,001$	0,605 $p \leq 0,001$	0,327 $p \leq 0,05$	0,404 $p \leq 0,01$
Комунікативні мотиви			- 0,348 $p \leq 0,05$	0,373 $p \leq 0,05$		
Мотиви уникнення	- 0,361 $p \leq 0,05$	-0,462 $p \leq 0,01$	-0,572 $p \leq 0,001$	0,501 $p \leq 0,001$	-0,454 $p \leq 0,01$	-0,42 $p \leq 0,01$
Мотиви престижу	0,363 $p \leq 0,05$					
Професійні мотиви			- 0,322 $p \leq 0,05$			
Мотиви творчої самореалізації						
Навчально-пізнавальні мотиви	0,676 $p \leq 0,001$	0,618 $p \leq 0,001$	0,34 $p \leq 0,05$	- 0,327 $p \leq 0,05$	0,451 $p \leq 0,01$	0,602 $p \leq 0,001$
Соціальні мотиви						

Примітка: АУ- академічна успішність. ЕТ – екзаменаційна тривожність. ААТ - –екзаменаційна тривожність, яка завжає досягненням. ААТ + – екзаменаційна тривожність, яка сприяє досягненням. ОТ – особистісна тривожність. СТ – ситуативна тривожність.

З таблиці 5 видно, що показник академічної успішності позитивно корелює з усіма показниками тривожності (від $0,327 \leq 0,05$ до $0,605 \leq 0,001$), за винятком показника «ААТ-» – екзаменаційна тривожність, яка заважає досягненням ($- 0,617 \leq 0,001$). Таким чином, академічна успішність і ситуація перевірки знань у студентів викликає зростання тривоги і занепокоєння. В результаті кореляційного аналізу були також виявлені позитивні кореляційні зв'язки між успішністю та навчально-пізнавальними мотивами ($0,676 \leq 0,001$) і мотивами престижу ($0,363 \leq 0,05$), негативна кореляційний зв'язок з мотивами уникнення ($- 0,361 \leq 0,05$). Це означає, що студенти, навчальна діяльність яких спрямована навчально-пізнавальними мотивами і мотивами престижу, характеризуються більш високою успішністю, на відміну від студентів з мотивами уникнення.

В ході кореляційного аналізу також виявилися кореляційні зв'язки між показниками тривожності і мотивами уникнення та навчально-пізнавальними мотивами. Причому в більшості випадків мотив уникнення негативно корелює з показниками тривожності (від $-0,42 \leq 0,01$ до $-0,462 \leq 0,01$), за винятком показника «ААТ + - екзаменаційна тривожність, яка сприяє досягненням» ($0,501 \leq 0,001$). Зворотна тенденція спостерігається в кореляції показників тривожності і навчально-пізнавального мотиву позитивно корелює з показниками тривожності (від $0,34 \leq 0,05$ до $0,618 \leq 0,001$), і тільки з показником «ААТ + - екзаменаційна тривожність, яка сприяє досягненням» виявлено зворотний кореляційний зв'язок ($- 0,327 \leq 0,05$). Була також виявлена негативна значуща кореляція між показником професійних мотивів і показником «ААТ-екзаменаційна тривожність, яка заважає досягненням» ($- 0,322 \leq 0,05$).

Отже, студенти-психологи, навчальна діяльність яких спрямована мотивами уникнення, характеризуються меншою тривожністю і проявляють менше занепокоєння з приводу іспитів, на відміну від студентів з навчально-пізнавальною мотивацією. Студенти-психологи, навчальна діяльність яких спрямовується професійним мотивом, характеризуються меншою тривожністю.

За результатами проведеного емпіричного дослідження можна зробити наступні **висновки**:

1. Виявлено особливості екзаменаційної тривожності студентів-психологів в період сесії і в міжсесійний період. Дівчата характеризуються більш високою екзаменаційної тривожністю, ніж юнаки. У сесійний період великим емоційним неблагополуччям, пов'язаною з екзаменаційною тривожністю, характеризуються і більшому ступені дівчата, ніж юнаки.

2. Вивчено особливості особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності студентів-психологів в період сесії і в міжсесійний період.

Юнаки характеризуються більш низькими значеннями особистісної та ситуативної (реактивної) тривожності, ніж дівчата. Показники особистісної та ситуативної (реактивної) тривожності у юнаків відповідають середньому рівню. У дівчат ці показники знаходяться на порозі між середнім і високим рівнем тривожності. У цілому юнаки вибірки більш тривожні, ніж дівчата.

3. Вивчена специфіка екзаменаційної тривожності студентів-психологів різної статі з різною успішністю. У юнаків рівень екзаменаційної тривожності, що заважає досягненням, значно нижче, ніж у дівчат. Це дозволяє зробити висновок, що саме у дівчат, на відміну від юнаків, виявлена екзаменаційна тривожність, яка негативно позначається на результатах діяльності в період підготовки до заліків та іспитів і проходження заліково-екзаменаційних випробувань. Виявлений рівень екзаменаційної тривожності в більшості випадків стимулює і сприяє діяльності юнаків в період підготовки до заліків та іспитів і проходження заліково-екзаменаційних випробувань, ніж дівчат.

4. Вивчено взаємозв'язки показників екзаменаційної тривожності з показниками особистісної та реактивної тривожності, успішності та мотивації студентів. Серед домінуючих мотивів навчальної мотивації в групі юнаків переважають мотиви уникнення, комунікативні та професійні мотиви. У дівчат навчальна діяльність спрямовується професійними і навчально-пізнавальними мотивами.

Перспективи дослідження. Проведене емпіричне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективою наукових досліджень є виявлення взаємозв'язків між тривожністю і локусом-контролю студентів-психологів. Потреба в цих знаннях виражається не тільки в науковому, але й практичному інтересі, оскільки вони відкривають можливості цілісного розуміння особистості.

Список посилань

- Білоус, Р. М. & Саннікова, І. С. (2019). Психологічні особливості тривожності студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2(5), 25-28. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-2.5>
- Галієва, О. М. (2019). Диференціація понять «тривога» та «тривожність». *Психологія та соціальна робота*. 24, 1(49), 32-48. [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.1\(49\).185763](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.1(49).185763)
- Гулько, Г. О. (2017). *Психологічні чинники актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення*. (Дис. канд. психол. наук). Київський національний університет імені Т. Шевченка, Київ. http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/974/dis_Gulko%20GO.pdf
- Діомідова, Н. Ю. (2016). Психічні стани успішних та неуспішних студентів у ситуації іспиту *Психологія і особистість*. 1(9), 119-128. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/537614.pdf>
- Єгорова, О. Б. & Аслоян, Т. С. (2019). Роль самоактуалізації в подоланні тривожності у дівчат та

- юнаків, студентів педагогічних вишів. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 6(98). 339-348. <http://gnvp.ddpu.edu.ua/article/view/197472/197651>
- Корнієнко, І. О. (2015). Проблема опанування у ситуації високої тривожності. *Науковий вісник Мукачівського державного університету, Серія «Педагогіка та психологія»*. Випуск 1(1), 147-152. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvmdupp_2015_1_37.
- Коць, Є. М. (2018). *Психологічні особливості когнітивно-поведінкових стратегій осіб із соціальною тривожністю* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Луцьк. 20 с. Доступно: <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/07/Kots-YE.M.-Avtoferat.pdf>
- Неведомська, Є. О. & Михайловська, Т. О. (2016). Як подолати педагогу тривожність студентів? *Освітлогічний дискурс*. 1(13). 131-144. <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/346>
- References**
- Bilous, R. M. & I. S. Sannikova (2019). Psychological features of student youth anxiety. *Teorija i praktika suchasnoї psiholog.* 2(5), 25-28. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-2.5>
- Galieva, O. M. (2019). Differentiation of the concepts of «anxiety» and «anxiety». *Psihologija ta social'na robota*. 24. 1(49). 32-48. [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.1\(49\).185763](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.1(49).185763)
- Gul'ko, G. O. (2017). *Factors of actualization of the personal properties of the anxious spectrum in a situation of achievement: (Dis. kand. psihol. nauk)*. Kievskij nacional'nyj universitet imeni T. Shevchenko, Kiev. http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/974/dis_Gulko%20GO.pdf
- Diomidova, N. Ju. (2016). Mental states of successful and unsuccessful students in an exam situation. *Psihologija i osobistist'*. 1(9). 119-128. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/537614.pdf>
- Egorova, O. B. & T. S. Aslonjan (2019). The role of self-actualization in overcoming anxiety in girls and boys, students of pedagogical universities. *Gumanizacija natchal'no-vibornogo procesu*. 6(98). 339-348. <http://gnvp.ddpu.edu.ua/article/view/197472/197651>
- Kornienko, I. O. (2015). The problem of mastering in a situation of high anxiety. *Naukovij visnik Mukachins'kogo derzhavnogo universitetu, Serija «Pedagogika ta psihologija»*. Vypusk 1(1). 147-152. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvmdupp_2015_1_37.
- Koc', Є. М. (2018) *Psychological features of cognitive-behavioral strategies of persons with social anxiety: (Avtoferat. dis. kand. psihol. nauk)*. Luck. 20 s. <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/07/Kots-YE.M.-Avtoferat.pdf>
- Nevedoms'ka, Є. О. (2016). How can a teacher overcome student anxiety. *Osvitologichnij diskurs*. 1(13). 131-144. <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/346>

Skvorchevska Yevheniia Leonidivna

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Law Kharkiv National Agrarian University. V.V. Dokuchaeva Kharkiv region, p/o «Dokuchaevskoe – 2», Ukraine, 62483

The article analyzes the problem of psychological characteristics of examination anxiety among psychology students. The results of the examination anxiety characteristics study are presented. Girls are characterized by a higher test anxiety than boys. During the session period, girls are characterized by a greater emotional distress associated with examination anxiety than boys. The peculiarities of personal and reactive (situational) anxiety of psychology students during the session and in the intersessional period were studied. Young men are characterized by lower values of personal and situational (reactive) anxiety than girls. For girls, these indicators are on the threshold between the average and high levels of anxiety. In general, the boys in the sample are more anxious than the girls. The specificity of examination anxiety of different sex's psychology students with different academic performance has been studied. In boys, the level of examination anxiety, interferes with achievement, is significantly lower than in girls. This allows us to conclude that it is in girls, in contrast to boys, that examination anxiety is found, which negatively affects the results of activity during the preparation for tests and exams and passing the test and examination tests. The revealed level of examination anxiety in most cases stimulates and promotes the activities of young men in the period of preparation for tests and exams and passing the test and examination tests than girls. The interrelationships of examination anxiety indicators with indicators of personal and reactive anxiety, success and motivation of students have been studied. Among the dominant motives of educational motivation in the group of young men, avoidance, communicative and professional motives prevail. For girls, educational activity is directed by professional and educational-cognitive motives. Correlation analysis showed that psychology students, whose educational activity is directed to avoidance motives, are characterized by less anxiety and show less anxiety about exams, in contrast to students with educational and cognitive motivation. Psychology students, whose educational activity is guided by a professional motive, are characterized by less anxiety.

Keywords: anxiety; personal anxiety; situational anxiety; motivation; psychology students; examination anxiety.

Скворчевская Евгения Леонидовна

кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и права Харьковской национальной аграрной университет имени В.В. Докучаева Харьковская область, п/о «Докучаевское – 2», Украина, 62483.

В статье рассмотрена проблема психологических особенностей экзаменационной тревожности у студентов-психологов. Представлены результаты исследования особенностей экзаменационной тревожности. Выявлены особенности экзаменационной тревожности в период сессии и в межсессионный период. Изучены особенности личностной и реактивной (ситуативной) тревожности в период сессии и в межсессионный период. Определена специфика экзаменационной тревожности студентов-психологов разного пола с разной успеваемостью. Исследованы взаимосвязи показателей экзаменационной тревожности с показателями личностной и реактивной тревожности, успешности и мотивации.

Ключевые слова: тревога; личностная тревожность; ситуативная тревожность; мотивация; студенты-психологи; экзаменационная тревожность.

Особливості копінг-стратегій студентів, які виховувались у неповній родині

Ярош Ніна Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0001-5863-7600>

e-mail: ninayarosh88@gmail.com

Розумна Марія Вікторівна

студентка факультету психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

e-mail: rozumna.mari@gmail.com

У статті представлено теоретичний аналіз проблематики особливостей копінг-стратегій особистості у психологічних дослідженнях. Визначено, що адаптивна поведінка студентів у важких життєвих ситуаціях зумовлює ефективність адаптації до нових умов життя, безпосередньо впливає на академічну успішність, професійний розвиток та особистісну сформованість. Саме цілеспрямоване формування ефективної копінг-поведінки у процесі навчання у ЗВО повинно враховувати умови виховання студента (в повній і неповній родині). Емпірично досліджено, що структура сім'ї впливає на вибір копінг-стратегій студентів у стресових ситуаціях. Вплив виховання обох батьків на формування у дітей моделей долаючої поведінки дуже істотний. Значну роль на вибір копінг-стратегій відіграє виховання дитини у неповній родині, децю менший – на студентів-сиріт.

Ключові слова: *копінг-поведінка; стрес; студенти; структура сім'ї; виховання.*

Постановка проблеми та актуальність.

Родина як провідний осередок виховання та соціалізації особистості створює умови для виникнення певних форм адаптації у стресовій ситуації. Копінг-стратегії особистості формуються під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Сім'я надає вирішальний вплив на розвиток особистості, закладає фундамент людських якостей. Міцний фундамент у більшості випадків залежить від благополуччя родини, а саме від структури сім'ї, в якій виховується дитина.

Умови виховання в повній і неповній родині найчастіше істотно відрізняються. Порушення структури і повного функціонування сім'ї тягне за собою зміни розвитку особистості та формування відмінних копінг-стратегій в стресових ситуаціях.

На сьогоднішній день в умовах постійного стресу, негативних соціально-психологічних чинників, в особливості, пандемії Covid-19, проблема формування копінг-стратегій у студентів, які виховувались у неповній родині, є однією з актуальних тем у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях. Період студентського життя представлений жорсткими вимогами до навчання, постійною конкуренцією та нестабільністю системи освіти. Теоретико-емпіричний аналіз дозволив би розширити уявлення щодо особливостей стрес-долаючої поведінки студентів, які виховувались у родині з різною структурою.

Варто наголосити, що адаптивна поведінка студентів у важких життєвих ситуаціях визначає ефективність адаптації до нових умов життя,

безпосередньо впливає на академічну успішність, професійний розвиток та особистісну сформованість. Важливим практичним завданням є підготовка студентської молоді до ефективного використання копінг-стратегій у майбутній професійній діяльності, адже копінг входить до структури особистісного потенціалу (Д. Леонтьєв, 2011). Саме цілеспрямоване формування ефективної копінг-поведінки у процесі навчання у ЗВО повинно враховувати умови виховання студента (в повній і неповній родині).

Мета статті полягає у дослідженні особливостей копінг-стратегій студентів, які виховувались у неповній родині.

Завдання дослідження:

1. Теоретичний аналіз проблематики копінг-стратегій особистості у психологічних дослідженнях.

2. Виявлення особливостей копінг-стратегій студентів, які виховувались у родині з різною структурою.

3. Порівняння отриманих результатів дослідження щодо виявлення розбіжностей між групами вибірки.

Аналіз останніх публікацій. Численні сучасні дослідження свідчать про те, що діти з неповних сімей мають низьку самооцінку, схильні до самознищення, проявляють високий рівень тривожності. Діти з неповних сімей частіше за інших стикаються з труднощами, які самостійно подолати не можуть. Такі ситуації призводять до емоційних переживань, психологічної напруги, неспокою, стурбованості, нервозності.

М. Сапоровською (2013) вивчений вплив розлучення батьків на вибір копінг-стратегій підлітків з повних і неповних сімей з високою соціально-психологічною адаптацією, високими соціальними досягненнями і високою успішністю. Було встановлено, що для підлітків із розлучених сімей характерний такий неконструктивний копінг, як самозвинувачення, який не призводить до руйнівних наслідків, а є основою для активних дій в області соціальних досягнень і сприяє соціальній адаптації. Авторка зазначає, що даний копінг формується під впливом захисного механізму інтелектуалізації, який формує у підлітка розуміння ситуації, сприяє збереженню та посиленню суб'єктивного контролю над ситуацією, що згодом вказує на віддалення дитини від батьків.

О. Комаровою & В. Цапом (2019) встановлено, що копінг-стратегії підлітків з повних і неповних сімей відрізняються і пов'язані з особистісними рисами. У процесі подолання стресу підлітки з повних сімей використовують соціальні ресурси, підлітки з неповних сімей використовують особистісні ресурси.

І. Коваленко (2019) проаналізовано гендерні особливості механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій підлітків з неповних сімей. Виявлено, що підлітки з неповних сімей схильні до використання первинних механізмів психологічного захисту і суб'єктивно-орієнтованих копінг-стратегій.

А. Лопсан (2019) визначено, що для підлітків з неповних сімей характерні непродуктивні і відносно адаптивні копінг-стратегії, пасивні форми поведінки, спрямовані на зняття напруги. Копінг-поведінка підлітків з повних сімей характеризується активним обуренням і протестом у стресових ситуаціях.

О. Івановою & О. Бусаровою (2020) виявлено, що підлітки з повних сімей частіше в порівнянні з підлітками з неповних використовують просоціальні копінг-стратегії «вступ в соціальний контакт» і «пошук соціальної підтримки». Таке активна і соціальна поведінка допомагає їм досягти більш високого ступеня конструктивності в порівнянні з однолітками з неповної сім'ї.

Вивчення останніх наукових доробок, які присвячені дослідженню особливостей копінг-поведінки особистості з різною структурою виховання, вказує на популярність даної проблематики саме у роботах вітчизняних дослідників, на відміну від зарубіжних. Більшість емпіричних досліджень авторів (М. Польшина & А. Насібуліна, 2017; М. Халєєва, 2016; В. Граховська & О. Комарова, 2020; Т. Кулікова & К. Шалагінова, 2020) присвячено вивченню саме особливостей копіngu дітей підліткового віку. Науковці

визначають провідну роль процесу сепарації від дорослих та вплив референтної групи однолітків у формуванні та становленні копінг-поведінки особистості.

Варто відзначити, що студентські роки – це період життя особистості, який насичений специфічними стресовими подіями особливо у сучасних умовах.

Особливостям копінг поведінки студентів присвячено ряд наукових праць, в яких визначено соціально-психологічні детермінанти вибору стратегії подолання.

Н. Губою & Н. Козіорою (2016) досліджено особливості формування копінг-стратегій у студентів різних спеціальностей. Визначено суттєві відмінності у переважанні таких стратегій як самоконтроль та пошук соціальної підтримки у студентів медичної та психологічної професійних сфер, також характерні розбіжності у виборі когнітивних та емоційних стратегій.

Г. Дубчак (2018) проаналізовано стратегії копінг-поведінки сучасних студентів. У стресових ситуаціях сучасні студенти закладів вищої та середньої освіти використовують різні стратегії долаючої поведінки, однак найвираженішими стилями копіngu є втеча/уникнення, позитивна переоцінка та самоконтроль, а найменш вираженим стилем є прийняття відповідальності.

О. Ігумновою (2019) емпірично досліджено стратегії копінг-поведінки та саморегуляції студентів-психологів. Студенти з проблемно-орієнтованим стилем характеризуються рівномірно сформованим контуром саморегуляції та високими рівнями розвитку регуляторних процесів та властивостей. Студентам з емоційно-орієнтованим стилем притаманні низькі рівні розвитку процесів моделювання та програмування майбутніх виконавських дій, нерівномірність розвитку компонентів контуру саморегуляції. Студенти з домінуючим стилем уникання мають дисгармонійний профіль саморегуляції, низький рівень розвитку процесів моделювання та оцінки результатів, середній рівень розвитку інших ланок системи саморегуляції та низький загальний рівень усвідомленої саморегуляції.

Н. Шеленковою (2019) вивчено особливості копінг-поведінки особистості в процесі адаптації студентів першого курсу. Зазначається, що провідною характеристикою студента як суб'єкта навчальної діяльності є його соціально-психологічна адаптованість до умов навчання. Визначено, що найчастіше студентами першого курсу використовується неадаптивна поведінкова копінг-стратегія «відступ» та адаптивна емоційна копінг-стратегія «оптимізм».

Методи та методики дослідження. Пілотажне дослідження проводилось з використанням

анонімного анкетування з метою формування дослідницької вибірки та методів дослідження особливостей копінг-поведінки особистості: «Способи стрес-долаючої поведінки» (Р. Лазаруса та С. Фолкман) та «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амірхана).

Методи математичного аналізу: t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок та H-критерій Краскела-Уоліса.

Вибірка та процедура дослідження.

Емпіричне дослідження передбачало пілотажне вивчення особливостей копінг-стратегій у студентів, які виховувались у неповній родині. У пілотажному дослідженні взяли участь 30 студентів (14 осіб чоловіків та 16 осіб жінок), які виховувались у родинах з різною структурою. Вік досліджуваних: від 19 до 21 років.

Дослідження проводилося у декілька етапів. Перший етап дослідження передбачав формування вибірки, до якої увійшли особи, що виховувались у родині з різною структурою. Структура сім'ї у психологічній літературі розуміється як склад сім'ї та число її членів, а також сукупність їхніх стосунків. Серед безлічі різних варіантів структури або складу сім'ї найбільш відомим є поділ на повну (є мати, батько і діти) і неповну (тобто тільки мати або батько з дітьми). Структурний склад сім'ї часто заздалегідь відносить неповну сім'ю до групи ризику, припускаючи, що її функціонування утруднено (Г. Крюкова, М. Сапоровська & О. Куфтяк, 2005).

Для відбору осіб, що виховувались у родині з різною структурою, було проведено анонімне анкетування. Цей метод являє собою збір фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально складеною програмою – анкетною у Google-формі. Це було необхідно для того, щоб визначити структуру родини, в якій виховуються студенти, та дослідити характер їх копінг-стратегій.

У дослідженні взяли участь 50 осіб, з яких було обрано 30 осіб з різною структурою виховання,

котрих поділено методом випадкової рандомізації на три групи: експериментальна група з 10 осіб (студенти з неповної родини) та дві контрольні групи по 10 осіб (студенти-сироти та студенти з повної родини).

На перше питання «В якій сім'ї Ви виховувалися?» маємо наступні результати: у повній родині – 22 особи (44%), у неповній родині (одним з батьків) – 15 осіб (30%), я – сирота – 13 осіб (26%).

На друге питання «Хто з батьків брав безпосередню участь у Вашому вихованні?» отримано такі результати: обоє батьків – 17 осіб (34%), більше мама – 12 осіб (24%), більше тато – 8 осіб (16%), я – сирота – 13 осіб (26%).

На третє питання «До кого з батьків зазвичай Ви звертаєтесь, якщо у Вас виникають життєві труднощі?» маємо наступні результати: в залежності від ситуації – 23 особи (46%), зазвичай до мами – 11 осіб (22%), зазвичай до батька – 8 осіб (16%), я - сирота, вирішую проблеми самостійно – 8 осіб (16%).

На другому етапі дослідження проводилося вивчення особливостей стрес-долаючої поведінки досліджуваних за допомогою методів вивчення копінг-поведінки особистості: «Способи стрес-долаючої поведінки» (Р. Лазаруса та С. Фолкман) та «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амірхана).

На третьому етапі проведено вивчення наявності відмінностей між контрольними та експериментальною групами за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок та H-критерію Краскела-Уоліса. Здійснено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів експериментального дослідження.

Результати та їх обговорення. Проведено статистичний аналіз результатів методики «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амірхана) за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок та H-критерію Краскела-Уоліса.

Таблиця 1. Результати статистичного аналізу відмінностей між студентами з різною структурою виховання за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок (методика «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана)

Стратегія подолання	Показник T-критерію Стьюдента для незалежних груп вибірки		
	Студенти з повної родини / студенти-сироти	Студенти з повної родини / Студенти з неповної родини	Студенти-сироти / студенти з неповної родини
Вирішення проблеми	2,9 при $p \leq 0,01$	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Пошук соціальної підтримки	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Уникнення	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено

За більшістю шкал групи не мають значущих відмінностей. Таким чином, можна припустити, що студенти з різною структурою виховання, перебуваючи в стресових ситуаціях можуть застосовувати такі копінг-стратегії, як «Вирішення проблеми», «Пошук соціальної підтримки» та «Уникнення».

За шкалою «Вирішення проблеми» ($t = 2,9$ при $p \leq 0,01$) статистично достовірно різняться між собою у групі студентів з повної родини та студентів-сиріт. Це свідчить про те, що студенти з повної родини та студенти-сироти використовують різні особистісні ресурси для

пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми. Це може бути наслідком того, що студенти з повної родини у стресових ситуаціях використовують зовнішні особистісні ресурси, а студенти-сироти – внутрішні.

Для більш глибокого статистичного вивчення особливостей та характеристик стрес-долаючої поведінки контрольних та експериментальної груп досліджуваних застосовано Н-критерій Краскела-Уоліса. Це є необхідним для того, щоб порівняти результати трьох груп вибірки одночасно, адже за допомогою t-критерія Стьюдента можна розглянути відмінності тільки двох груп вибірки.

Таблиця 2. Результати статистичного аналізу відмінностей між студентами з різною структурою виховання за допомогою Н-критерію Краскела-Уоліса (методика «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана)

Стратегія подолання	Н-критерій Краскела-Уоліса
Вирішення проблеми	Відмінностей не виявлено
Пошук соціальної підтримки	Відмінностей не виявлено
Уникнення	Відмінностей не виявлено

Згідно з даними, наведеними в таблиці 2, в експериментальній групі не спостерігаються статистично значущі відмінності за показниками всіх шкал методики «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амірхана) у порівнянні з контрольними групами. Це може бути наслідком використання студентами з різного типу родини всіх трьох

стратегій копінг-поведінки залежно не лише від структури сім'ї, але й від ситуації.

Проведено статистичний аналіз результатів методики «Способи долаючої поведінки» (Р. Лазарус та С. Фолкман) за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок та Н-критерію Краскела-Уоліса.

Таблиця 3. Результати статистичного аналізу відмінностей між студентами з різною структурою виховання за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок (методика «Способи долаючої поведінки» (Р. Лазарус та С. Фолкман))

Стратегія подолання	Показник Т-критерію Стьюдента для незалежних груп вибірки		
	Студенти з повної родини / студенти-сироти	Студенти з повної родини / Студенти з неповної родини	Студенти-сироти / студенти з неповної родини
Конфронтаційний копінг	2,3 при $p \leq 0,05$	3,5 при $p \leq 0,01$	Відмінностей не виявлено
Дистанціювання	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Самоконтроль	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Пошук соціальної підтримки	2,7 при $p \leq 0,01$	4,2 при $p \leq 0,01$	Відмінностей не виявлено
Прийняття відповідальності	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Втеча-уникнення	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Планування вирішення проблеми	3,3 при $p \leq 0,01$	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено
Позитивна переоцінка	2,6 при $p \leq 0,05$	Відмінностей не виявлено	Відмінностей не виявлено

Отримані результати вказують на те, що виявлено достовірні відмінності на високому рівні значущості між порівнюваними групами студентів з повної родини та студентів-сиріт у виборі таких копінг-стратегій, як «Конфронтаційний копінг» ($t = 2,3$ при $p \leq 0,05$) (студенти з повної родини активно протистоять труднощам і стресогенним впливам, а студенти-сироти можуть застосовувати певну агресію як психологічний захист), «Пошук соціальної підтримки» ($t = 2,7$ при $p \leq 0,01$) (студенти з повної родини мають можливість звертатися за допомогою й підтримкою до батьків, а студенти-сироти у складних ситуаціях більше розраховують на власні сили), «Планування вирішення проблеми» ($t = 3,3$ при $p \leq 0,01$) (студенти з повної родини у стресових ситуаціях використовують зовнішні особистісні ресурси, а студенти-сироти – внутрішні) та «Позитивна переоцінка» ($t = 2,6$ при $p \leq 0,05$) (студенти з повної родини більш схильні позитивно переосмислювати проблемну ситуацію, а студенти-сироти недооцінюють особистісні можливості дієвого вирішення труднощів).

Виявлено, що група студентів з повної родини та студентів з неповної родини мають статистично значущі відмінності за шкалами «Конфронтаційний копінг» ($t = 3,5$ при $p \leq 0,01$) та «Пошук соціальної підтримки» ($t = 4,2$ при $p \leq 0,01$). Поясненням розбіжностей між групами є характерне орієнтування студентів з повної родини на взаємодію з оточуючими та заповзятливість при вирішенні проблемних ситуацій через підтримку з боку обох батьків, а студенти з неповної родини схильні розраховувати на власні сили, через що можуть іноді імпульсивно діяти через брак підтримки з боку батьків.

Не виявлено статистично значущих відмінностей між групами студентів-сиріт та студентами з неповної родини за жодною шкалою методики. Це може бути наслідком схожого використання зазначених копінг-стратегій через проблеми сімейного виховання.

Для більш глибокого статистичного вивчення особливостей та характеристик стрес-долаючої поведінки контрольних та експериментальної груп досліджуваних застосовано Н-критерій Краскела-Уоліса.

Таблиця 4. Результати статистичного аналізу відмінностей між студентами з різною структурою виховання за допомогою Н-критерію Краскела-Уоліса (методика «Способи долаючої поведінки» (Р. Лазарус та С. Фолкман))

Стратегія подолання	Н-критерій Краскела-Уоліса
Конфронтаційний копінг	$p \leq 0,02$
Дистанціювання	Відмінностей не виявлено
Самоконтроль	Відмінностей не виявлено
Пошук соціальної підтримки	$p \leq 0,01$
Прийняття відповідальності	Відмінностей не виявлено
Втеча-уникнення	Відмінностей не виявлено
Планування вирішення проблеми	$p \leq 0,02$
Позитивна переоцінка	Відмінностей не виявлено

Статистично достовірні відмінності у виборі стратегій копінг-поведінки студентами з різних типів сімей виявлено за шкалами «Конфронтаційний копінг» ($p \leq 0,02$), «Пошук соціальної підтримки» ($p \leq 0,01$) та «Планування вирішення проблеми» ($p \leq 0,02$). Отримані результати за допомогою Н-критерію Краскела-Уоліса підтверджують наявність розбіжностей при виборі копінг-стратегій контрольними (студенти з повної сім'ї та студенти-сироти) та експериментальною (студенти з неповної сім'ї). Це може бути наслідком застосування відповідної копінг-стратегії залежно від ситуації, при цьому важливим є вплив різного сімейного виховання у трьох груп вибірки.

На основі отриманих статистичних даних щодо вивчення розбіжностей використання копінг-стратегій студентами з різною структурою виховання, наведено характеристику особистостей, яка демонструє особливості копінг-поведінки в стресових ситуаціях залежно від родини, в якій вони виховувались.

Для студентів з повної родини характерним є використання адекватних засобів вирішення складної ситуації, пошук альтернативних рішень та передбачення їх наслідків. Така особистість орієнтована на вирішення проблем, тобто використовує особистісні (зовнішні) ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми, розраховує на взаємодію з

оточуючими та підтримку з боку обох батьків. Студенти з повної родини здатні до цілеспрямованої роботи з власними емоціями, при якій важливим є високий контроль поведінки.

Студенти-сироти також схильні до вирішення проблемної ситуації, але в цьому випадку вони орієнтуються на внутрішні ресурси та більше розраховують на власні зусилля. Така особистість може застосовувати певну агресію як психологічний захист у ситуаціях стресу, що може бути наслідком недооцінення особистісних можливостей дієвого вирішення труднощів і як наслідок уникнення проблеми. У студентів, які є сиротами, спостерігається прагнення приховувати від оточуючих свої переживання і спонукання в зв'язку з проблемною ситуацією. В той же час, вони розуміють особисту роль у виникненні актуальних труднощів.

Характерною особливістю особистості студентів з неповної родини є орієнтація на власні сили у ситуаціях стресу, через що можуть іноді імпульсивно діяти через брак підтримки з боку батьків. Подолання негативних переживань студентами з неповної родини відбувається за рахунок позитивної переоцінки проблемної ситуації, визнанням своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її рішення та цілеспрямованого стримування емоцій.

Висновки

1. На основі аналізу теоретико-методологічної розробленості проблеми визначено, що сім'я як інститут соціалізації створює умови для формування у дітей певних способів адаптації в цілому і в стресовій ситуації зокрема. Вплив фактора сім'ї в одному випадку може підкріплювати захисні реакції у дітей, формувати специфічні і стійкі копінг-стратегії, а в іншому випадку – порушені дитячо-батьківські взаємини формують неадекватні способи реагування на стрес у дитини.

2. Виявлено, що в повній сім'ї студенти використовують адекватні способи вирішення проблеми та орієнтовані на підтримку з боку обох батьків. У неповних сім'ях вплив характеру дитячо-батьківських взаємин на копінг-поведінку дитини в більшій мірі залежить від специфіки стосунків між одним з батьків і дитиною, а студенти-сироти звикли розраховувати на власні сили у ситуаціях стресу.

3. Статистичний аналіз результатів довів, що існують достовірно значущі відмінності між контрольною та експериментальною групами, що полягають у виборі стратегій копінг-поведінки залежно від ситуації. Студенти з повної родини фокусують зусилля щодо зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до проблеми. Студенти-сироти використовують внутрішні ресурси та розраховують на власні сили при виникненні труднощів. Студенти з неповної

родини долають негативні переживання у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання.

Перспективи подальших досліджень

полягають у проведенні дослідження для підтвердження гіпотези на більшій вибірці; у детальному вивченні особливостей копінг-стратегій студентів, які виховувались у родині з різною структурою, зокрема враховуючи особливості виховання. Не менш цікавим було б створення тренінгових програм, спрямованих на ефективний вибір копінг-стратегій студентами з різного типу родини.

Список посилань

- Граховская, В. Б. & Комарова, А. В. (2020). Совладающее поведение как фактор успешной адаптации подростков из неполных семей в социуме. Психология XXI века: методология психологической науки и практики. СПб.: Скифия-принт, 206-207. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_44009592_83381478.pdf
- Губа, Н.О. & Козюра, Н.В. (2016). Особливості формування копінг-стратегій у студентів різних спеціальностей. Проблеми сучасної психології. Запоріжжя: ЗНУ, 2(10), 36-43. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2016_2_7
- Дубчак, Г. М. (2018). Аналіз стратегій копінг-поведінки сучасних студентів. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 18, 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_3_13
- Иванова, О.И. & Бусарова, О.Р. (2020). Особенности копинг-стратегий старших подростков из неполных семей. Психология и право, 10 (1), 103–115. <https://doi.org/10.17759/psylaw.2020100109>
- Игумнова, О. Б. (2019). Емпіричне дослідження стратегій копінг-поведінки та саморегуляції студентів-психологів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон: ХДУ, 2, 57–64. <http://clar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/7971>
- Коваленко, И. М. (2019). Гендерные особенности механизмов психологической защиты и копинг-стратегий подростков из неполных семей. Первый шаг в науку: материалы Международной студенческой конференции. Луганск: Пресс-Экспресс, 37-39. http://dspace.ltsu.org/bitstream/123456789/4218/1/800-19_sb.pdf#page=37
- Комарова, А.В. & Цап, В.Б. (2019). Копинг-стратегии подростков в полных и неполных семьях. Психология стресса и совладающего поведения: вызовы, ресурсы, благополучие. Кострома: КГУ, 346-351. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41181971>
- Куликова, Т. И. & Шалагинова, К. С. (2020). Совладающее поведение как фактор успешной адаптации подростков из неполных семей в социуме. Научный потенциал. Чебоксары: НИПП, 1(28), 44-46. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42502702_96419503.pdf

- Леонтьев, Д. А. (2011). Личностный потенциал: структура и диагностика. Москва: Смысл, 680. <https://www.vbudushee.ru/upload/iblock/399/399c29c8ed713a65e1f7a9701f4a594b.pdf>
- Лопсан, А. С. (2019). Особенности копинг-стратегий подростков из полных и неполных семей. Инновационные исследования и разработки в области гуманитарных и социально-экономических наук: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. Белгород: ООО АПНИ, 122-125. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_3741911_1_32094552.pdf
- Польшина, М. А. & Насибуллина, А. Д. (2017). Психологическая защищенность и копинг-поведение подростков-сирот в конфликтной ситуации. Вестник КГУ. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. Кострома: КГУ, 23(1), 100-103. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_29214265_86184365.pdf
- Сапоровская, М.В. (2013). Стрессы межпоколенного взаимодействия: развод как предиктор защитного и совладающего поведения подростков. Психологическая наука и образование, 18(1), 65-72. URL: <https://psyjournals.ru/files/58599/pnio-1-2013-Sapovskaya.pdf>
- Халеева, М. В. (2016). Особенности совладающего поведения девиантных подростков с разными условиями воспитания. Правосознание и правоотношения в молодежной семье, 269-275. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_2651517_9_92353188.pdf
- Шеленкова, Н. Л. (2019). Дослідження копінг-стратегій в процесі адаптації студентів першого року навчання. Науковий вісник ХДУ. Серія: Психологічні науки, 1, 72-77. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-11>
- Grakhovskaya, V. B. & Komarova, A. V. (2020). Coping behavior as a factor in the successful adaptation of adolescents from single-parent families in society. *Psikhologiya XXI veka: metodologiya psikhologicheskoy nauki i praktiki*. SPb.: Skifiya-print, 206-207. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_4400959_2_83381478.pdf [in Russian].
- Guba, N.O. & Kozura, N.V. (2016). Features of formation of coping strategies among students of different professions. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi*. Zaporizhzhya: ZNU, 2(10), 36-43. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2016_2_7 [in Ukrainian].
- Dubchak, H. M. (2018). Analysis of coping strategies of modern students. *Aktual'ni problemy psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPAN Ukrainy*, 18, 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_3_13 [in Ukrainian].
- Ivanova, O.I. & Busarova, O.R. (2020). Features of coping strategies of older adolescents from single-parent families. *Psychology and Law*, 10(1), 103-115. <https://doi.org/10.17759/psylaw.2020100109> [in Russian].
- Ihumnova, O.B. (2019). Empirical study of coping-behavior strategies and self-regulatory students-psychologists. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky*. Kherson: KHDU, 2, 57-64. <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/7971> [in Ukrainian].
- Kovalenko, I. M. (2019). Gender characteristics of psychological defense mechanisms and coping strategies of adolescents from single-parent families. *Pervyy sbag v nauku: materialy Mezhdunarodnoy studencheskoy konferentsii*. Lugansk: Press-Ekspres, 37-39. http://dspace.ltsu.org/bitstream/123456789/4218/1/800-19_sb.pdf#page=37 [in Russian].
- Komarova, A.V. & Tsap, V.B. (2019). Coping strategies of adolescents in complete and incomplete families. *Psikhologiya stressa i sovladayushchego povedeniya: vyzovy, resury, blagopoluchiyе*. Kostroma: KGU, 346-351. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41181971> [in Russian].
- Kulikova, T. I. & Shalaginova, K. S. (2020). Component behavior as a factor of successful adaptation of teenagers from incomplete families in society. *Nauchnyy potentsial*. Cheboksary: NIPP, 1(28), 44-46. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_4250270_2_96419503.pdf [in Russian].
- Leont'ev, D.A. (2011). Personal potential: structure and diagnostics. Moscow: Meaning, 680. <https://www.vbudushee.ru/upload/iblock/399/399c29c8ed713a65e1f7a9701f4a594b.pdf> [in Russian].
- Lopsan, A. S. (2019). Features of coping strategies for adolescents from complete and incomplete families. *Innovatsionnye issledovaniya i razrabotki v oblasti gumanitarnykh i sotsial'no-ekonomicheskikh nauk: sbornik nauchnykh trudov po materialam Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Belgorod: ООО АПНИ, 122-125. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37419111_32094552.pdf [in Russian].
- Pol'shina, M. A. & Nasibullina, A. D. (2017). Psychological security and coping behavior of adolescent orphans in a conflict situation. *Vestnik KGU. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya. Sotsiokinetika*. Kostroma: KGU, 23 (1), 100-103. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_29214265_86184365.pdf [in Russian].
- Sapovskaya, M. V. (2013). Intergenerational interaction stress: divorce as a predictor of psychological defense and coping behavior in adolescents. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye*, 1, 65-72. <https://psyjournals.ru/files/58599/pnio-1-2013-Sapovskaya.pdf> [in Russian].
- Khaleeva, M.V. (2016). Specific features of coping behavior of deviant adolescents with different conditions of upbringing. *Pravosoznaniye i pravootnosbeniya v molodezhnoy sem'ye*. Sankt-Peterburg: Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Izdatel'skiy dom "Petropolis", 269-275. https://www.elibrary.ru/download/20elibrary_26515179_92353188.pdf [in Russian].
- Shelenkova, N. L. (2019). Study of coping strategies in the adaptation of first year students. *Naukovyy visnyk KHDU. Seriya: Psykholohichni nauky*, 1, 72-77. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-11> [in Ukrainian].

Yarosh Nina

*PhD (Candidate of Psychological Science), associate Professor of the Applied Psychology Department
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

Rozumna Maria

*Student of the Faculty of Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

The article presents a theoretical analysis of the problematic of the peculiarities of personality coping strategies in psychological research. Family is an important external factor that influences the formation of a person's coping behavior in situations of shock. On the one hand, the child's coping behavior can be viewed as a result of negative influence from the parents, on the other hand, as a result of the mastering of coping behavior patterns demonstrating by the parents. It was determined that the adaptive behavior of students in difficult life situations predetermines the effectiveness of adaptation to new living conditions, directly affects academic performance, professional development and personal formation. An important practical task is to prepare student youth for the effective use of coping strategies in future professional activities, because coping is part of the structure of personal potential. It is precisely the purposeful formation of effective coping behavior in the learning process at HEI that should take into account the conditions of the student's upbringing (in complete and incomplete families). It has been empirically investigated that the structure of the family influences the choice of coping strategies of students in stressful situations. Child-parent relations affect the formation of a child's overcoming behavior system through the formation and development of such behavioral strategies and personality traits in him, which subsequently mediate their preference for certain coping strategies. The influence of the upbringing of both parents on the formation of coping behavior models in children is very significant. A significant role in the choice of coping strategies is played by the upbringing of a child in an incomplete family, somewhat less - for orphaned students.

Key words: *coping behavior; stress; students; family structure; upbringing.*

Ярош Ніна Сергеевна

*кандидат психологических наук, доцент кафедры прикладной психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022*

Розумная Мария

*студентка факультета психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022*

В статье представлен теоретический анализ проблематики особенностей coping-стратегий личности в психологических исследованиях. Определено, что адаптивное поведение студентов в трудных жизненных ситуациях предопределяет эффективность адаптации к новым условиям жизни, непосредственно влияет на академическую успеваемость, профессиональное развитие и личностную сформированность. Именно целенаправленное формирование эффективного coping-поведения в процессе обучения в УВО должно учитывать условия воспитания студента (в полной и неполной семьях). Эмпирически исследовано, что структура семьи влияет на выбор coping-стратегий студентов в стрессовых ситуациях. Влияние воспитания обоих родителей на формирование у детей моделей преодолевающего поведения очень существенный. Значительную роль на выбор coping-стратегий играет воспитание ребенка в неполной семье, несколько меньшую – на студентов-сирот.

Ключевые слова: *coping-поведение; стресс; студенты; структура семьи; воспитание.*

Надійшла до редакції 15.10.2020

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Особливості структури когнітивного компоненту «я-концепції» жінок середнього віку з різними стадіями розвитку варикозної хвороби

Гулий Юрій Іванович

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології

Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Харків-70, вул. Чкалова, 17, 61070, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-6035-8811>

e-mail: gyif@ukr.net

Научитель Елена Давидівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Харків-70, вул. Чкалова, 17, 61070, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-4069-4858>

e-mail: elena.nauchitel@gmail.com

Тиньков Олександр Михайлович

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Харків-70, вул. Чкалова, 17, 61070, Україна

e-mail: tam54@ukr.net

Харченко Андрій Олександрович

кандидат психологічних наук, доцент

кафедри психологічного консультування і психотерапії

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, м. Свободи, 6, 61022, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-6685-1498>

e-mail: kharchenkoao091284@gmail.com

Статтю присвячено вивченню структурних особливостей когнітивного компоненту «Я-концепції» у жінок середнього віку, які знаходяться на різних стадіях розвитку варикозної хвороби. Виявлено, що у жінок з першою стадією хвороби переважає почуття симпатії до себе, згода зі своїми внутрішніми відчуттями. В свою чергу, жінки з другою стадією варикозної хвороби (яким рекомендовано хірургічне втручання) більш орієнтовані на занепокоєння щодо несприятливого перебігу хвороби. Їх «Я-концепція» відносно стійка та більш усвідомлена (як неповторна система уявлень індивіда про самого себе).

Ключові слова: «Я-концепція»; когнітивний компонент «Я-концепції»; якість «Я-концепції»; самоставлення; ставлення до хвороби.

Постановка проблеми. «Я-концепція» – це складний і багатоаспектний продукт самосвідомості людини, сукупність усіх уявлень індивіда про себе, важливий чинник детермінації поведінки людини.

Дослідженням феномену «Я-концепції» особистості займалися А. Адлер, Р. Бернс, А. В. Бороздіна, У. Джеймс, Е. Еріксон, В.П. Зінченко, І.С. Кон, К. Роджерс, В.В. Столін та ін.

Незважаючи на широкий спектр досліджень (філософських, психологічних, соціологічних тощо) цього складного внутрішнього утворення, загальні питання вивчення генезису та розвитку (зокрема, структурування) феномену «Я-концепції» залишаються досі відкритими.

Більшість дослідників вважають, що «Я-концепція», маючи відносну стабільність, обумовлює досить стійкі схеми поведінки людини,

а всі її компоненти хоча і мають відносну самостійність, тісно взаємопов'язані (Бодальов, 2002; Гуменюк, 2002; Колядин, 2005; Столін, 1996).

При цьому, треба відзначити, що значущою (багато в чому – первинною) за своїм впливом передумовою для прояву потенційних поведінкових реакцій є саме когнітивний компонент «Я-концепції» особистості.

В свою чергу, у контексті психологічної проблематики хворих з різним ступенем розвитку варикозної хвороби найбільш з'ясованими є питання, що торкаються психосоматичного прояву варикозної хвороби, психологічних причин виникнення даного захворювання та впливу хвороби на психіку людини (Александр, 2014; Бройтгам, 2007; Воронов, 2002).

Разом з тим недостатньо вивченим залишається питання про те, як рівень розвитку варикозної

хвороби (особливо у жінок) проявляється в особливостях когнітивного компонента «Я-концепції».

Відповідь на питання, яким чином варикозна хвороба позначається на особливостях когнітивного компонента «Я-концепції», дає змогу адекватно вибрати напрям для психологічної корекційної діяльності психолога сумісно з лікарем для поліпшення процесу лікування таких хворих.

Аналіз проблеми. Серед низки дослідницьких підходів щодо структури «Я-концепції» найбільш поширеним є підхід, в якому виділяють когнітивний, оцінний і поведінковий компоненти «Я-концепції». Когнітивний компонент - це уявлення індивіда про самого себе, низка характеристик, якими, як йому здається, він володіє. Оцінний компонент - це те, як індивід оцінює ці характеристики, як до них ставиться. Поведінковий компонент включає потенційні поведінкові реакції або конкретні дії, які можуть бути викликані знаннями про себе (вплив когнітивного компоненту) і ставленням до себе (самооцінкою особистості) (Бернс, 1986).

З нашої точки зору, саме когнітивний компонент «Я-концепції» є тією визначальною передумовою, що сприяє прояву цих потенційних поведінкових реакцій та конкретних дій.

В свою чергу, звертаючись до дослідницької проблематики варикозної хвороби вен (саме так правильно називається ця патологія), можна констатувати, що вона відноситься до поширених захворювань, вражаючи представників різного віку та обох статей. Жінки хворіють на варикозну хворобу приблизно в 2 рази частіше, ніж чоловіки. До факторів ризику варикозної хвороби відносяться: спадкова схильність, зайва вага, вагітність, прийом деяких гормональних препаратів (Бройтгам, 2007; Воронов, 2002). Також розвитку варикозної хвороби сприяють певні види діяльності, пов'язані з тривалим перебуванням в положенні стоячи, тому варикозна хвороба часто розвивається у продавців і хірургів. Додатковими факторами ризику розвитку захворювання є важкі фізичні навантаження і висока температура навколишнього середовища. Особливою групою стоять хвороби і стани, що викликають формування вторинного варикозного розширення вен, до яких відносяться пухлини і травми. При цьому зазначені ризики багато в чому визначаються психосоматичними чинниками (які, в свою чергу, мають певну детермінованість «Я – концепцією» особистості хворих) (Воронов, 2002).

Розглянемо деякі з цих чинників, спираючись на дані Ф. Александера та В. Бройтгама. Образ ніг в

психосоматиці. Ноги передають рухову енергію у зовнішній світ і являють наш напрямок і рух. Енергія надходить з землі вгору, даючи нам відчуття «твердого ґрунту під ногами», відчуття власної сили і вкоріненості. Зворотний потік зверху вниз, з тіла в землю, дозволяє нам звільнитися від надлишку енергії і зберегти контакт з реальністю. Ноги «висловлюють» цей рівень заземленості і стійкості, так само як наша минуле життя визначає наш досвід і нашу спрямованість. Ноги висловлюють також наше становище (стійкість) в світі. Жорсткість м'язів і напруженість у ногах обумовлені нашим ставленням до землі. Вони можуть відображати наш конфлікт з тим напрямком, якого ми дотримуємося, або ж почуття ненадійності. Це може бути також укорінений страх і невпевненість. Якщо ми сумніваємося в напрямку або опираємося руху, що відбувається в нашому житті, то ноги будуть намагатися уникати цього руху (Александр, 2014; Бройтгам, 2007).

В свою чергу, у стегнах проходять важливі артерії та вени, які забезпечують приплив крові до ніг. Людина, у якої болить стегно, стримує свої почуття і часто намагається довести свою значимість іншим людям. Біль в гоміліці говорить про страх, який викликаний або зіткненням з чимось новим, або необхідністю щось робити для досягнення поставленої мети. Проблеми з кістками можуть бути у людини, яка боїться влади, представників влади, проявів влади і т.д. Також вони пов'язані зі страхом втратити підтримку або не забезпечити підтримку іншим (Александр, 2014; Бройтгам, 2007).

Всі ці зазначені вище чинники можуть коректуватися за допомогою «ментальних» засобів, які ґрунтуються на трансформації «Я – концепції» особистості (для «злагоди з собою») (Васильєв, 2009).

З нашої точки зору, опис названих чинників свідчить про їх суто прикладну значущість, оскільки їх наукове обґрунтування, переосмислення є справою майбутніх дослідницьких розробок.

Підсумовуючи розгляд психологічної проблематики щодо «Я-концепції» у жінок з варикозною хворобою, можна зазначити наступне. Найбільш дослідженими є аспекти, що стосуються психосоматичного прояву варикозної хвороби, питання, які торкаються психологічних причин виникнення варикозної хвороби та впливу хвороби на психіку людини. При цьому, недостатньо розкритим залишається питання, як саме рівень прояву хвороби позначається на особливостях когнітивного компоненту «Я-концепції» у жінок з варикозною хворобою.

Мета дослідження – виявити особливості структури когнітивного компонента «Я-концепції» у жінок з різною стадією варикозної хвороби.

Методи дослідження: Тестування: методика ТОБОЛ (тип ставлення до хвороби) А. Є. Лічко, Н. Я. Іванова; методика дослідження типу самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва; методика дослідження ясності «Я-концепції» (Кемпбелл).

Опис вибірки. Дослідження проходило на базі Інституту загальної та невідкладної хірургії імені В. Т. Зайцева. У дослідженні прийняли участь 50 жінок (35-40 років) з різним ступенем розвитку варикозної хвороби. До першої групи увійшли 25 жінок з варикозною хворобою першої стадії, тобто не потрібне хірургічне втручання. Друга група - 25 жінок з другою стадією захворювання (з хірургічним втручанням). За даними усного опитування основні причини виникнення хвороби виявилися достатньо різними. Це і спортивне навантаження, і критерій спадковості, і захворювання під час вагітності тощо.

Результати дослідження. За допомогою факторного аналізу (з Varimax raw) була отримана низка факторів (обиралися найбільш вагомі, послідовність аналізу - за парами сполучених показників), що дозволило зробити наступні узагальнення.

Факторна структура взаємозв'язків між показниками типів ставлення до хвороби в 1-й групі жінок.

1-й фактор (27,4%): «гармонійний» (0,731), «іпохондричний» (-0,762), «агресивний» (-0,543).

Такий характер взаємозв'язку показує, що іпохондричний та агресивний типи ставлення до хвороби блокують прояв гармонійного типу ставлення до хвороби, тобто надмірне зосередження на суб'єктивних хворобливих та інших неприємних відчуттях перешкоджає адекватній оцінці свого стану.

2-й фактор (24,6%): «тривожний» (-0,793), «меланхолійний» (0,523), та «паранояльний» (0,771).

Є прямий взаємозв'язок між такими показниками: меланхолійний та паранояльний. У зворотній взаємозв'язок вступають такі показники: тривожний тип відношення до хвороби з меланхолійним та паранояльним.

Факторна структура взаємозв'язків між показниками типів ставлення до хвороби в 2-й групі жінок.

1-й фактор (26,4%): «стенічний» (0,852) та «тривожний» (-0,532).

Тривожний тип ставлення до хвороби блокує прояв стенічного типу ставлення до хвороби.

2-й фактор (27,3%): «егоцентричний» (0,642), «паранояльний» (0,563).

Таким чином, вивчення особливостей прояву типів ставлення до хвороби у жінок з різним

ступенем розвитку варикозної хвороби дозволило встановити такі подібності: в усіх жінок відсутній один ведучий тип ставлення до хвороби; жінки в рівній мірі схильні до неврастенічного та сенситивного типу ставлення до хвороби.

Різниця проявилась у наступному. Жінки з другою стадією захворювання більш орієнтовані на прояв тривожного типу ставлення до хвороби ніж жінки з першою стадією захворювання. Якщо у жінок з першої групи присутні іпохондричний та сенситивний типи ставлення до хвороби, то у жінок з другої групи частіше проявляються меланхолійний та паранояльний типи ставлення до хвороби.

Виявлено різний характер взаємозв'язку між типами ставлення до хвороби. У жінок з першої групи, без хірургічного втручання, такий зв'язок носить більш різноманітний характер ніж у жінок другої групи.

Факторна структура взаємозв'язків між показниками типів самоставлення, типів відношення до хвороби в 1-й групі жінок.

1-й фактор (29,5%): «гармонійний» (0,653), «самокерівництво» (0,564) та «тривожний» (-0,781).

Тривожний тип ставлення до хвороби блокує прояв гармонійного типу ставлення до хвороби та самокерівництво.

2-й фактор (21,3%): «стенічний» (0,876) та «очікуване ставлення від інших» (0,786).

Факторна структура взаємозв'язків між показниками типів самоставлення, типів відношення до хвороби в 2-й групі жінок.

1-й фактор (27,8%): «гармонійний» (0,582), «аутосимпатія» (0,563) та «очікуване ставлення від інших» (0,684).

2-й фактор (22,5%): «тривожний» тип ставлення до хвороби (-0,682) та шкала самоставлення «самоприйняття» (0,782).

Тривожний тип ставлення до хвороби блокує прояв самоприйняття, тобто безперервне занепокоєння щодо несприятливого перебігу хвороби не сприяє можливості прийняття самого себе.

Таким чином, подібність проявилась у наступному.

По-перше, у жінок з різною стадією варикозної хвороби є відсутнім якийсь один тип самоставлення.

По-друге, є однакова кількість жінок, які орієнтуються на типи самоставлення: «саморозуміння», «глобальне самоставлення» та «самоінтерес».

По-третє, приблизно однакова кількість жінок, які орієнтуються на типи самоставлення: «самоінтерес», «самовпевненість», «самокерівництво» та «самозвинувачення».

Різниця проявилась у наступному.

По-перше, в залежності від стадії розвитку хвороби жінки по різному реагують на протікання хвороби. Жінки з другої групи більш орієнтовані на типи самоставлення «аутосимпатія» та «очікуване самоставлення».

По-друге, якщо у жінок з першою стадією хвороби проявляється «самоприйняття», то у жінок другої групи даний тип відсутній.

По-третє, виявлено різний характер взаємозв'язку між типами самоставлення. Більш складний та різноманітний характер взаємозв'язку притаманний групі жінок з першою стадією захворювання.

Факторна структура взаємозв'язків між показниками типів ставлення до хвороби та ступеня ясності «Я-концепції» у жінок групи №1.

1-й фактор (26,5%): «гармонійний» (0,522), «стенічний» (0,624), та середня ступінь ясності «Я-концепції» (0,602).

Такий характер взаємозв'язку показує, що гармонійний тип ставлення до хвороби не перешкоджає прояву стенічного типу ставлення до хвороби та прояву середньої ясності «Я-концепції».

2-й фактор (23,8%): «гармонійний» (0,542), «аутосимпатія» (0,553)

Факторна структура взаємозв'язків між показниками типів ставлення до хвороби та ступеня ясності «Я-концепції» у жінок групи №2.

1-й фактор (26,2%): «агресивний» тип ставлення до хвороби (0,674) та середня, ближча до високої ступінь ясності «Я-концепції» (-0,851).

Такий характер взаємозв'язку показує, що середня, ближча до високої ступінь ясності «Я-концепції» блокує прояв «агресивного» типу ставлення до хвороби.

2-й фактор (23,9%): «гармонійний» тип ставлення до хвороби (0,585) та середня ступінь ясності «Я-концепції» (0,502).

Таким чином, подібність проявилася у тому, що незалежно від стадії розвитку захворювання жінки помірно усвідомлюють своє «Я».

Різниця проявилася в наступному. У жінок з другої групи є чітко виражена тенденція до прояву середньої, ближче до високої ясності «Я-концепції». Виявлено різний характер взаємозв'язку між ступенями ясності «Я-концепції». У жінок з другою стадією варикозної хвороби характер взаємозв'язку більш складний та різноманітний ніж у жінок з першою стадією захворювання.

Висновки. Незалежно від того, в якій мірі у жінок виражена стадія розвитку варикозної хвороби, деякі елементи когнітивного компоненту «Я-концепції» особистості проявляються однаково. Жінки мають схильність до прояву надмірної вразливості, занепокоєння можливими несприятливими наслідками, які можуть показати

оточуючим відомості про хворобу. Відсутність якогось одного ведучого типу ставлення до хвороби свідчить, що тип ставлення до хвороби є суто індивідуально-психологічною характеристикою особистості.

Індивідуально-психологічні характеристики особистості грають основну роль й у прояві типів самоставлення у жінок з різними стадіями розвитку варикозної хвороби. Жінки, по-перше, в рівній мірі орієнтуються на уявлення про те, що вони самі як суб'єкт діяльності є джерелом активності, як в соціальній діяльності, так і в сферах, що стосуються особистості. По-друге, у них виражене переживання свого Я, як внутрішнього стрижня, організуючого особистість в діяльності, спілкуванні та почутті того, що доля знаходиться в її власних руках.

Друга стадія розвитку варикозної хвороби має деякі відмінності у прояві когнітивного компоненту «Я-концепції» особистості. Жінки, яким рекомендовано хірургічне втручання при варикозній хворобі, більш орієнтовані на тип ставлення до хвороби, який проявляється через безперервне занепокоєння і недовіру щодо несприятливого перебігу хвороби, можливих ускладнень неефективності і навіть небезпеки лікування.

Різним є й характер взаємозв'язку між типами ставлення до хвороби. У жінок з медикаментозним типом лікування такий зв'язок носить більш різноманітний характер. Якщо у жінок з першою стадією хвороби серед типів самоставлення частіше проявляється почуття симпатії до самого себе, згода зі своїми внутрішніми відчуттями, то у жінок з другої групи дане почуття повністю відсутнє.

Різним є й характер взаємозв'язку між типами самоставлення. Більш складний та різноманітний характер взаємозв'язку притаманний групі жінок з медикаментозним типом лікування.

В залежності від стадії хвороби у жінок по-різному проявилися ступені ясності «Я-концепції». У жінок з другої групи (з хірургічним втручанням) «Я-концепція» відносно стійка, більш усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе.

Різним є й характер взаємозв'язку між ступенями ясності «Я-концепції». У жінок з другою стадією варикозної хвороби характер цього взаємозв'язку більш складний та різноманітний ніж у жінок з першою стадією захворювання.

Список посилань

- Александр, Ф. (2014). *Психосоматическая медицина*. Москва: Институт общегуманитарных исследований. https://www.psychol-ok.ru/lib/alexander/pm/pm_01.html
- Бернс, Р. (1986). *Развитие Я-концепции и воспитание*. Москва: "Прогресс". <https://userdocs.ru/psihologiya/866/index.html>

- Бодалев, А. А. (2002). О психологическом понимании Я человека. *Мир психологии: научно-методический журнал*, 2, 12-17. <http://lib.mgppu.ru/OpacUnicode/app/webroot/index.php?url=/auteurs/view/6241/source:default>
- Бройтигам, В. (1999). *Психосоматическая медицина*. Москва: Медицина. <https://klex.ru/632>
- Васильев, Н. Н. (2009). *Я-концепция: в согласии с собой*. Москва: Элитариум. http://www.elitarium.ru/ja_koncepcija/
- Воронов, М. (2002). *Психосоматика*. Киев: Ника – Центр. <https://www.booksmed.com/psixiatriya-psixologiya/1866-psixosomatika-voronov-prakticheskoe-rukovodstvo.html>
- Гуменюк, О. Є. (2002). *Психологія «Я»-концепцій*. Тернопіль: Економічна думка, <https://b-ok.cc/book/3261983/31fefb>
- Колядин, А.П. (2005). Подходы к изучению «Я-концепции» в психологической науке. *Сборник трудов Северокавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки», 1, (13).* <http://www.disus.ru/knigi/251149-2-kolyadin-aleksandr-petrovich-fiktivnyy-komponent-chelovecheskogo-kapitala-kak-sistemnyy-fenomen-ekonomiki-znaniy.php>
- Столин, В.В. (1996). *Психология самосознания*. Москва: «Прогресс». <https://litcey.ru/pshologiya/4551/index.html>
- References**
- Aleksander, F. (2014). *Psychosomatic medicine*. Moskva. Institut obschegumanitarnyih issledovaniy. https://www.psychol-ok.ru/lib/alexander/pm/pm_01.html
- Berns, R. (1986). Self-concept development and education. Moskva: "Progress". <https://userdocs.ru/psihologiya/866/index.html>
- Bodalev, A.A. (2002). On the psychological understanding of the human self. *Mir psibologii: nauchno-metodicheskiy jurnal*. 2. <http://lib.mgppu.ru/OpacUnicode/app/webroot/index.php?url=/auteurs/view/6241/source:default>
- Broytigam, V. (1999). *Psychosomatic medicine*. Moskva: Meditsina. <https://klex.ru/632>
- Gumenyuk, O.Ye. (2002). Psychology of "I -conception". Ternopil: Ekonomichna dumka. <https://b-ok.cc/book/3261983/31fefb>
- Kolyadin, A.P. (2005). Approaches to the study of "I-concept" in psychological science. *Sbornik trudov Severo-kavkazskogo gosudarstvennogo tebnicheskogo universiteta. Seriya «Gumanitarnyye nauki», 1, (13).* <http://www.disus.ru/knigi/251149-2-kolyadin-aleksandr-petrovich-fiktivnyy-komponent-chelovecheskogo-kapitala-kak-sistemnyy-fenomen-ekonomiki-znaniy.php>
- Stolin, V.V. (1996). The psychology of self-awareness. Moskva: «Progress». <https://litcey.ru/pshologiya/4551/index.html>
- Vasilev, N.N. (2009). Self-concept: in agreement with myself. Moskva: Ellitarium. http://www.elitarium.ru/ja_koncepcija/
- Voronov, M. (2002). Psychosomatics. Kiev: Nika - TSentr. <https://www.booksmed.com/psixiatriya-psixologiya/1866-psixosomatika-voronov-prakticheskoe-rukovodstvo.html>

Gulyi Yuri

*Ph.D in Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Psychology
National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»
Chkalov str., 17, Kharkiv, 61070, Ukraine*

Nauchitel Olena

*Ph.D in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology
National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»
Chkalov str., 17, Kharkiv, 61070, Ukraine*

Tynkov Oleksandr

*Ph.D in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology
National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»
Chkalov str., 17, Kharkiv, 61070, Ukraine*

Kharchenko Andriy

*Ph.D in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy
V.N. Karazin Kharkiv National University
Svobody Sq., 6, Kharkiv, 61022, Ukraine*

The article is devoted to the study of the structural features of the cognitive component of the "I-concept" in middle-aged women. They are at different stages of development of varicose veins. The cognitive component of the "I-concept" is a significant prerequisite for the manifestation of potential behavioral reactions. In modern psychological science, the most studied are aspects related to the psychosomatic manifestation of varicose veins, issues related to the psychological causes of varicose veins and the effect of the disease on the human psyche. At the same time, the question of how the level of development of varicose veins manifests itself in the features of the "I-concept" (in particular, its cognitive component) remains insufficiently studied. The study involved 50 women (35-40 years old) with varying degrees of development of varicose veins. The first group included 25 women with varicose veins of the first stage (no surgical intervention is required). The second group consisted of 25 women with the second stage of the disease (with surgery). According to the survey, the main causes of the disease were quite different. This is a sports load, a criterion for heredity, diseases during pregnancy, etc. There were revealed certain similarities and differences in the manifestations of the cognitive component of the "I-concept" of the personality of these women, depending on the stage of development of varicose veins. General factors were determined that describe the nature of the relationship between the elements of the cognitive component "I-concept" and a certain stage of varicose veins in middle-aged women. Individual psychological characteristics of the personality play a major role in the manifestation of types of self-attitude in middle-aged women with different stages of development of varicose veins. The nature of the relationship between the types of attitudes, self-attitudes towards the disease, the degrees of clarity

of the "I-concept" is different. A more complex and diverse nature of the relationship is inherent in a group of women with a medication type of treatment.

Key words: "I-concept"; cognitive component of "I-concept"; clarity of "I-concept"; self-attitude; attitude to the disease.

Гулый Юрий Иванович

кандидат психологических наук, доцент, заведующий кафедрой психологии

Национальный аэрокосмический университет имени Н. Е. Жуковского «Харьковский авиационный институт»

Харьков-70, ул. Чкалова, 17, 61070, Украина.

Научитель Елена Давидовна

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии

Национальный аэрокосмический университет имени Н. Е. Жуковского «Харьковский авиационный институт»

Харьков-70, ул. Чкалова, 17, 61070, Украина.

Тиньков Александр Михайлович

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии

Национальный аэрокосмический университет имени Н.Е. Жуковского «Харьковский авиационный институт»

Харьков-70, ул. Чкалова, 17, 61070, Украина.

Харченко Андрей Александрович

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологического консультирования и психотерапии

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Харьков, пл. Свободы, 6, 61022, Украина.

Статья посвящена изучению структурных особенностей когнитивного компонента «Я-концепции» у женщин среднего возраста, которые находятся на разных стадиях развития варикозной болезни. Выявлено, что у женщин с первой стадией болезни преобладает чувство симпатии к себе, согласие со своими внутренними ощущениями. В свою очередь, женщины со второй стадией варикозной болезни (которым рекомендовано хирургическое вмешательство) более ориентированы на обеспокоенность неблагоприятным течением болезни. Их «Я-концепция» относительно устойчивая и более осознанная (как неповторимая система представлений индивида о самом себе).

Ключевые слова: «Я-концепция»; когнитивный компонент «Я-концепции»; ясность «Я-концепции»; самоотношение; отношение к болезни.

Надійшла до редакції 15.10.2020

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

Жіночність у психології: основні критерії та підходи

Москаленко Вікторія Василівна

*кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022
e-mail: vvmoskalenko@karazin.ua*

Пугач Анастасія Євгеніївна

*практичний психолог відділення амбулаторної психіатричної допомоги Центру психіатричної допомоги та професійного психологічного відбору Державної установи «Територіальне медичне об'єднання Міністерства внутрішніх справ України по Харківській області»
e-mail: nastya.dafna@ukr.net*

У статті розглянуто основні підходи до поняття жіночності в психології. Проаналізовано поняття «жіночність» у різних напрямках психологічної думки. Описано сучасне розуміння феномену жіночності. Обговорені концептуальні підходи щодо поняття «жіночність». Підкреслено роль ЗМІ у формуванні образу жіночності. Виявлені репрезентації жіночого образу у світовій культурі. Описані жіночі архетипи синдрому «емоційного холоду» в російських народних казках. Виділені критерії щодо структури поняття жіночності в психології.

Ключові слова: жіночність; образ жінки; стереотипи жіночності; маскуліність та фемінінність; архетипи.

Актуальність проблеми. Особливого значення проблема наукового підходу до категорії жіночності набуває в сучасну епоху суспільних трансформацій, що стосуються не лише різних галузей соціальних відносин, але й суттєво впливають на психологію їх суб'єктів. Трансформація традиційних ролей спричинює зміну соціальних ролей, ставлення до них, що має прояв у індивідуально-психологічних властивостях сучасних жінок. Такі зміни потребують коригування моделей поведінки, ставлення до суспільства, до інших, до себе.

У надзвичайно мобільному соціокультурному стані, сенс зрозумілих і непохитних, на перший погляд, понять зазнає кардинальних смислових трансформацій. Ця участь не оминула і концепцію жіночності.

Тому **метою нашої статті** є визначення поняття «жіночність», а також виділення основних критеріїв та концептуальних підходів до феномену жіночності.

На сьогоднішній день не існує єдиного визначення жіночності. У науковій літературі для позначення жіночності як комплексу жіночих використовується термін фемінінність (або фемінність). Дослідження жіночих якостей включені в гендерний напрямок і розглядають жінку в контексті статево-рольових відмінностей і відносин. І.С. Клецина (2002) виділяє три напрямки в історії розвитку гендерної проблематики: парадигма статевих відмінностей, парадигма унікальності жіночої психології, парадигма соціального конструювання гендеру.

Жіночність (також фемінність або фемінінність) - це модель поведінки і сукупність

психічних якостей жіночого гендеру, таких як чутливість, ніжність, м'якість, жертвовність, співчутливість та ін. Поняття жіночності задається соціальним, культурним, етнічним і віковим середовищем. Протилежністю жіночності є маскуліність (мужність) — чоловічий гендерний стереотип, що включає в себе такі риси, як сміливість, незалежність, впевненість в собі, емоційний контроль і раціональність.

Перший напрям досліджень відноситься до феміністських теорій жіночої суб'єктивності другої й третьої хвилі фемінізму. Неоднорідність позицій і підходів усередині цього напрямку виявляє складність і багатоаспектність жіночої суб'єктивності, хоча власне її проблематизація є спільним завданням усіх феміністських концепцій. Жіноча суб'єктивність стає центральною проблемою фемінізму після роботи С. де Бовуар «Друга стать» (1997), від концепції жіночого як іншого стосовно чоловічого типу в культурі й відходять різноманітні феміністські напрями.

Еволюційно-біологічна (Г.М. Бреслав, В.П. Багрунов, В.А. Геодакян) та психоаналітична парадигми (З. Фрейд, К. Юнг) схожі у своїй думці, що жіночність обґрунтована вродженими особливостями психофізіологічних та анатомічних факторів.

Теорія жіночності Зігмунда Фрейда (Мичерлих, 1996) ґрунтується на тому, що розвиток дівчини, як майбутньої жінки, починається лише після усвідомлення статевих відмінностей.

У концепції К.Г. Юнга (Кочарян О.С., 2014) міститься розуміння маскуліності та фемінності через архетипічні образи Анімуса та Аніми.

У рамках соціально-психологічної парадигми статевої ідентичності жінки, жіночність розглядається як закономірний витвір історії та культури суспільства. Тобто, повністю підпорядкована закладеним у соціумі конструктам системи гендерних ролей, яку кожен засвоює з дитинства.

При розгляданні питання жіночності теорія соціального навчання користується базовим принципом біхевіоризму – принципом обумовленої поведінки. Згідно з ідеями представників цього напрямку (Ф. Парсонс, А. Бандура) розвиток статевої поведінки залежить від двох аспектів. По-перше, важливу роль при формуванні поведінки грає система покарань та заохочень. По-друге, спостерігаючи за своїми батьками, дитина наслідує їх особливості статевої поведінки та переносить їх у своє життя.

У протиположності теорії соціального навчання виступає теорія когнітивного розвитку. Згідно з цим підходом, дитина є активним учасником процесу пізнання. Від неї вимагається самовизначити себе, як представника чоловічої або жіночої статі.

Репрезентацію жіночого образу у світовій культурі (Джин Болен, 2009) можна розглядати з декількох підстав. Наприклад:

- в аспекті ролевих відносин у сім'ї: дочка, сестра, онучка, дружина, наречена, мати;
- в морально-етичному аспекті за допомогою символічних образів: Свята Марія, Єва, Богоматір, вавилонська блудниця, праведниця, грішниця;
- у філософсько-символічному аспекті: Прекрасна принцеса, Софія Премудра, Мати Сира Земля, тощо;
- в аспекті суспільної презентації: студентка, домогосподарка, керівник, працівниця та інші.

Але все це лише певні образи, за допомогою яких можна спробувати глибше зрозуміти природу жіночності, проте не має чітко визначених критеріїв такого зрозумілого, проте водночас, неоднозначного поняття.

Дуже цікавим є виділення критеріїв жіночності, спираючись на архетипи давньогрецьких богинь. Завдяки труду Джин Болен «Богині в кожній жінці» (2009), жіночність описується через образи семи богинь, у яких яскраво проявляється квінтесенція певних жіночих якостей та патернів поведінки. Тобто, аналізуючи образ богині ми маємо змогу побачити аспекти певних сучасних ролей жінки у соціумі.

Серед представлених богинь є більш традиційні, для розуміння жіночності, образи. Наприклад, Гера – богиня-дружина, вірна своєму чоловікові, схильна до ревності та соціально-залежної поведінки, яка дуже цінувалася у патріархальному суспільстві.

Вічно юна та тендітна богиня Персефона у взаємодії з сильним чоловічим образом поступово розкривається у справжню сміливу жінку. А богиня краси та любові Афродіта є справжнім архетипічним втіленням жіночої сексуальності та творчої свободи.

На протиположності представленим стереотипним образам виникають більш зрозумілі нашою часу ролі. Наприклад, справжня ікона фемінізму – Артеміда – смілива, рішуча, активна та незалежна богиня полювання. Вона усього домагається своїми силами. Їй не потрібна допомога від чоловіків. Яскравий образ сучасної бізнес-леді. Чи інший приклад – мудра та спокійна Афінна, жінка-стратег, яка не поступається чоловікам ні в силі розуму, ні в силі характеру. Дуже нагадує сучасних жінок-вчених.

Представлені вище незалежні та сильні жіночі образи змогли актуалізуватися лише в останні сторіччя, тому зараз є дуже яскраво проявленими у суспільстві. Вони з'являються у книгах та фільмах, дивляться на нас з екранів біг-бордів. Здається, це – новий образ жінки, до якого усім необхідно йти, відкинувши свої звички та особистісні уяви.

Проте, як зазначала сама Джин Болен (2009), для того, щоб жінка була здоровою, успішною та щасливою, була сексуально приваблива та жила повним і творчим життям, любила себе та оточуючих, в її житті повинні бути гармонійно виражені усі богині, і кожна у свій відповідний час.

Ще одна версія жіночих архетипів від Черрі Гілкрайст (2007), які вона описує у книзі «Коло Дев'яти». Аспекти психіки сучасної жінки в дев'яти архетипах». Дев'ять образів складаються з трьох триад: Королев, Дам та Матерів. Закладається сутність трійчастої моделі буття, які можна описати як інтеграцію енергії, її збереження та вивільнення у разі необхідності. Черрі Гілкрайст виділяє такі образи:

- 1) Королева Краси - ідеал краси,
- 2) Мати-Ткачиха - організуючий початок в жінці,
- 3) Берегиня Світла - втілення Милосердя, культ Діви Марії у християнстві,
- 4) Королева Ночі - жінка, підпорядкована інстинктивним поривам та первісній життєвій енергії,
- 5) Велика Мати - втілення плодovitості, родючості, початку нового життя,
- 6) Господиня Вогнища - хранителька домашнього вогню і затишку,
- 7) Королева Землі - відображує цикл жіночої сексуальності, який поділяється на три фази: недоторкана, пробуджена та індивідуалізована сексуальність,
- 8) Справедлива Мати, яка символізує справедливість та контроль (Богиня Феміда),

9) Господиня Танцю - образ спонтанності, життєрадісності, свободи.

Королеви уособлюють жінок впевнених у собі та своїй силі. Королеви мають певні володіння – сектори впливу у особистості. Символом королеви у тілі є орган - серце.

Матері – це справжні творці гармонії та порядку. Вони створюють простір, наповнюють його, захищають, роблять комфортним. Для себе вони беруть лише необхідніше для подальшого зростання та розвитку, все інше відкидають. Їх особистий символ у тілі – матка.

Дами – активні та енергійні. Вони красиві та граційні. Здатні перетворювати грубе и непривабливе на легке і чарівне. Їх своєрідним символом є аура, енергетична оболонка, яка повністю оточує та пронизує тіло.

І знову ми можемо спостерегти певні закономірності. Кожен образ сам по собі є яскравим та у певній мірі привабливим. Проте у ньому не вистачає повноти та різнобічності.

Існують дослідження специфіки жіночої сексуальності (Смахтина, 2011), які висвітлюють досить цікаву картинку. Сексуальність проявляється на різних рівнях: на фізичному, як певні риси зовнішності, які приваблюють чоловіків; на психологічному, у якості певних рис характеру; та, врешті-решт, у духовному, у якості певних творчих проявів, прийняття себе такою, яка є.

Ірина Щеглова (Кочарян тощо, 2015) в рамках психотерапевтичної методики театру архетипів запропонувала свій варіант рольових моделей, що випливають з жіночих архетипів. Вона виділяє наступні види і характеристики жіночих архетипів: Принцеса, войовниця, Королева, відьма (Чарівниця Фея) і Трікстер (Вертушок). Королевою стає принцеса, яка зуміла інтегрувати спокій войовниці і мудрість відьми, вказавши Вертушку її місце.

О.С. Кочарян, Н.М. Терещенко та Т.С. Асланян (2015) описали жіночі архетипи синдрому «емоційного холоду» в російських народних казках: архетип «Спляча царівна або Білосніжка», архетип «Царівни Жаби», архетип «Поганої матері», архетип «Царівни Несміяни», архетип «Маминя доця», архетип «Папиня доця». Наприклад, у поведінці сучасної жінки архетип "Сплячої царівни" проявляється в наступній поведінці. Жінка може зовні підкреслювати власну красу, залучаючи чоловіків, при цьому залишаючись емоційно холодною. Вона може знецінювати чоловіка, приймаючи в спілкуванні з ним роль матері, старшої сестри або друга, при цьому, нарікаючи на те, що «чоловіки зараз стали мілкими (як гноми), і, мріючи про те, що десь існує ідеальний чоловік, який зможе зробити її щасливою. При появі поруч з такою жінкою

чоловіка, який її дійсно приваблює, вона емоційно завмирає і очікує прояви ініціативи з його боку» (О.С. Кочарян, Н.М. Терещенко & Т.С. Асланян, 2015).

Без прийняття свого образу «Я» жінці складно бути привабливою, не дивлячись на гарну зовнішність, чи інші критерії. Коли жінка починає порівнювати себе з іншими, вона неодмінно знайде в собі якусь «значущу» ваду, яка не співпадає з прийнятим у соціумі ідеалом. І стане заручником реклами, брендів і маркетингу, які, усіма силами будуть переконувати її у недосконалості.

Значний вплив на сучасне розуміння жіночності мають засоби масової інформації. Саме вони поширюють у широкі маси певні актуальні соціальні та культурні стереотипи щодо варіацій образу жінки нашого часу. Можна виділити три основних напрямки зображення жінки, які транслюються через рекламу, фільми та мультиплікацію.

Один із них - це привабливий образ ділової та успішної жінки, справжньої «бізнес-леді». Такий образ ввібрав у себе традиційно маскулітні якості, тому жінки, яких ми бачимо з екранів, є сильними, сміливими, соціально активними, незалежними від чоловіків, на все мають свою думку. Крім того, така жінка приваблива фізично – має атлетичну статуру, займається спортом та слідкує за своєю зовнішністю та здоров'ям. До того ж вона інтелектуально розвинута, талановита, та успішна у своїй професії. Саме цей образ є дуже популярним у соціумі. Проте, на думку І.В. Грошева (2000), основою цього образу є латентна ненависть до чоловіків, як до недосяжного компліментарного образу. І, ймовірний життєвий сценарій, який пророкує нам цей образ – успішна у кар'єрі, але глибоко нещаслива у особистому житті, жінка.

Другий образ демонструє нам набір стереотипно жіночих ролей: дружини, домогосподарки, матері. Коло інтересів такої жінки безнадійно зімкнулося навколо хатніх справ, виховання дітей та турботи про чоловіка. Їй властиві традиційно фемінні якості: залежність, вразливість, емоційність, пасивність. Сексуальність має місце лише у негативному прояві. У більшості людей цей образ викликає якщо не відразу, то сум. Зображення саме такого образу матері (неохайної, стомленої та сумної) у сучасній мультиплікації, викликає у маленьких дівчат підсвідомий страх до материнства та заміжжя.

Третій популярний образ, на думку І.М. Тартаковської (2000), можна назвати «Космо-жінкою». У ньому жіночий образ має сенс об'єкта споживання. Ця жінка може проявлятися у дуже різноманітних ролях: як матір, спортсменка,

домогосподарка, студентка та інші. Проте головною її ознакою є спрямування на задоволення споживчих потреб різних товарів та послуг, які роблять її привабливою та щасливою.

Чоловік у житті «космо-жінки» має свою предметну цінність. Тобто, сприймається як певна «рідч», яка є показником успішності її володарки. Чим більше матеріально забезпечений, фізично привабливий та «крутіший» чоловік – тим більше його товарна цінність в очах такої жінки. Такий партнер стає кращим елементом її колекції «красивих, зручних та корисних речей», від яких отримуєш задоволення, яке, все ж таки, має найвищу цінність. А для отримання такого трофею жінки у повну силу користуються своєю сексуальністю, як інструментом для маніпулювання. Допомагає їй у цьому цілий арсенал косметики, вбрання та быті-послуг. Можна дійти висновку, що цей образ жіночості володіє найяскравішим іміджем, проте позиціонує жінку лише як меркантильну споживчу особу, яка у відповідь може надати лише красиву зовнішність, без яких би то ні було особистісних рис характеру.

Перелічені образи можуть впливати на статево-рольову ідентичність жінки. Такі рольові моделі можуть закріпити у свідомості дитини, що потрібно орієнтуватися на найбільш успішний образ, який представлений лише сексуальною привабливістю. Серйозне заняття кар'єрою та високий інтелектуальний рівень дорівнює неспішності в особистому житті. А материнство це взагалі крах життя.

Всі три образи мають лише фрагментарний характер. Ні один з них не показує цілого та гармонійного образу жіночості. І саме це, у майбутньому може призвести до виховання покоління з незрілою статево-рольовою ідентичністю.

Висновки. Поняття "жіночність" на відміну від наукового терміну феміністичності має в українській мові емоційне забарвлення і часто розглядається як позитивна жіноча якість поряд з красою, порядністю і т. ін., з іншого боку, словом "жіночність" визначається цілий комплекс якостей жінки, таких як ніжність, м'якість, поступливість на протизагу чоловічим якостям: сила, напористість тощо.

Визначаючи поняття «жіночність», було проаналізовано такі концептуальні підходи: феміністський, еволюційно-біологічний, психоаналітичний, біхевіоріальний, гендерний. В історії розвитку гендерної проблематики дослідники виділяють три головних парадигми. Це парадигма статевої відмінності, парадигма унікальності жіночої психології та парадигма соціального конструювання гендеру.

Жіночність – це конкретні образи жінки, які описуються дослідниками у двох варіантах, по-

перше, як гендерні репрезентації жіночих ролей, і по-друге, як рольові моделі, що впливають з жіночих архетипів.

Дослідження природи жіночості враховує три основних критерії. По-перше, це міфологічний критерій. Це складна система міфопоетичних значень, де співіснують приховані знаково-семіотичні підсистеми "жіночності". По-друге, це фольклорний критерій, яка містить у собі відбиток архаїчних мотивів і міфологічних уявлень про жінку, на базі яких сформувалися такі жанри фольклору, як казки, легенди, перекази про античних, біблійних або локальних жіночих персонажів, що генетично та функціонально взаємоспоріднені. Третій критерій – це науково-популярний, який ґрунтується на різних підходах до аналізу природи жіночості в соціальних мережах та засобах масової інформації.

Список посилань

- Бовуар, де С. (1997). *Второй пол.* М.: Прогресс; СПб.: Алетейя.
- Болен, Д. Ш. (2007). *Богини в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы богинь.* М.: София. <https://knigogid.ru/books/651542-bogini-v-kazhdoy-zhenschine/toread>
- Гилкрайст, Ч. (2007). *Круг девяти: аспекты психики современной женщины в девяти архетипах.* М.: София. <https://splib.ru/en/catalog/-/books/11308623-the-circle-of-nine>
- Грошев, И. В. (2000). Гендерные образы рекламы. *Вопросы психологии*, 6, 38 - 45.
- Клецина, И.С. (2002). Развитие гендерных исследований в психологии. *Общественные науки и современность*, 3, 181-192. <http://ecsocman.hse.ru/data/207/892/1217/17-kLECINA.pdf>
- Кочарян, А.С., Жидко, М.Е., Терещенко, Н.Н. & Фролова, Е.В. (2015). *Полоролевая психология.* Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12506>
- Кочарян, А.С., Макаренко, А.А. & Яровая, Н. А. (2014). Структурная организация симптомокомплекса маскулинности/ фемининности при разных уровнях психологического благополучия личности. *Личность, семья и общество: Вопросы педагогики и психологии*, 5(40), 158–172. https://sibac.info/sites/default/files/archive/2014/2_014.05.19_pedagogika_i_psihologiyapravka.pdf
- Смахтіна, Н.О. (2011). *Індивідуально-психологічні особливості жіночої сексуальності.* (Дис. канд. психол. наук). Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків. <https://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/3037>
- Тартаковская, И.Н. (2000). «Сильная женщина плачет у окна». Гендерные репрезентации в советской и постсоветской массовой культуре. *Аспекты социальной теории и современного общества.*

Кухтерин, С.Е., Согомонов, А.Ю. (Ред.). М.: Институт социологии РАН, 155-176.
<http://d1019822.idhost.kz/site03/social/s25.php>
 Micherli, M., Rode-Dakser Kr. (1996). Psychoanalytische Diskurse über die Weiblichkeit von Freud bis Heute. Verlag Internationale Psychoanalyse, 7-30.

References

Bolen, D. Sh. (2007). *Goddesses in every woman. New psychology of women. Archetypes of Goddesses*. M: Sofia.
<https://knigogid.ru/books/651542-bogini-v-kazhdoy-zhenschine/toread>
 Bovuar, de S. (1997) *Second sex*. M.: Progress; SPb.: Aleteyya.
 Gilkrajst, Ch. (2007). *The circle of nine: aspects of the psyche of a modern woman in nine archetypes*. M.: Sofiya.
 Groshev, I. V. (2000). Gender Images of Advertising. *Voprosy psichologii*, 6, 38 - 45.
 Kletsina I.S. (2002). Development of gender research in psychology. *Public Sciences and modernity*, 3, 181-192.
<http://ecsocman.hse.ru/data/207/892/1217/17-kLECINA.pdf>
 Kocharyan, A.S., Makarenko, A.A., Yarovaya, N.A. (2014). The structural organization of the masculinity /

femininity symptom complex at different levels of psychological well-being of the individual. *Lichnost, semya i obshchestvo: Voprosy pedagogiki i psichologii*, 5, (40), 158-172.
https://sibac.info/sites/default/files/archive/2014/2_014.05.19_pedagogika_i_psichologiya_pravka.pdf
 Kocharyan, A.S., Zhidko, M.E., Tereshchenko, N.N. (2015). Sex-role psychology. Kh: KhNU imeni V. N. Karazina.
 Micherli, M., Rode-Dakser Kr. (1996). Psychoanalytische Diskurse über die Weiblichkeit von Freud bis Heute. Verlag Internationale Psychoanalyse, 7-30.
 Smahtina, N. O. (2011). Individual-psychological peculiarities of female sexuality. (Master's thesis). V.N. Karazin Kharkiv National University, Har'kov.
<https://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/3037>
 Tartakovskaya, I. N. (2000). "A strong woman is crying at the window." Gender Representations in Soviet and Post-Soviet Mass Culture. *Aspekty socialnoy teorii i sovremennogo obshchestva*. Kukhterin, S.E., Sogomonov, A.Yu. (Ed.). M.: Institut sociologii RAN.
<http://d1019822.idhost.kz/site03/social/s25.php>

Viktoria Moskalenko

Candidate of Psychological Science, Associate Professor, Associate Professor of the Applied Psychology Department V.N. Karazin Kharkiv National University 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

Anastasia Pugach

Practical Psychologist of the Department of Outpatient Psychiatric Care of the Center for Psychiatric Care and Professional Psychological Selection of the State Institution

"Territorial Medical Association of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the Kharkiv region"

The article is devoted to the main approaches to the concept of femininity in psychology. The concept of "femininity" in various areas of psychological thought was analyzed. A modern understanding of the phenomenon of femininity was described. Conceptual approaches to the concept of "femininity" are discussed. The role of mass media in shaping the image of femininity is emphasized. Representations of the female image in world culture are revealed. Female archetypes of the "emotional cold" syndrome are described in Russian folk tales. Criteria for the structure of the concept of femininity in psychology are highlighted. Many different approaches to understanding femininity are analyzed. For example, the evolutionary-biological and psychoanalytic paradigms justify femininity by innate anatomical and physiological factors. In the theory of cognitive development, a person, in the process of self-knowledge and self-actualization, introduces himself to representatives of a certain sex. Proponents of the theory of femininity refer to the latter the following characteristics: care, benevolence in relationships, high emotional sensitivity, compliance, developed intuition, credulity, ability to negotiate with the interlocutor, the ability to compromise, the direction to maintain psychological and emotional intimacy, inconsistency, emotional speech, talkativeness, smooth movements, openness, flexibility in relationships, attentiveness to socially accepted norms, naivety, vulnerability, low self-control, taking into account the opinions of others about themselves, unstable self-esteem, demonstrativeness, tendency to self-embellish, frivolity, superficiality in judgments, impulsiveness in decision-making. A systematic holistic approach provides a model of criteria for femininity, which is convenient to represent in the form of a pyramid. It will be based on physical manifestations of femininity, inside - psychological, and at the top - spiritual. Each of these criteria is important, but it is necessary to invent an individual optimal manifestation of the physical, psychological and spiritual criteria of femininity. The media identifies three fragmentary inharmonious images of femininity (a single careerist, an unhappy housewife mother, and a sexual consumer of material goods).

Keywords: femininity; image of a woman; stereotypes of femininity; masculinity; archetypes.

Москаленко Виктория Васильевна

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной психологии Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

Пугач Анастасия Евгеньевна

практический психолог отделения амбулаторной психиатрической помощи

Центра психиатрической помощи и профессионального психологического отбора Государственного учреждения «Территориальное медицинское объединение Министерства внутренних дел Украины по Харьковской области»

В статье рассмотрены основные подходы к понятию женственности в психологии. Проанализировано понятие «женственность» в разных направлениях психологической мысли. Описано современное понимание феномена женственности. Обсуждены концептуальные подходы относительно понятия "женственность". Подчеркнута роль СМИ в формировании образа женственности. Выявлены репрезентации женского образа в мировой культуре. Описаны женские архетипы синдрома «эмоционального холода» в русских народных сказках. Выделены критерии относительно структуры понятия женственности в психологии.

Ключевые слова: женственность; образ женщины; стереотипы женственности; маскулинность и фемининность; архетипы.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Уявлення про поняття «кохання» молодих жінок і чоловіків

Яворовська Любов Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи 6, Харків, 61022

e-mail: liubov.iavorovska@gmail.com

Баліцька Анастасія Романівна

бакалавр психології Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 6, Харків, 61022

e-mail: nastazi2324@gmail.com

У статті представлені результати емпіричного дослідження, присвяченого вивченню особливостей уявлень про поняття кохання у молодих жінок і чоловіків. Вибірку дослідження склали 63 людини віком від 18 до 22. Проведене дослідження дозволило виявити різницю в уявленнях одружених і неодружених чоловіків про кохання, а також встановити зв'язок між когнітивним та мотиваційним компонентами у чоловіків та жінок, що знаходяться у шлюбі. Отримані результати мають теоретичний інтерес і практичну значущість для проведення подальших досліджень почуття кохання в психотерапевтичних практиках, для побудови різноманітних психологічних тренінгів.

Ключові слова: кохання; шлюб; стосунки; уявлення про кохання; пристрасть.

Актуальність та постановка проблеми у загальному вигляді. Через багатогранність почуття кохання кожна людина розуміє під цим почуттям різне через особливості свого сприйняття, тому актуальність вивчення обумовлена зростаючим інтересом розуміння глибинних основ людської культури кохання у жінок і чоловіків, що вже знаходяться у шлюбі та жінок і чоловіків, які ще не перебувають у шлюбі.

Серед зарубіжних дослідників вивчали поняття «кохання» А. Адлер, Г. Гегель, Е. Еріксон, Т. Кемпер, А. Маслоу, Р. Мей, Р. Стернберг, З.І.Файнбург, З.Фрейд, Е.Фромм, Х.Шельскі, а серед вітчизняних О.М. Афанасьєв, М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, О.І. Герцен, А.Я. Гозман, М.О. Добролюбова, А.В. Петровський, М.Т. Кузнєцов, П.А. Лавров, О.Ф. Лосєв, В.М. Мясіщєв, В.С. Солов'єв та інші.

Незважаючи на загальні джерела соціокультурного походження (міфи, книги, ЗМІ) загального поняття кохання немає. Популярний синонім до «кохання» - гармонійні міжособистісні стосунки, а само кохання має такі рівні впливу: фізичний, духовний, психічний, особистісний і соціальний.

Виклад основного матеріалу. Перший, хто задався метою зробити типологію кохання був Т.Кемпер в рамках соціально-інтерактивної теорії емоцій (Реан, 2017). В будь-яких взаєминах (не тільки міжособистісних, а й тих, суб'єктами яких виступають цілі соціальні системи, наприклад держави). Р. Стенберг (1994) у своїй теорії стверджував, що під коханням розуміється поєднання трьох компонентів, які представлені в вигляді вершин трикутника:

- на вершині – інтимність (почуття близькості, взаємної прив'язаності);
- ліва вершина у основі – пристрасть (мотиваційні джерела збудження);
- у правій вершині у основі – рішення чи обов'язок (рішення кохати людину і обов'язок оберігати це кохання).

Тема кохання була порушена також у класичному психоаналізі З. Фрейда (2016), який вважав, що кохання чоловіка і жінки має два джерела – сексуальне і еротичне, а кохання, насамперед сексуальне, є основою людської культури.

Є. Бершід вважала (Куліков, 2012), що кохання – це інтимне, інтенсивне, відносно стабільне почуття суб'єкта, пов'язане з сексуальними потягами. Воно відчувається як особливий стан, який може стати мотивацією поведінки по відношенню до суб'єкта кохання.

Кохання, за поглядами О.М. Афанасьєва, – як особливий стан ейфорії, що пов'язаний з ілюзією, пошук свого щастя в парі з партнером, який наділений тими психічними властивостями, в яких людина відчуває потребу (Куліков, 2012).

А.В. Петровський (1991) вважав, що кохання – це почуття, що обумовлені фізично (сексуальні потреби) і особистісно (самовдосконалення), а прояв кохання – це прагнення бути представленим особистісно-значущими рисами, прагнення викликати любов до себе.

У своїх працях А. Адлер (Реан, 2017) окремо розглядав питання кохання та шлюбу, і підкреслював, що дитина змалечку знаходиться у атмосфері відносин кохання та шлюбу батьків, тому він поступово готується до того, щоб зайняти

свою позицію щодо кохання і обрати свій напрям. Дослідження І.В. Пермінової (2017) взаємозв'язків мотивації шлюбу і задоволеності подружжя своїми відносинами показало, що найбільш вдалим при вступі в шлюб виявилось поєднання мотивів кохання і духовної єдності. Є.Г. Ейдемільер (2008) і В.В. Юстицькіс (2008) розглядають емоційні стосунки симпатії як цементуючу силу в сімейних відносинах. Уявлення подружжя про кохання відіграють важливу роль в задоволеності шлюбом і життям в цілому.

Кохання – це форма людської близькості, яка обумовлена сексуальними, соціальними та особистісно-значущими потребами, які змінюються протягом життя (Hendrick, 1997). Ідеальне кохання потребує від суб'єктів кохання взаємних почуттів та гармонійного поєднання особистісних рис та потреб. Формування уявлення про кохання починається з дитинства і змінюється під впливом соціокультурних стереотипів, але головну роль відіграє особистісний розвиток і власний досвід. Кохання є не просто подією, а процесом, що розвивається, вдосконалюється і ґрунтується на соціальних поглядах та системі переконань кожного індивіда (Сотникова, 2018).

Кохання має культурно-історичну природу та являє собою вищу форму людської близькості, яка забезпечує оптимальні психологічні умови для особистісного розвитку й самореалізації кожного з партнерів. Кохання - це інтенсивне, напружене і відносно стійке почуття, фізично обумовлене сексуальними потребами, що виражається в прагненні бути з максимальною повнотою представленим своїми особистісно-значущими рисами в житті іншого так, щоб будити в ньому відповідь прагнення тієї ж інтенсивності, напруженості і стійкості (Макарова та Цветкова, 2014).

Кохання залежить від об'єкта, але для цього необхідно володіння деякими якостями, без яких людина не здатна по справжньому любити. Кохання обумовлене сексуальними і особистісними потребами та потребує широті почуттів, вірності партнеру. Уявлення подружжя про кохання виконують важливі регулюючі функції в шлюбно-сімейних відносинах, детермінуючи в значній мірі побудову подружніх відносин (Пермінова, 2017). Уявлення про кохання виступають як усвідомлюваний або неусвідомлюваний образ кохання як безпосереднього, інтимного, глибокого почуття, предметом якого є інша людина (Рибалка, 2018).

Уявлення про кохання формується у дитинстві через близьке оточення, і зміст поняття «Кохання» трансформується протягом всього життя. Одним з найважливіших факторів впливу на формування різних видів кохання – це потреби у різні вікові

періоди людини (Еріксон, 1996). На формування уявлення про кохання впливають соціальні установки, стереотипи та образ взаємин між батьками.

Чоловіки частіше жінок будують любовні стосунки з жінками за прикладом відносин між батьком і матір'ю та їх ролевих розподілів (Hendrick, 1997). Образи кохання і сім'ї формуються ще в дитинстві, а в дорослому віці є ці образи переносяться на взаємини з партнером (Sternberg, 1994). Уявлення про кохання у жінок формується під впливом засобів масової інформації, кінофільмів, книжкових образів тощо.

Мета: дослідити уявлення про кохання у молодих жінок і чоловіків з різним сімейним станом.

Методи та методики дослідження: методика семантичного диференціалу, опитувальник тріада кохання Р. Стенберга, модифікація методики граничних сенсів Д.О. Леонтьєва. Для статистичного аналізу даних ми використали коефіцієнт кореляції Спірмена та непараметричний U-критерій Мана –Уїтні.

Вибірку дослідження склали 63 людини віком від 18 до 22, серед них 32 молоді жінки і 31 молодий чоловік. Всі досліджувані були розподілені на дві групи. Перша - молоді люди, які перебувають у шлюбі (не менше одного року у шлюбі, дітей немає). Друга – контрольна, 32 досліджуваних, які не знаходяться у шлюбі. Серед них є студенти гуманітарних (філологічний, психології, тощо), технічних спеціальностей та факультетів, що мають економічну спрямованість (МЕО і ТБ, економічний).

Результати та їх обговорення. Результати за методикою «Тріада кохання» Р. Стенберга показали, що у неодружених чоловіків пристрась, відданість і близькість виражені інтенсивніше, ніж у жінок, в той час у жінок пристрась на середньому рівні і вище середнього - романтична симпатія. Такі результати у неодружених чоловіків обумовлені станом пошуку любовних відносин, в той час як у жінок близькість може реалізована у постійних любовних відносинах, - такі відносини мають потенціал укріпити всі аспекти кохання у обох партнерів. У одружених чоловіків, на відміну від неодружених, показники за всіма трьома шкалами знаходяться на одному рівні. Ми можемо припустити, що зі вступом у шлюб всі компоненти стали важливими для укріплення взаємин у майбутньому, в той час як у неодружених окремі компоненти задіяні для формування любовних взаємин.

Жінки віддають перевагу сексуальному аспекту у стосунках, але у заміжніх жінок цей аспект виноситься як більш значущий, можливо, через те, що попри значну близькість, сексуальне життя депо втратило яскравість. У незаміжніх жінок цей аспект

має позитивний потенціал і, скоріше, пов'язаний з емоційною складовою, бо всі любовні ресурси

витрачаються на встановлення емоційного зв'язку між партнерами і на взаєморозуміння між ними.

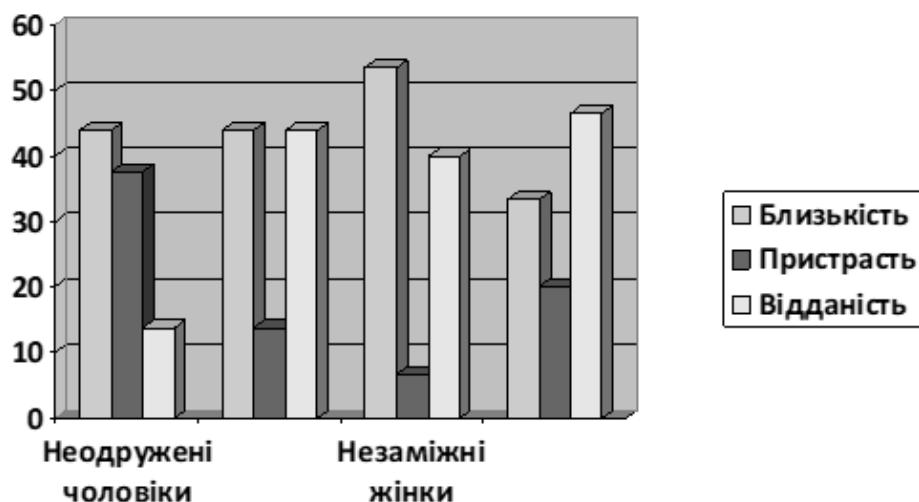


Рисунок 1. Показники за методикою «Тріада кохання» Р. Стернберга.

Більш високі показники близькості у чоловіків та жінок, що перебувають у шлюбі, можуть бути обумовлені тим, що їх стосунки є більш тривалими, офіційно оформленими, а тому показник емоційної близькості, інтимності у них є більш сформованим у стосунках, а тому й має вагомє значення для них. Треба відзначити, що відданість також оцінюється більш високо саме молодими людьми, що знаходяться у шлюбі. Це свідчить про те, що для них більш важливий когнітивний аспект кохання.

У шлюбі жінки на відміну від чоловіків у стосунках очікують демонстрацію пристрасті як демонстрацію

кохання, здатність чоловіка бути підним кохання жінки, довіру і відсутність фізичної зради, а також, як і чоловіки, толерантність до індивідуальності партнера. Чоловіки і жінки розрізняються за ступенем вираженості компонентів кохання.

Для того, щоб проаналізувати відповіді досліджуваних на питання методики граничних сенсів О.М. Леонтєва, ми розподілили увесь масив відповідей на первинні категорії і виокремили наступні семантичні ядра: фізіологічні (статеві) потреби, емоційні потреби, соціальні потреби, саморозвиток.

Таблиця 1. Порівняння середніх значень за методикою граничних сенсів О.М.Леонтєва

Вибірка	Фізіологічні		Емоційні		Соціальні		Саморозвиток	
	Сер. знач.	σ	Сер. знач.	σ	Сер. знач.	σ	Сер. знач.	σ
Заміжні (жінки)	0,27	0,59	1,4	0,99	3,33	1,84	0,27	0,59
Незаміжні (жінки)	0,31	0,48	2,69	2,15	2,81	2,04	0,81	0,98
Загальні (жінки)	0,29	0,53	2,07	1,79	3,07	1,93	0,55	0,85
Одружені (чоловіки)	0,56	0,63	3,94	1,18	1,81	1,11	1,75	1,18
Неодружені (чоловіки)	1	0,73	4,25	0,93	1,69	1,08	1,25	1,13
Загальні (чоловіки)	0,78	0,68	4,1	1,6	1,75	1,1	1,5	1,1

Майже у всіх жінок, що перебувають у шлюбі, і у неодружених чоловіків, домінують соціальні і емоційні аспекти кохання. Фізіологічні аспекти важливі окремим досліджуваним. На наш погляд, це може бути пов'язане з тим, що фізіологічна та емоційна складова були більш важливими у період становлення любовних відносин між партнерами, а зі вступом у шлюб прийшла соціальна відповідальність і бажання соціального розвитку та статусу.

Цікаво, що саморозвиток і соціальний аспекти для одружених чоловіків має високі показники, але показники фізіологічного і емоційного аспектів нижче, в той час як у неодружених зворотна ситуація. Можемо припустити, що соціальний статус підкріплюється зі вступом до шлюбу, що може мотивувати до саморозвитку задля відповідності статусу. Неодружені чоловіки приділяють увагу сексуальному і когнітивному контексту кохання.

У жінок соціальний аспект є головним, в той час як чоловіки віддають перевагу емоційному аспекту і саморозвитку. Такі показники можуть бути обумовленими тим, що чоловіки звертають увагу на очікування і успішність взаємин між партнерами, а жінки більш переймаються соціальним статусом.

Для жінок сімейні цінності є домінуючими і стають мотивацією при утворенні любовних стосунків з чоловіком. Однак чоловіки перш за все цінують екзистенціальні аспекти почуття кохання - воля і життя, але це обумовлено існуючими стереотипами у суспільстві. Чоловіки більш залежні від стану закоханості, ніж жінки, і віддають перевагу емоціям, а жінки у порівнянні з чоловіками більше довіряють своїм партнерам, вони більш відкриті, емпатичні і відповідальні.

Чоловіки від жінок у стосунках очікують індивідуальність у характері, демонстрацію особливостей зовнішності, які будуть створювати привабливий образ не поліпшений сексуальності, відданість загальним життєвим ідеалам і цінностям та почуття власної гідності. Зазначимо, ці результати доводять, що уявлення про кохання у чоловіків і жінок формується під впливом власного

досвіду і таких соціальних аспектів як соціальні стереотипи і засоби масової інформації. Чоловіки і жінки розрізняються за ступенем вираженості компонентів кохання, а спільне для чоловіків і жінок – це повага до індивідуальності партнера.

Результати за методикою «Семантичного диференціалу» Ч. Осгуда. Вибірки жінок і чоловіків мають позитивне уявлення про кохання як про динамічну структуру.

Любовні стосунки у неодружених чоловіків проявляються у створенні благополуччя партнера і залученістю в стосунки. Для неодружених чоловіків, чим сильніше почуття, тим більше кохання цінується. Можна пояснити це тим, що для чоловіків кохання пов'язано із власним всебічним розвитком і зв'язком з партнером на духовному рівні. Одружені чоловіки у справжніх відчуттях черпають особистісні ресурси, які стають мотивацією для досягнень як власних, так і сімейних.

Жінки розглядають кохання як емоційне і мотиваційне явище. Питання інтимності і статеві потяги у заміжних жінок знаходяться у зворотній залежності.

Таблиця 2. Порівняння середніх значень за методикою семантичного диференціалу жінок і чоловіків із різним сімейним станом

Вибірка	О		С		А	
	Сер.Знач.	σ	Сер.знач.	σ	Сер.знач.	σ
Заміжні (жінки)	14,73	4,37	6,27	4,76	6,13	2,72
Незаміжні (жінки)	12,56	5,28	5,75	3,19	5,44	4,98
Загальні (жінки)	13,61	4,90	6	3,97	5,77	4
Одружені (чоловіки)	7,06	5,98	0,69	5,12	0,94	4,37
Неодружені(чоловіки)	3,56	5,97	0,69	3,24	-0,69	5,61
Загальні(чоловіки)	5,31	5,8	0,69	4,18	0,125	5

Такі результати у чоловіків можуть бути зумовлені тим, що стереотипно кохання розцінюється як винятково гарне почуття, при цьому у чоловіків воно не асоціюється з надзвичайно активною поведінкою та докладанням значних зусиль.

Поняття "Кохання" для жінок за фактором Оцінки має показники значно вищі середнього, що вказує на те, що жінки розглядають поняття "Кохання" як значуще, та наділяють його позитивними рисами. У чоловіків поняття «Кохання» за фактором Оцінки має низькі показники, тобто чоловіки не розглядають поняття «Кохання» як значуще і наділяють більш негативними рисами.

За показниками Сили та Активності жінки мають досить низькі показники, що вказує на те, що жінки розглядають кохання як досить пасивну,

малорухливу структуру, що не потребує значних зусиль та напруження.

З отриманих даних ми можемо також розрахувати семантичну відстань між оцінкою поняття «Кохання» одруженими та неодруженими досліджуваними. Таким чином, семантична відстань між семантичним простором поняття "Кохання" для вибірки жінок, що перебувають у шлюбі та незаміжних жінок склала 1,207, що є незначним показником і вказує на те, що ці поняття знаходяться досить близько і суттєво не відрізняються. У одружених та неодружених чоловіків семантична відстань показників оцінки поняття «Кохання» дорівнює 2,651, що в два рази відрізняється від значення, що є у жінок. Щодо семантичної відстані між показниками чоловіків і жінок, то він складає 10,177, і це говорить про те, що розуміння поняття цих груп достатньо різні.

Статистичне обчислення результатів досліджуваних ми провели за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. В групі чоловіків є значущий прями зв'язки мотиваційного компоненту з когнітивним і емоційним компонентами, і між когнітивними компонентами і емоційними компонентами. Зворотній зв'язок фізіологічного компонента з мотиваційним компонентом. В групі жінок фактор Активність корелює з Оцінкою, когнітивним та емоційним компонентами, а Оцінка

корелює з емоційним і мотиваційним компонентами, але, як і у чоловіків, мотиваційний компонент зворотно пов'язаний з фізіологічним компонентом. У всіх досліджуваних групах відданість як когнітивна складова корелює із потребою саморозвитку у рамках кохання.

Щодо статистично значущих відмінностей між вибірками чоловіків і жінок, то ми визначили відмінності за шкалами Оцінка, Сила, Активність, фізіологічних, емоційних, соціальних і саморозвитку.

Таблиця 3. Дані порівняльного аналізу між групами чоловіків і жінок

Шкала	U	Статистична значущість відмінностей
О	843,5	0,001**
С	810	0,001**
А	800	0,001**
Фізіологічні	304	0,003*
Емоційні	123,5	0,001**
Соціальні	705,5	0,003*
Саморозвиток	256,5	0,001**

* - рівень статистичної значущості $p \leq 0.05$

** - рівень статистичної значущості $p \leq 0.01$

Порівняльний аналіз за допомогою U-критерію Мана-Уїтні між групами заміжніх та незаміжніх жінок, показав, що статистично вагомих відмінностей між вибірками за обраними методиками не спостерігається. Це ми пояснюємо тим, що заміжні та незаміжні жінки є представницями однієї вікової категорії та соціального прошарку. Тому, на них впливають одні й ті самі соціальні норми, а також вони схильні мислити відповідно до певних соціальних стереотипів відповідно поняття "Кохання".

Порівняльний аналіз за допомогою U-критерію Мана-Уїтні між групами жінок і чоловіків показав, що є тенденція до значущих відмінностей між даними групами за шкалами Оцінка, Сила, Активність, фізіологічні, емоційні, соціальні і саморозвиток. Заміжні жінки давали відповіді значно частіше такі, що пов'язані із соціальним статусом, потребою у створенні сім'ї, що відповідає їх соціальному статусу. Емоційні потреби значно частіше фігурують у відповідях незаміжніх жінок, та у одружених і неодружених чоловіків. Саморозвиток у контексті кохання називали частіше жінки, що не перебувають у шлюбі, у той час як заміжні жінки не надають цьому значення. Компонент саморозвитку є важливим компонентом кохання як для одружених чоловіків, так і неодружених чоловіків.

Висновки

Уявлення про кохання індивідів, що знаходяться у стосунках, впливають на рівень бажаності та готовності до шлюбу. Шлюб – це один з проявів почуття кохання, але обумовлений соціальними факторами. Психологічна готовність до шлюбу

виникає після гармонійного поєднання у партнерів: фізіологічного, емоційного, духовного та соціальних поглядів.

Заміжні та незаміжні жінки мають близьке розуміння поняття «Кохання», в той час як одружені і неодружені чоловіки по-іншому розуміють поняття «Кохання». Для чоловіків важливою є емоційна складова, а жінки зосереджені на соціальному контексті. Для неодружених жінок найбільше значення відіграє емоційна складова кохання.

У заміжніх жінок домінують соціальні аспекти кохання. У незаміжніх жінок переважають соціальні та емоційні аспекти, в той час як фізіологічні аспекти важливі окремим досліджуваним. Щодо саморозвитку, то цей фактор стає провідним у взаємному бажанні партнерів і вступ до шлюбу не впливає на цей фактор.

Компоненти «близькість», «пристрасть» і «відданість» у всіх досліджуваних присутні та виражені приблизно на однаковому рівні через те, що вони знаходяться в одній віковій категорії. У чоловіків та жінок, що перебувають у шлюбі, уявлення про кохання пов'язано з когнітивним та мотиваційним компонентом, вони керуються розумом. Вони розмежують поняття емоційної інтимності і статеві потяги, їх не цікавить суто фізіологічна складова сексу, вони роблять акцент на емоційній складовій. Для досліджуваних, що не перебувають у шлюбі, статеве життя не відіграє визначної ролі у контексті кохання, а когнітивна складова пов'язана із потребою саморозвитку у рамках кохання. Таким чином, уявлення досліджуваних про «кохання» більшою мірою залежить від статі, ніж наявності шлюбу.

Список посилань

- Екимчик, О.А. (2011). Результаты адаптации методики «Треугольная шкала любви» Р. Стернберга. *Вестник Костромского гос. университета имени Н.А. Некрасова. Серия Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика*, 17(4), 216–221.
- Куликов, Л.В. (Ред.). (2009). *Психология личности в трудах отечественных психологов*. Санкт Петербург: Питер. <https://www.twirpx.com/file/121320/>
- Макарова, Е.Ю. & Цветкова, Н.А. (2014). Гендерные особенности представлений о любви в юношеском возрасте. *Журнал Теория и практика общественного развития*, 21, 318-322. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23049667>
- Перминова, И.В. (2017). Представления о любви и удовлетворенность жизнью и браком супругов. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*, 6. <http://e-koncept.ru/2017/170133.htm>.
- Петровский, А.В. (1991). Трехфакторная модель значимого другого. *Вопросы психологии*, 1, 7-18. <http://www.voppsy.ru/issues/1991/911/911007.htm>
- Реан, А.А. (Ред.). (2017). *Психология личности в трудах зарубежных психологов*. Санкт Петербург: Питер, 286. <https://library.bntu.by/rean-psihiologiya-lichnosti>
- Рибалка, В.В. (2018). Почуття любові – духовна основа гуманістичної психології та педагогіки у працях Г.І. Челпанова, Я. Корчака, В.О. Сухомлинського, І.А. Зязюна, С.Д. Максименка та інших вітчизняних і зарубіжних вчених. Рибалка, В.В., Самодрін, А.П. (Ред.). *Школа – духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави*. К.: Талком. http://ipood.com.ua/data/NDR/Psychology/2018_Rybalka.pdf
- Сотникова, А.Ю. (2013). Безответная любовь как причина психологических расстройств у подростков. *Концепт*, 8, 1-8. <http://e-koncept.ru/2013/13164.htm>
- Фрейд, З. (2016). *Психология масс и анализ человеческого «Я»*. М.: Азбука.
- Эйдемиллер, Э.Г. & Юстицкий, В.В. (2008). *Психология и психотерапия семьи*. Санкт Петербург: Питер. https://www.studmed.ru/view/eydemiller-eg-yustickis-v-psihiologiya-i-psihioterapiya-semi_50b47ab3758.html
- Эриксон, Э. (1996). *Детство и общество*. Санкт Петербург: Ленато, АСТ.
- Hendrick, S.S. (1997). Love and Satisfaction. *Satisfaction in close relationships*. New York: Guilford Press, 57–78.
- Sternberg, R. J. (1994). Love is a story. *The General Psychologist*, 30(1), 111.

References

- Ekimchik, O.A. (2011). The results of adaptation of the methodology "Triangular scale of love" by R. Sternberg. *Vestnik Kostromskogo gos. universiteta imeni N.A. Nekrasova. Seriya Pedagogika. Psihologiya. Sotsialnaya rabota. Yuvnologiya. Sotsiokinetika*, 17(4), 216–221.
- Makarova, E.Yu. & Tsvetkova, N.A. (2014). Gender characteristics of ideas about love in adolescence. *Zhurnal Teoriya i praktika obschestvennogo razvitiya*, 21, 318-322. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23049667>
- Perminova, I.V. (2017). Ideas of love and satisfaction with life and marriage of spouses. *Nauchno-metodicheskiy elektronnyy zhurnal «Koncept»*, 6. <http://e-koncept.ru/2017/170133.htm>.
- Petrovskiy, A.V. (1991). Three-factor model of the significant other. *Voprosy psichologii*, 1, 7-18. <http://www.voppsy.ru/issues/1991/911/911007.htm>
- Rean, A.A. (Red.). (2017). *Personality psychology in the works of foreign psychologists*. Sankt Peterburg: Piter. <https://library.bntu.by/rean-psihiologiya-lichnosti>
- Kulikov, L.V. (Red.). (2009). *Psychology of personality in the works of domestic psychologists*. Sankt Peterburg: Piter. <https://www.twirpx.com/file/121320/>
- Ribalka, V.V. (2018). The feeling of love is the spiritual basis of humanistic psychology and pedagogy in the works of GI Chelpanov, Y. Korchak, VO Sukhomlinsky, IA Zyazyun, SD Maksimenko and other domestic and foreign scientists. Ribalka, V.V., Samodrin, A.P. (Red.). *Shkola – duhovnyy oseredok rozvitku osobistosti, mistsevoyi gromadi ta derzhavi*. K.: Talkom. http://ipood.com.ua/data/NDR/Psychology/2018_Rybalka.pdf
- Sotnikova, A.Yu. (2013). Unrequited love as a cause of psychological disorders in adolescents. *Koncept*, 8, 1-8. <http://e-koncept.ru/2013/13164.htm>
- Freyd, Z. (2016). *Mass psychology and analysis of the human self*. M.: Azbuka.
- Eydemiller, E.G. & Yustitskis, V.V. (2008). *Psychology and psychotherapy family*. Sankt Peterburg: Piter. https://www.studmed.ru/view/eydemiller-eg-yustickis-v-psihiologiya-i-psihioterapiya-semi_50b47ab3758.html
- Erikson, E. (1996). *Childhood and society*. SPb.: Lenato, ACT.
- Hendrick, S.S. (1997). Love and Satisfaction. *Satisfaction in close relationships*. New York: Guilford Press, 57-78.
- Sternberg, R. J. (1994). Love is a story. *The General Psychologist*, 30(1), 111.

Yavorovska Lyubov Mykolayivna

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor
Department of General Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

Balitska Anastasia Romanivna

Bachelor of Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

The article presents the results of an empirical study devoted to the study of the peculiarities of the notion in the concept of love in young women and men. The sample consisted of 63 people aged 18 to 22. The study revealed differences in the specifics of the views of married and unmarried men, as well as established a relationship between cognitive and motivational components in married respondents. All married women are dominated by the social aspects of love as opposed to the physiological aspect. In unmarried women, social and emotional aspects predominate, while physiological aspects are important for individual subjects. Regarding self-development, this factor becomes the leading one in the mutual desire of partners and getting

married does not affect this factor. The perceptions of individuals in love relationships affect the level of desirability and readiness for marriage. Marriage is one of the manifestations of feelings of love but influenced by social factors. Psychological readiness for marriage arises after a harmonious combination of partners: physiological, emotional, spiritual and social views. Married and unmarried women have a close understanding of the concept of "Love", while married and unmarried men have a distant understanding of the concept of "Love". For men, the emotional component is important, and women are focused on the social context. For unmarried women, the emotional component of love plays the greatest role. All married women are dominated by the social aspects of love as opposed to the physiological aspect. In unmarried women, social and emotional aspects predominate, while physiological aspects are important for individual subjects. Regarding self-development, this factor becomes the leading one in the mutual desire of partners and marriage does not affect this factor. The components "intimacy", "passion" and "devotion" in all samples are present and expressed at approximately the same level due to the fact that the subjects are in the same age category, and the subjects who are married have no more than one year of married life. In married samples, the idea of love is related to the cognitive and motivational component, they are guided by the mind. They dilute the concepts of emotional intimacy and sexual desire, they are not interested in the purely physiological component of sex, and they emphasize the emotional component. For unmarried samples, sex does not play a significant role in the context of love, and the cognitive component is related to the need for self-development within love. Because the subjects are members of the same social stratum and are in the same age category, they are influenced by similar social norms, and they tend to think according to certain social stereotypes. The obtained results have theoretical interest and practical significance for further research of the feeling of love in psychotherapeutic practices, for the construction of various psychological trainings.

Key words: *love; marriage; relationships; ideas about love; passion.*

Яворовская Любовь Николаевна

*кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры общей психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, г. Харьков, Украина, 61022*

Балицкая Анастасия Романовна

*бакалавр психологи
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
площадь Свободы 6, Харьков, 61022*

В статье представлены результаты эмпирического исследования, посвященного изучению особенностей представлений о понятии любви у молодых женщин и мужчин. Выборку исследования составили 63 человека в возрасте от 18 до 22 лет. Проведенное исследование позволило выявить разницу представлений женатых и неженатых мужчин про любовь, а также установить связь между когнитивным и мотивационным компонентами у мужчин и женщин, которые находятся в браке. Полученные результаты имеют теоретический интерес и практическую значимость для проведения дальнейших исследований чувства любви в психотерапевтических практиках, для построения различных психологических тренингов.

Ключевые слова: *любовь; брак; отношения; представления о любви; страсть.*

Надійшла до редакції 10.11.2020.

Attitudes to Death of Middle-Aged in the Context of the Covid-19 Pandemic

 Yanovskaya (Ivanovska) Svitlana

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Applied Psychology Department
V. N. Karazhin Kharkiv National University, Kharkiv, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

<https://orcid.org/0000-0002-5439-5269>

e-mail: sgyanovskaya@karazhin.ua

Turenko Rimma

*Senior Lecturer the Department of English Language, V. N. Karazhin Kharkiv National University
Kharkiv, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

e-mail: tyrenco@gmail.com

Timchenko Vyacheslav

*Student of the Faculty of Psychology
V. N. Karazhin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

e-mail: slavon2805@gmail.com

Psychological aspects of the attitude to death in the conditions of the COVID-19 pandemic are considered. The results of the research characterizing the attitude to death in different countries of the world during coronavirus infection are presented. The results of an empirical psychological study of the Ukrainian middle-aged group during the "first wave" of COVID-19 are presented. The attitude of people of the studied Ukrainian middle-aged group to the phenomenon of death in the conditions of the COVID-19 pandemic is ambivalent with a predominance of negative character. For middle-aged people, thoughts about death are not the main thing, thoughts about their own death are ambivalent, and the level of stress resistance associated with thoughts about death is average. People are afraid, in particular, not of death itself and the cessation of its existence, but of the difficult and painful process of dying. It was determined that the attitude to death is related to thoughts about their own death in the study group. An optimistic attitude towards death is associated with positive thoughts about one's own death. The problems of faith in life after death, as well as the influence of religiosity on the fear of death are considered. The presence of more positive metaphors about death, belief in life after death, the possibility of reunion with relatives, wisdom and forgiveness have led to significant differences in the results between groups of believers and atheists. The atheists studied, who are frightened by the loss of the physical world in the phenomenon of death, who imagine earthly life as the only one and believe that those who die feel fear and hopelessness before death, more often chose negative metaphors about their own death. Significant differences were identified between thoughts of death in women and men. Women, unlike men, have more pessimistic thoughts about the phenomenon of death. Women more often than men consider that thinking about death is outrageous and indicate that thoughts of death frighten and traumatize them. Thus, in the spring and summer of 2020, no significant impact of COVID-19 on the anxiety of middle-aged Ukrainians about death was identified. The situation of the second wave of coronavirus infection and the expected third (in early 2021) requires further research on the phenomenon of death in this age group.

Key words: *psychology; attitude; death; COVID-19; religiosity.*

Formulation of the problem. Thoughts about death at certain periods of life are the matter of concern of all age's people. With the development of media, the phenomenon of death has surrounded modern man everywhere. E.- magazines, websites, author's blogs, posts on social networks inform their viewers and readers about the death of certain people every day. In addition, modern man can face the phenomenon of death due to wars, terrorist acts, mass killings and natural disasters. It is the natural cataclysm in the form of coronavirus infection that the world faced in 2020. Despite the fact that death itself looks like something natural, people still see something terrible in it and feel the fear of death. It is especially intensified when people can see others dying in large numbers and nothing can be done with it.

In the field of psychology, the problem of death, first of all, concerns the question of human experiences that are associated with death. These issues were addressed, in particular, by scientists of the existential direction: D. Byudzhenal, L. Binswanger W. Frankl,

E. Fromm, I. Yalom and others. Existentialists agree that fear of death and anxiety about death are important characteristics of human existence. Representatives of the psychoanalytic approach Z. Freud, K.G. Jung believed that death was a natural phenomenon for anyone.

Today, the problem of death in psychology is studied by such scientists as: S.A. Abdulgalimova, GavriloVA T.A., I.Yu. Kulagina, A.B. Kholmogorova, L.V. Senkevich, A.V. Yurevich and others. In 2020, the issue of death has expanded with studies aimed at studying attitudes towards death during a coronavirus pandemic. Based on the idea that global catastrophes increase anxiety about one's own death and fear of death, it is important to study attitudes toward death in the context of the COVID-19 pandemic, the largest and one of the most vulnerable to the above-mentioned phenomena are the middle-aged.

Numerous psychological studies show that it is the people of the middle-aged group who have a crisis of middle age, which is accompanied by a number of

intrapersonal conflicts, including existential conflict, which can give rise to thoughts about life and death. In turn, this conflict makes the problem of attitudes toward death relevant to middle-aged people, and its course during the global pandemic is important to study.

Problem analysis. The study of psychological features of the attitude to death in middle-aged people is interesting for several reasons. First, in adulthood, women and men face a crisis of middle age, as evidenced by separate studies, and as indicated by psychologists (Livehud, 1994; Solodnikov & Solodnikova, 2009; Chernobrovkina, 2014). "The crisis of middle age has its own peculiarities ("empty nest syndrome", search for new values in life, etc.), among which there are also existential conflicts, one of which is the conflict between the desire to live and understanding the inevitability of death" Kocharyan, 2011, p. 106-107). This conflict can raise questions about life and death in middle-aged people. Second, many psychologists point out that it is in middle age that people are most acutely aware of death and fear of death.

For example, Pastushkova (2018) points out that middle-aged people often displace the topic of death in everyday life, but this does not lose its relevance. She also notes that in the middle of life, people in the post-Soviet space are more afraid of death than younger or older people.

Her words are confirmed by a study conducted by scientists Kulagina and Senkevich (2013) in three cities around the world: Rome, Moscow and Yerevan. This study aimed to understand the characteristics of attitudes towards death in people of different ages, genders and places of residence. The results of the study indicate that in Yerevan and Moscow, middle-aged people are more pessimistic about death than young people. At the same time, middle-aged people in Rome have a more optimistic attitude towards death, which the authors of the study associate with different economic situations in the countries.

In his article, analyzing other works on this topic, a scientist from the University of Haifa in Israel, Gary Sinoff (2017) describes the features of lethal anxiety. The scientist writes that the deadly anxiety is the greatest in middle-aged people and almost disappears in the elderly. He also notes that young people have a high level of anxiety about death, but with age the anxiety decreases. At the same time, at the age of 50, the level of anxiety about death increases again, and then decreases with age. The author noted the peculiarities of death anxiety in each age group: children 10 years old understand that death is the end of life, in adolescence there is a feeling of immortality, in middle age a person first encounters the death of relatives, parents, friends and because of this, according to the researcher, the period of maturity has the highest

level of lethal anxiety. In old age, the level of anxiety about death decreases.

Yurevich's study (2018) on people's attitudes to death determined the distribution of the frequency of thoughts about death among citizens of the Russian Federation: 52% indicated that they think about death, 19% of them indicated that they think about death often. At the same time, 48% indicated that they rarely think about death.

The data of the post-Soviet space countries described above are confirmed by the data of the French sample. Studies of more than 20,000 French people have shown that thoughts of death are most relevant to people between the ages of 35 and 44 and that women are more likely to think about death than men. The researchers also summarized data from their own study, which calculated the percentage of people who fear death in different age groups. Thus, of young people aged 18 to 24, only 40% have a fear of death. In people aged 25 to 34, fear of death was recorded in 43% of cases. In middle-aged people (35 to 44 years) fear of death was recorded in 65% of cases, and in people aged 55 to 69 years, fear of death was recorded in 62% of cases. The above data confirm the opinion that it is in the middle age that the fear of death is exacerbated (Reinhold, 2004, pp. 342 - 343).

In December 2019, the first case of a new type of coronavirus, called COVID-19, was recorded in the Chinese city of Wuhan. As early as May 2020, the virus killed more than 300,000 people worldwide (World Health Organization, 2020). The increase in the number of patients has led to a large-scale pandemic that has spread to all countries of the world. A large number of people remained self-isolated, and in almost all countries people began to buy basic necessities en masse, and sometimes to show physical and verbal aggression in supermarkets (R.E. Menzies, R.G. Menzies, 2020; Devakumar, Shannon, Bhopal, & Abubakar, 2020).

We can say that the global panic has affected the lives of people in some way, and these assumptions are confirmed by a study of a Chinese group scientists who in a sample of five thousand were able to show that increasing the severity of coronavirus infection is associated with adverse mental health consequences. problems due to the phenomenon of loneliness, job loss, death of loved ones and the growth rate of COVID-19 (Li, Yang, Dou, & Cheung, 2020).

Such anxious reactions of people to the problem of coronavirus infection lead to the idea of the impact of this anxiety on the increase or decrease in fear of death. Thus, the WHO in the Clinical Case Management COVID-19 (2020) indicates the possible presence of fear of death and death in patients with coronavirus infection. And the observations of the American expert Jong-Fast (2020) indicate that during a pandemic of coronavirus infection, people often use protective

mechanisms in the form of attempts to prevent death (for example, buy a lot of drugs for colds) or a denial mechanism.

A study by a group of scientists from Hong Kong, Ahorsu, Chung-Ying, Imani, Saffari, Griffiths, & Pakpour, (2020) showed that in a psychometric assessment of COVID-19 fear, the item "I am afraid of losing my life due to coronavirus infection" had the greatest factor significance, which allowed scientists to suggest a high impact of fear of coronavirus infection on the fear of their own death.

A study by Australian scientists Newton-John, Chambers, Menzies, R.E., & Menzies, R.G. (2020), in which 810 Australians took part, was aimed at identifying links between fear of death during a pandemic. The study found a positive correlation between fear of death and anxious judgments associated with COVID-19.

The American clinical psychologist Firestone (2020) believes that increasing or decreasing the fear of one's own death can be influenced by a number of factors: financial failures, failures, accidents, etc. At the same time, the scientist points out that the greatest influence on the growth of anxiety about his own death is caused by man-made and natural disasters, including the pandemic of coronavirus infection.

It is worth noting that a study by scientists from Saudi Arabia Alkhomees, Alrashed & Alzunaydi (2020) showed a slight effect of coronavirus infection on anxiety and fear in humans. A study of the same factors in the Philippines, by contrast, showed an increase in anxiety, fear, and depression (Tee M.L., Tee C.A., & Anlacan, 2020). And the first in Europe study of the effects of the coronavirus pandemic on fears and anxiety, conducted in Austria, showed that the psychological state of 37.7% of COVID-19 subjects was negatively affected: one in ten subjects had increased anxiety (Traunmüller, Stefitz, & Gaisbachgrabner, 2020).

Thus, it can be said that a number of studies have shown the negative effects of coronavirus infection on the level of anxiety and fear about death. Some studies have found a link between fear of death and a coronavirus pandemic. However, some studies have not found a significant effect of COVID-19 on death anxiety.

As there are no unambiguous results of the impact of COVID-19 on the level of anxiety and fear about death at this time, we decided to conduct our own study on the Ukrainian sample.

The aim of the study: to determine the attitude of middle-aged people to the phenomenon of death during the COVID-19 pandemic.

Research methods: questionnaires (method "Attitude to death" developed by I.Yu. Kulagina and L.V. Senkevich, method "Scale of Attitude to Death" developed by Dale W. Hardt and method "Metaphors of Personal Death", developed by J. McLennan) and methods of mathematical and statistical data processing. The following statistical programs were used in processing the obtained empirical data of the study: Microsoft Excel 2016 and statistical package for social sciences IBM SPSS Statistics 20.0 (Mann-Whitney test; Spearman correlation coefficient).

Sample description. The study involved 76 subjects. Of these, 55 were women (72.3% of the total sample) and 21 were men (27.7% of the total sample). The age of the subjects varies from 35 to 55 years old. The average age of the sample is 44 years old. The subjects were divided into two groups according to religious beliefs: 22 atheists and 54 believers. The study was conducted in the spring and summer of 2020, that corresponded the first wave of COVID-19.

Research results. Analysis of data by the method of "Attitude to Death" I.Yu. Kulagina and L.V. Senkevich. As shown in Table 1, to the first and second questions, among all the answer options, most of the respondents chose the answer options that belong to the scale of optimism about death.

Table 1. Indicators According to the Method of "Attitude to Death" I.Yu. Kulagina and L.V. Senkevich

№	Questions	Answer options and distribution in%		
1	What do you think life is like?	Joyful and exciting (82, 4%)	Insignificant and meaningless (0%)	Continuity of troubles, sufferings and losses (17.6%)
2	How do you feel about the difficulties you encounter in your life?	Life is hard and there is nothing you can do about it (13.2%)	I try to overpower them, because otherwise I will not succeed (51.3%)	Difficulties harden my character and make me stronger (35.5%)
3	How do you imagine life after life?	Our earthly life is one and nothing will happen after it (53.9%)	In the next life I will not repeat my mistakes and I will be happier (26.3%)	I don't know what the next life will be like and it scares me (19.8%)
4	When you think about death, what	Physical suffering before death (36.8%)	Loss of this world (61.8%)	Irreducibility of the afterlife (1.4%)

№	Questions	Answer options and distribution in%					
	scares you the most?						
5	If you have made many mistakes in this life, do you think you will have to pay for them after death?	No, I pay for my mistakes in this life (55.3%)	Yes, but now I don't care (9.2%)	Yes, and it worries me a lot (35.5%)			
6	Do you think that your children and grandchildren will pay for your mistakes?	No, it's superstition (36.9%)	Yes, it is possible (53.9%)	Yes, and it confuses me (9.2%)			
7	What do you think death can give you?	Separation from people close to me (41.8%)	Deprivation of the burden of life (6.7%)	Reunion with relatives and friends (20.1%)	Punishment for my mistakes and sins (3.1%)	Loss of joys of life (18.6%)	Forgiveness of sins (9.7%)
8	How do you think people behave, knowing that they will die soon?	Feel fear and hopelessness (35.9%)	Accept the inevitability of the end (32.7%)	Trying to delay the end, "traded" (9.6%)	Do not agree with this (15.9%)	Feel anger, resentment and envy of others (5.9%)	
9	What qualities appear in people who say goodbye to life?	Wisdom and forgiveness (47.4%)	Sorrow, fear and despair (39.5%)	Courage and resilience (9.2%)	Expectations of paradise life (0%)	Aggression and envy of others (3.9%)	
10	What feelings does the dying person evoke in relatives and friends?	Anxiety and a sense of debt (72.4%)	Suffering and sacrificial love (18.4%)			Fear and rejection (9.2%)	

According to the authors of the method Kulagin and Senkevich (2013), the first two questions of the questionnaire are related to satisfaction with one's own life, because this factor, in their opinion, correlates with an optimistic and pessimistic attitude to death. Based on the results of the answers, we can say that most of the respondents in this sample are satisfied with their own lives, considering it joyful and exciting.

The third, fourth, sixth and seventh questions were answered by most of the respondents, which refers to the scale of pessimistic attitude to death. Researchers believe that earthly life is one, after it there will be nothing and it scares them, because the worst thing for them is the loss of this world, physical suffering before death and separation from loved ones.

To the fifth, eighth, ninth and tenth questions, the respondents chose answer options that relate to an optimistic attitude to death. They believe that death will not bring additional suffering associated with correcting past mistakes, the end of life is inevitable

(people are born and die), so a person before death often becomes wiser and more resilient and feels the support and care of loved ones. In addition to the analysis described above for individual questions, the interpretation of all the answers of the subjects according to the criteria established by the authors of the methodology was performed. After calculating the average score of this sample, it was determined that it is equal to 1.1, which falls between 0 and 3 points with a positive mark. This result indicates that according to this method, this sample showed an ambivalent attitude to the phenomenon of death. It was determined that the subjects more often chose the answer options that belong to the scale of ambivalent attitude to death. It can be added that the subjects equally chose the answer options that belong to the scale of pessimistic attitude to death and to the scale of optimistic attitude to death.

Data from Dale W. Hardton's "Scale of Attitudes to Death" determine the following characteristics in the

subjects: the level of stress resistance associated with thoughts about death, the general attitude to the phenomenon of death (individual and general sampling) and the rate of thoughts about death.

The respondents of this sample most often chose the answers: "Thinking about death is not the main thing for me" and "I'm not afraid of thoughts about death, but they bother me." At the same time, none of the respondents chose the following answers: "It's really easy to think about death", "Thoughts about death are very pleasant", "When I think about death - I have a great mood" and "Thinking about death is a great idea".

The subjects did not choose the extreme options with an optimistic value of the attitude to death, which may mean the absence in this sample of subjects who have a high level of optimism about the death. It can be added that the answers with a negative value of the attitude to death, the subjects chose more often. Thus, the extreme answer "Thinking about death is just shameful" was chosen by 7%, the option "I hate the word" death "" was chosen by 27% and the option "Thoughts about death just hurt me" was chosen by 18%. Therefore, the subjects more often chose extreme variants with negative statements than extreme variants with positive statements about the phenomenon of death.

In addition to the above-described analysis of the percentage distribution of choice of answer options,

were is the interpretation of all answers studied by the criteria that were established in the method of Dale W. Hardton. The average score of this sample is 225, which falls under the following characteristic of the attitude to death: "Thinking about death is not the main thing for me." The analysis of integrated indicators of the method determined the average level of stress resistance, which is associated with thoughts of death, in the subjects of this sample.

Thus, the sample is characterized by a moderately negative attitude to the phenomenon of death, thoughts about death are not the main ones and there is an average level of stress resistance to thoughts about death. These data correspond to those of pilot investigation, carried out in autumn 2019.

Data on the method of "Metaphors of Personal Death" by J. McLennan were divided into two subscales (according to the interpretive requirements of the method): a subscale of negative metaphors and a subscale of positive metaphors.

Figure 1 clearly shows the advantage of the positive metaphors of the subjects of this sample to describe their thoughts about their own death. But there are also negative metaphors. Thus, the thoughts about their own death in the subjects of this sample are ambivalent with a slight deviation towards the positive ones.

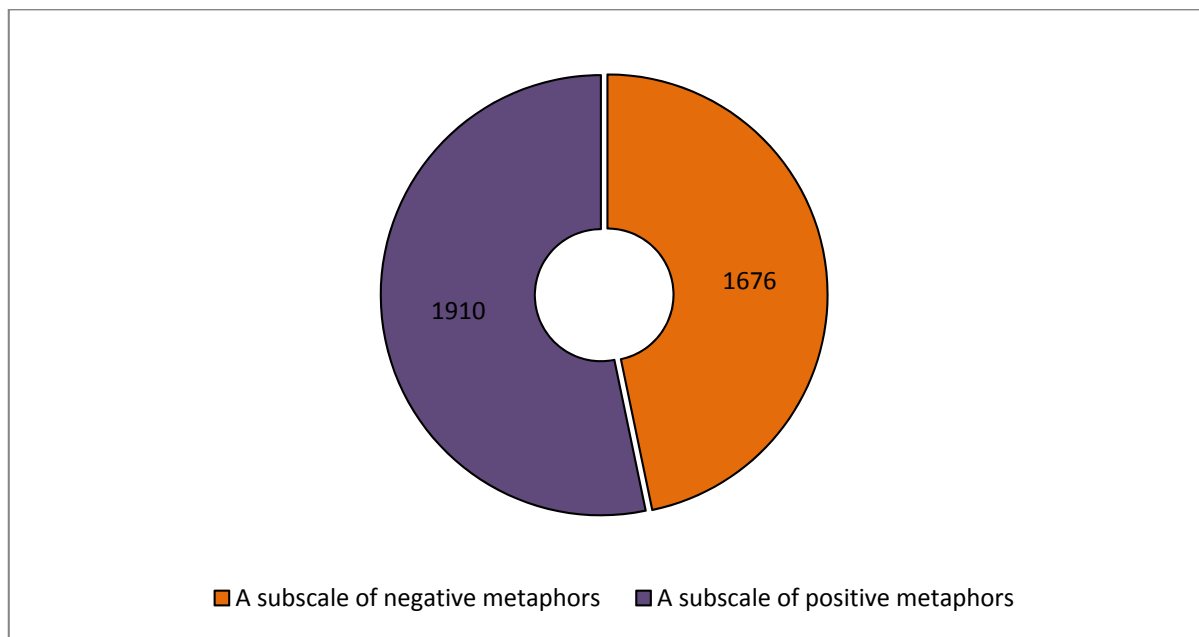


Figure 1. Comparative Diagram of the Sum of Points on the Negative and Positive Subscales of the Method "Metaphors of Personal Death" by J. McLennan

According to the results of correlation analysis, the relationship between the studied indicators of attitudes to death of middle-aged people was determined. The general attitude to death is directly related to the scale of attitude to one's own death and inverse to the subscale of negative metaphors of personal death. Thus, the more optimistic the general attitude towards death

is, the fewer there are negative metaphors about one's own death. The subjects who are frightened by the loss of the physical world in the phenomenon of death, who represent earthly life as the only ones who believe that those who die feel fear and hopelessness before death, more often choose negative metaphors about their own death.

Table 2. Indicators of Correlation Analysis of Results by Methods of Treatment of Death

	"Attitude to Death"	"Scale of Attitude to One's own death"	"Metaphors of Personal Death" (Positive)	"Metaphors of Personal Death" (Negative)
"Attitude to Death"	1,000	,388**	,121	-,345**
		,001	,296	,002
	76	76	76	76
"Scale of Attitude to One's own death"	,388**	1,000	,379**	-,473**
	,001		,001	,000
	76	76	76	76
"Metaphors of Personal Death" (Positive)	,121	,379**	1,000	-,354**
	,296	,001		,002
	76	76	76	76
"Metaphors of Personal Death" (Negative)	-,345**	-,473**	-,354**	1,000
	,002	,000	,002	
	76	76	76	76

The scale of attitude to one's own death has a direct connection with the sub-scale of positive metaphors of personal death and the inverse with the sub-scale of negative metaphors of personal death. The existence of this connection is related to one of the main functions of metaphor. According to J. Lakoff and M. Johnson (2008), metaphor provides the activation of mental activity of the individual, with its help it is possible to model some life situations and relationships. Metaphors structure the image of reality in which the attitude to one's own death is formed. This unique semantic space provides the "inseparability" of metaphors of different signs and determines the place of attitude to one's own death, provides a way of

presenting psychological difficulties and means of solving them.

According to the results of the comparative analysis, a significant discrepancy ($p = 0.040$) was recorded between women and men in terms of reflections on their own death (see Table 3). Women, compared to men, have pessimistic thoughts about death. It's true, women are more likely than men to think that thinking about death is outrageous and point out that thoughts of death frighten them. In addition, for women, thoughts of death are traumatic. Similar results were presented in Reinhold's work (2004, pp. 342-343) and in Fifel's study (1959).

Table 3. Indicators of Comparative Analysis of Results by Methods of Treatment of Death

Indicator	Groups	Middle rank	Significance level
"Scale of Attitude to one's own Death"	Women 55	35,33	0,40
	Men 21	46,81	
	Total 76		
"Metaphors of Personal Death" (Positive)	Believers 54	47,16	0,0001
	Atheists 22	17,27	
	Total 76		

Significant differences between atheists and believers were also identified. The semantic space of beliefs about the own death of believers is filled with more positive metaphors than atheists.

Conclusions. The attitude of the people of the studied Ukrainian middle-aged group to the phenomenon of death in the course of the COVID-19 pandemic is ambivalent with a predominance of negative character. For middle-aged people, thoughts about death are not the main thing, thoughts about their own death are ambivalent, and the level of stress resistance associated with thoughts about death is average.

It was determined that the attitude to death is associated with thoughts about their own death in the study group (optimistic attitude towards death is

associated with positive thoughts about their own death).

Significant differences were identified between thoughts about death in women and men (women, unlike men, have more pessimistic thoughts about the phenomenon of death) and believers and atheists (believers' metaphors that indicate attitudes toward death are more positive).

Thus, in the spring and summer of 2020, no significant impact of COVID-19 on the anxiety of middle-aged Ukrainians about death was identified. The situation of the second wave of coronavirus infection and the expected third (in early 2021) requires further research on the phenomenon of death in this age group.

Список посилань

- Абдулгалимова, С.А. (2012). Отношение к собственной смерти и переживание страха смерти. *Вестник Социально-педагогического института*, 1(4). <https://cyberleninka.ru/article/n/otnoshenie-k-sobstvennoy-smerti-i-perezivanie-straha-smerti/viewer>
- Гаврилова, Т.А. (2001). Экзистенциальный страх смерти и танатическая тревога: методы исследования и диагностики. *Прикладная психология*, 6, 1–8.
- Кочарян, А.С. & Лисеная, А.М. (2011). *Психология переживаний*. Харків: вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 224.
- Кравченко, Л.В. (2017). К вопросу об изучении форм проявления страха смерти. *Гуманизация образования*, 5. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-izuchenii-form-proyavleniya-straha-smerti>
- Кулагина, И.Ю. & Сенкевич, Л.В. (2013). Отношение к смерти: возрастные, региональные и гендерные различия. *Культурно-историческая психология*, 9(4), 58–64. <http://psyjournals.ru/kip/2013/n4/66037.shtml>.
- Лакофф, Д. & Джонсон, М. (2008). *Метафоры, которыми мы живем*. М.: ЛКИ, 256.
- Ливехуд, Б. (1994). *Кризисы жизни – шансы жизни: Развитие человека между детством и старостью*. Калуга: Духовное познание, 217.
- Пастушкова, А.С. (2018). Отношение к смерти на разных возрастных этапах. *Academy*, 4(31). <https://cyberleninka.ru/article/v/otnoshenie-k-smerti-na-raznyh-vozrastnyh-etapah>.
- Психологическая диагностика: методика "Шкала отношения к смерти (Dale V. Hardt)". <https://sites.google.com/site/test300m/skos>.
- Рейнгольд, Дж. (2004). *Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти*. М: ПЕР СЭ.
- Солодников, В.В. & Солодникова, И.В. (2009). Кризис среднего возраста: теоретическая интерпретация переживаемого опыта. *Мониторинг общественного мнения*, 4 (92).
- Франк, В. (1990). *Человек в поисках смысла*. Москва: Прогресс, 368.
- Холмогорова, А.Б. (2003). Страх смерти: культурные источники и способы психологической работы. *Московский психотерапевтический журнал*, 2, 120–132. <http://psyjournals.ru/mpj/2003/n2/Holmogorova.shtml>
- Чернобровкина, С.В. (2014). Гендерные особенности переживания и преодоления кризиса середины жизни. *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*, 2, 30–42. <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-osobennosti-perezivaniya-i-preodoleniya-krizisa-serediny-zhizni/viewer>
- Юревич, А.В. (2018). Психологические аспекты отношения к смерти. *Ярославский педагогический вестник*, 1, 123–132. http://vestnik.yspu.org/releases/2018_1/21.pdf
- Ялом, И. (2008). *Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти*. Москва: Эксмо, 384.
- Ahorsu, D. K., Chung-Ying, L., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., & Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 Scale: Development and Initial Validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Alkamees, A.A., Alrashed, S.A. & Alzunaydi, A.A. (2020). The Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on the General Population of Saudi Arabia. *Comprehensive Psychiatry*, 102, 152–192. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2020.152192>
- Devakumar, D., Shannon, G., Bhopal, S. S., & Abubakar, I. (2020). Racism and Discrimination in COVID-19 Responses. *Health Psychology*, 39(5), 355–357. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30792-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30792-3)
- Feifel, Herman (1959). Attitudes Toward Death in Some Normal and Mentally Populations. In Feifel, Herman (Ed.), *The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.
- Firestone, R. W. (2020). Death Anxiety and the Coronavirus. *Psychology Today*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-human-experience/202005/death-anxiety-and-the-coronavirus>
- Jong-Fast, M. (2020). Why are so many baby boomers in denial over the Coronavirus? *Vogue*. <https://www.vogue.com/article/coronavirus-baby-boomers-at-risk>
- Li, J.B., Yang, A., Dou, K., & Cheung, R.Y.M. (2020). Self-Control Moderates the Association between Perceived Severity of the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) and Mental Health Problems among the Chinese Public. *PsyArXiv Preprints*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/2xadq>
- Menzies, R.E. & Menzies, R.G. (2020). Death Anxiety in the Time of COVID-19: Theoretical Explanations and Clinical Implications. *The Cognitive Behavior Therapist*, 13, 1–11. <https://doi.org/10.1017/S1754470X20000215>
- Newton-John, T., Chambers, S., Menzies, R.E., & Menzies, R.G. (2020). Psychological Distress and COVID-19: Estimations of Threat and the Relationship with Death Anxiety. *Cognitive behavior Therapist*, 13. <https://doi.org/10.1017/S1754470X20000215>
- Sinoff, G. (2017). Thanatophobia (Death Anxiety) in the Elderly: The Problem of the Child's Inability to Assess Their Own Parent's Death Anxiety State. *Faculty of Social Welfare and Health Sciences, Department of Gerontology, University of Haifa, Haifa, Israel*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fmed.2017.00011/full#B26>.
- Tee, M.L., Tee, C.A. & Anlacan, J.P. (2020). Psychological Impact of COVID-19 Pandemic in the Philippines. *Journal of Affective Disorders*, 277, 379–391. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.08.043>
- Traumüller, C., Stefitz, R., Gaisbachgrabner, K. & al. (2020). Psychological Correlates of COVID-19 Pandemic in the Austrian Population. *BMC Public Health*, 20, 1395. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09489-5>
- World Health Organization (2020). *Coronavirus disease (COVID-19): Situation report – 117*. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200516-covid-19-sitrep-117.pdf?sfvrsn=8f562cc_2 [Ref list]

References

- Abdulgalimova, S.A. (2012). Attitude Towards one's own Death and the Experience of Fear of Death. *Vestnik Sotsialno-pedagogicheskogo instituta*, 1(4). <https://cyberleninka.ru/article/n/otnoshenie-k-sobstvennoy-smerti-i-perezivanie-straha-smerti/viewer> [in Russian].
- Gavrilova, T.A. (2001). Existential Fear of Death and Thanatic Anxiety: Research and Diagnostic Methods. *Prikladnaya psibologiya*, 6, 1–8. [in Russian].
- Kocharyan, A.S. & Lisenaya, A.M. (2011). *Psychology of Emotions*. Harkiv: vid-vo HNU imeni V.N. Karazina, 224. [in Russian].

- Kravchenko, L.V. (2017). On the Study of Manifestation of Death Fear Forms. *Gumanizatsiya obrazovaniya*, 5. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-izuchenii-form-proyavleniya-straha-smerti> [in Russian].
- Kulagina, I.Yu. & Senkevich, L.V. (2013). Attitude towards death: age, regional and gender differences. *Kulturo-istoricheskaya psibologiya*, 9(4), 58-64. <http://psyjournals.ru/kip/2013/n4/66037.shtml>. [in Russian].
- Lakoff, D. & Dzhonson, M. (2008). *The Metaphors We Live by*. M.: LKI, 256. [in Russian].
- Livehud, B. (1994). *Crises of Life - Chances of Life: Human Development between Childhood and Old Age*. Kaluga: Duhovnoe poznanie, 217. [in Russian].
- Pastushkova, A.S. (2018). Attitude towards Death at Different Age Stages. *Academy*, 4(31). <https://cyberleninka.ru/article/v/otnoshenie-k-smerti-na-raznyh-vozrastnyh-etapah>. [in Russian].
- Psychological diagnostics: methodology "Scale of Attitude to Death (Dale V. Hardt)". <https://sites.google.com/site/test300m/skos>. [in Russian].
- Reyngold, D. (2004). *Mother, Anxiety and Death. Tragic Death Complex*. M: PER SE. [in Russian].
- Solodnikov, V.V. & Solodnikova, I.V. (2009). Middle-aged Crisis: A Theoretical Interpretation of Experiences. *Monitoring obschestvennogo mneniya*, 4 (92). [in Russian].
- Frankl, V. (1990). *A man in Search of Meaning*. Moskva: Progress, 368. [in Russian].
- Holmogorova, A.B. (2003). Fear of Death: Cultural Sources and Ways of Psychological Work. *Moskovskiy psiboterapevticheskij zhurnal*, 2, 120-132. <http://psyjournals.ru/mpj/2003/n2/Holmogorova.shtml> [in Russian].
- Chernobrovkina, S.V. (2014). Gender Characteristics of Experiencing and Overcoming the Middle-aged Crisis. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Psibologiya»*, 2, 30-42. <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-osobennosti-perezhivaniya-i-preodoleniya-krizisa-serediny-zhizni/viewer> [in Russian].
- Yurevich, A.V. (2018). Psychological Aspects of the Attitude towards Death. *Yaroslavskiy pedagogicheskij vestnik*, 1, 123-132. http://vestnik.yspu.org/releases/2018_1/21.pdf [in Russian].
- Yalom, I. (2008). *Peering into the Sun. Life without Fear of Death*. Moskva: Eksmo, 384. [in Russian].
- Ahorsu, D. K., Chung-Ying, L., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., & Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 Scale: Development and Initial Validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Alkamees, A.A., Alrashed, S.A. & Alzunaydi, A.A. (2020). The Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on the General Population of Saudi Arabia. *Comprehensive Psychiatry*, 102, 152 – 192. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2020.152192>
- Devakumar, D., Shannon, G., Bhopal, S. S., & Abubakar, I. (2020). Racism and Discrimination in COVID-19 Responses. *Health Psychology*, 39(5), 355-357. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30792-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30792-3)
- Feifel, Herman (1959). Attitudes Toward Death in Some Normal and Mentally Populations. In Feifel, Herman (Ed.), *The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.
- Firestone, R. W. (2020). Death Anxiety and the Coronavirus. *Psychology Today*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-human-experience/202005/death-anxiety-and-the-coronavirus>
- Jong-Fast, M. (2020). Why are so many baby boomers in denial over the Coronavirus? *Vogue*. <https://www.vogue.com/article/coronavirus-baby-boomers-at-risk>
- Li, J.B., Yang, A., Dou, K., & Cheung, R.Y.M. (2020). Self-Control Moderates the Association between Perceived Severity of the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) and Mental Health Problems among the Chinese Public. *PsyArXiv Preprints*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/2xadq>
- Menzies, R.E. & Menzies, R.G. (2020). Death Anxiety in the Time of COVID-19: Theoretical Explanations and Clinical Implications. *The Cognitive Behavior Therapist*, 13, 1-11. <https://doi.org/10.1017/S1754470X20000215>
- Newton-John, T., Chambers, S., Menzies, R.E., & Menzies, R.G. (2020). Psychological Distress and COVID-19: Estimations of Threat and the Relationship with Death Anxiety. *Cognitive behavior Therapist*, 13. <https://doi.org/10.1017/S1754470X20000215>
- Sinoff, G. (2017). Thanatophobia (Death Anxiety) in the Elderly: The Problem of the Child's Inability to Assess Their Own Parent's Death Anxiety State. *Faculty of Social Welfare and Health Sciences, Department of Gerontology, University of Haifa, Haifa, Israel*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fmed.2017.00011/full#B26>.
- Tee, M.L, Tee, C.A. & Anlacan, J.P. (2020). Psychological Impact of COVID-19 Pandemic in the Philippines. *Journal of Affective Disorders*, 277, 379-391. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.08.043>
- Traumüller, C., Stefitz, R., Gaisbachgrabner, K. & al. (2020). Psychological Correlates of COVID-19 Pandemic in the Austrian Population. *BMC Public Health*, 20, 1395. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09489-5>
- World Health Organization (2020). *Coronavirus disease (COVID-19): Situation report – 117*. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200516-covid-19-sitrep-117.pdf?sfvrsn=8f562cc_2 [Ref list]

Яновська Світлана Германівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

Туренко Римма Леонардівна

старший викладач кафедри англійської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

Тімченко В'ячеслав Володимирович

студент факультету психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022

Розглянуто психологічні аспекти ставлення до смерті в умовах пандемії COVID-19. Представлено результати досліджень, що характеризують ставлення до смерті в різних країнах світу під час коронавірусної інфекції. Подано результати емпіричного психологічного дослідження української середньовікової групи під час «першої хвилі» COVID-19. Ставлення людей досліджуваної

української середньовікової групи до феномену смерті в умовах пандемії COVID-19 має амбівалентний з переваженням негативного характеру. Для людей середнього віку думки про смерть не є головними, думки про власну смерть – амбівалентні, а рівень стресостійкості, який пов'язаний з думками про смерть, є середнім. Люди бояться, зокрема, не самої смерті та припинення свого існування, а важкого і болісного процесу вмирання. Визначено, що ставлення до смерті пов'язано з думками про власну смерть у досліджуваній групі. Оптимістичне ставлення до смерті пов'язано з позитивними думками про власну смерть. Розглянуто проблеми віри в життя після смерті, а також впливу релігійності на страх смерті. Наявність більшої кількості позитивних метафор про смерть, віра в життя після смерті, можливість воз'єднання з рідними, мудрість та прощення стало підґрунтям значущих розбіжностей результатів між групами віруючих та атеїстів. Досліджувані атеїсти, яких у феномені смерті лякає втрата фізичного світу, які уявляють земне життя єдиним та вважають, що ті, хто помирають, відчують страх і безнадію перед смертю, частіше обирали негативні метафори про власну смерть. Були визначені значущі розбіжності між роздумами про смерть у жінок і чоловіків. Жінки, на відміну від чоловіків, мають більш песимістичні роздуми про феномен смерті. Жінки частіше за чоловіків вважають, що думати про смерть обурливо та вказують, що думки про смерть їх лякають та травмують.

Ключові слова: психологія; ставлення; смерть; COVID-19; релігійність.

Яновская Светлана Германовна

кандидат психологических наук, доцент кафедры прикладной психологии, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

Туренко Римма Леонардовна

старший преподаватель кафедры английского языка, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

Тимченко Вячеслав Владимирович

студент факультета психологии, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина площадь Свободы 4, Харьков, Украина, 61022

Рассмотрены психологические аспекты отношения к смерти в условиях пандемии COVID-19. Представлены результаты исследований, характеризующие отношение к смерти в различных странах мира во время коронавирусной инфекции. Представлены результаты эмпирического психологического исследования украинской средневозрастной группы во время «первой волны» COVID-19. Отношение людей исследуемой украинской группы людей среднего возраста к феномену смерти в условиях пандемии COVID-19 имеет амбивалентный с преобладанием негативного характер. Для людей среднего возраста мысли о смерти не являются главными, мысли о собственной смерти – амбивалентные, а уровень стрессоустойчивости, который связан с мыслями о смерти, является средним. Люди боятся, в частности, не самой смерти и прекращения своего существования, а тяжелого и мучительного процесса умирания. Определено, что отношение к смерти связано с мыслями о собственной смерти в исследуемой группе. Оптимистическое отношение к смерти связано с позитивными мыслями о собственной смерти. Рассмотрены проблемы веры в жизнь после смерти, а также влияния религиозности на страх смерти. Наличие большего количества положительных метафор о смерти, вера в жизнь после смерти, возможность воссоединения с родными, мудрость и прощение стало основой значимых различий результатов между группами верующих и атеистов. Атеисты, которых в феномене смерти пугает потеря физического мира, представляют земную жизнь единственной и считают, что те, кто умирают, испытывают страх и безнадёжность перед смертью, чаще выбирали негативные метафоры о собственной смерти. Были определены значимые различия между размышлениями о смерти у женщин и мужчин. Женщины, в отличие от мужчин, имеют более песимистические размышления о феномене смерти. Женщины чаще мужчин считают, что думать о смерти возмутительно и указывают, что мысли о смерти их пугают и травмируют.

Ключевые слова: психология; отношение; смерть; COVID-19; религиозность.

Надійшла до редакції 05.09.2020.

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Роль екологічної позиції суб'єкта в подоланні проблем, викликаних глобальними екологічними змінами

✉ **Кряж Ірина Володимирівна**

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи 6, Харків, 61162, Україна

<http://orcid.org/0000-0002-9616-5891>

e-mail: ikryazh@karazin.ua

✉ **Басва Каріна Олегівна**

аспірантка факультету психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи 6, Харків, 61022, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-4840-3808>

e-mail: baieva.karina@gmail.com

В статті розглядаються чинники, що впливають на вибір конструктивних чи деструктивних форм відповіді на глобальні екологічні проблеми. Встановлено, що екологічна позиція впливає на вибір суб'єктом як проблемно-орієнтованих, так і емоційно-орієнтованих стратегій, що дозволяють впоратися зі стресовими екологічними умовами. Домінування біоцентричних переконань, послаблює (й навпаки, орієнтація на гроші – посилює) применшення глобальних екологічних проблем та заперечення вини, й опосередковано через них сприяє вибору стратегії рішення проблем. Разом з тим, посилення біоцентричної орієнтації також безпосередньо підвищує ймовірність вибору проблемного копіngu. Саме проблемний копінг, у порівнянні з іншими, є вирішальним для проекологічної поведінки у побуті, й саме через нього здійснюється опосередкований вплив депроблемного копіngu. Тобто, применшення екологічних проблем та заперечення своєї провини заважають обранню стратегії на вирішення проблеми, тим самим – послаблюють проекологічну поведінку у побуті. При цьому прямий вплив екологічної позиції на поведінку хоча й фіксується, але є дуже слабким.

Ключові слова: екологічна позиція; світогляд; установки; копінг; стрес; екологічний стрес; біосферні та фінансово-економічні смисли.

Постановка проблеми. Швидкі антропогенні зміни в біосфері нашої планети становлять реальну загрозу для сучасного людства. Все частіше звучать застереження на кшталт висловлювання Генерального секретаря ООН А. Гутерреша про те, що це століття може виявитися останнім для людства (<https://news.un.org/ru/story/2020/10/1388012>).

Значна кількість людей вже безпосередньо відчула на себе наслідки кліматичних змін, особливо ті, що стали жертвами екологічного лиха. Але, навіть якщо людина ще не помічає екологічних змін, не відчуває їх прямого впливу на своє повсякденне життя, інформація про екологічні загрози, різного роду негативні екологічні прогнози самі по собі можуть виступати чинниками екологічного стресу. Від того, якими є відповіді на екологічні загрози, які стратегії подолання екологічного стресу обираються, чи приводять ці стратегії до екозбережувальних дій або підтримують екоруйнування, – від цього залежать шанси людства на збереження себе як біологічного виду. Тому актуальним є вивчення чинників, які обумовлюють здатність людини надати адекватну відповідь на екологічні загрози, навіть ще до того, як вона відчує саме на собі їх безпосередній негативний вплив. Дана стаття присвячена тому,

яку роль може відігравати екологічна позиція у виборі способів подолання екологічного стресу та їх втілення в повсякденній поведінці.

Обґрунтування проблеми. Екологічний стрес може пов'язуватися як з безпосереднім впливом на організм шкідливих екологічних чинників, з подальшим виснаженням адаптаційних ресурсів організму, так й з усвідомленням екологічних загроз, спричинених проживанням в екологічно забрудненій місцевості (за: Василенко, 2015). В останньому випадку йдеться про психологічний стрес, викликаний діючим або очікуваним негативним впливом екстремальних екологічних умов на здоров'я (Барковская, Назарова 2014; Василенко 2015; Долгова, Василенко, 2016; Wong, 1993). В обох підходах екологічний стрес асоціюється, перш за все, з екологічним забрудненням, із шкодою здоров'ю.

З огляду на роботи Р. Лазаруса, Р. Лонье, С. Фолкмана (Lazarus & Folkman, 1984; Lazarus & Launier, 1978), ми розглядаємо екологічний стрес більш широко – як реакцію людини на зміни в екологічному оточенні, що порушують її спосіб життя й становлять загрозу безпосередньо самій людині та/або тому, що вона цінує, з чим пов'язані її життєві смисли. Це означає, що, якщо людина усвідомлює свою належність природному

світу, має позитивний досвід взаємодії з природою, відчуває зв'язок з природним оточенням, тоді стресором може бути й сприйнята небезпека природі. Як й будь-які стресові обставини, екологічний стрес буде «запускати» копінг-стратегії особистості (Бодров, 2006; Моховиков, Дыхне, 2006; Carver, 2013). Ефективне використання копінг-ресурсів, вибір конструктивних стратегій для подолання екологічних стресорів пов'язані з розпізнаванням стресора, оцінкою ситуації, почуттям порушення цілісності, рівнем екологічного стресу, які знаходяться під впливом багатьох чинників (Аббатов, Перре, 2004; Бодров, 2006; Carver, 2013; Narju-Autti, 2013). У наших попередніх дослідженнях (Кряж, Басва, 2016; Кряж, 2017) розглядалися зв'язки копінг-стратегій з екологічною стурбованістю, локусом контролю, самоефективністю, а також з проекологічною поведінкою. У фокусі цієї роботи знаходиться екологічна позиція особистості та її роль у тому, якою буде відповідь суб'єкта на екологічні виклики.

Згідно І.В. Кряж, екологічна позиція визначається тим, що саме людина сприймає та оцінює як справжнє джерело свого життєвого ресурсу: біосферу / екологічні системи або фінансово-економічну систему, регульовану через товарно-грошові відношення (Кряж, 2013; Кряж, 2013а). Така світоглядна позиція, що розкриває ставлення до екологічної дійсності й обумовлює сприйняття екологічних змін, може бути розглянута через співвідношення біосферних і фінансово-економічних («грошових») установок на сприйняття екологічних загроз (Кряж, 2012, 2013, 2013б). Ми вважаємо, що саме через оцінку екологічної ситуації екологічна позиція впливає на вибір способу подолання екологічного стресу, адже копінг може бути розглянутий як «різноманітні засоби, якими люди відповідають на сприйняття несприятливих обставин, на саме оцінювання загрози або шкоди / втрати» (Carver, 2013).

В низці досліджень було продемонстровано вирішальну роль екологічної позиції в смисловій регуляції екологічно значущої поведінки, як в побуті, так й в контексті взаємодії з природним оточенням (Кряж, 2013, 2013а), однак проблема екологічного стресу та вибору копінг-стратегій при цьому залишалася осторонь.

З іншого боку, є певні прогалини в розумінні того, які саме особистісні чинники відіграють ключову роль у виборі копінг-стратегій у відповідь на екологічні загрози. Для вивчення копінг-стратегій, релевантних саме глобальним екологічним змінам, розроблені окремі методики,

такі як CGEP – шкала стратегій подолання глобальних екологічних змін (Homburg, Stolberg, & Wagner, 2007) або методика подолання глобальних кліматичних змін (Ojala, 2012), які дозволяють дослідити різні проблемно-орієнтовані та емоційно-орієнтовані (депроблемні) копінгі. Однак основна увага дослідників спрямовувалася не на регуляцію вибору копінг-стратегій, а на зв'язки останніх з екологічно значущою поведінкою та/або з суб'єктивним благополуччям.

Мабуть, найбільш глибокою розробкою проблеми екологічної копінг-поведінки залишається модель подолання кліматичних змін, розроблена цільовою групою АПА (<http://www.apa.org/science/about/publications/climate-change.aspx>, 2011). Ця модель враховує психологічні процеси, задіяні у подоланні глобальних екологічних загроз: оцінка загрози, оцінка можливостей впоратися, процеси атрибуції, афективні відповіді, мотиваційні процеси, які разом «запускають» певні копінг-відповіді, після чого отримується зворотний зв'язок. Однак поза межами цієї моделі залишається цілісна особистість як системне утворення, визначальне для процесів осмислення та оцінки екологічної дійсності. Спираючись на концепцію смислової регуляції екологічно релевантної поведінки (Кряж, 2013, 2013б), ми вважаємо, що вирішальну роль в цих процесах відіграє екологічна позиція. Це дає підстави для гіпотез про характер впливу екологічної позиції на копінг-стратегії.

Домінування біосферних смислів в оцінці глобальних екологічних змін забезпечує ставлення суб'єкта до цих змін як до життєво важливих, актуальних, при цьому природа сприймається як самоцінний ресурс для життєдіяльності, який має бути збереженим. Також для суб'єктів з біосферною позицією притаманне розширення меж своєї інгрупи до біологічних спільнот (Басва, 2019). Тому очікується, що, навіть не відчуваючи шкідливі впливи на собі особисто, суб'єкти з домінуванням біосферних смислів, у відповідь на глобальні екологічні зміни, що супроводжуються руйнуванням природного світу, будуть використовувати проблемно-орієнтовані копінг-стратегії. При домінуванні фінансово-економічних («грошових») смислів, гроші сприймаються як гарантія рішення екологічних проблем, а природне оточення перетворюється на засіб для отримання грошей. Тому признання екологічних загроз може породжувати когнітивний дисонанс між ухваленням екоруйнівних, але прибуткових способів дій та необхідністю екозбереження. Можна очікувати, що для усунення цього

дисонансу суб'єкт буде використовувати депроблемні – емоційно-орієнтовані копінг-стратегії, зокрема применшення проблеми та заперечення провини.

Відкритим питанням залишається характер зв'язків екологічної позиції та копінг-стратегій з проекологічною поведінкою в побуті, яка може бути формою реалізації копінг-стратегії або проявом екологічної позиції, але також може залежати від багатьох інших чинників – зовнішніх й внутрішніх (Stern, 2000).

Метою нашого дослідження стало вивчення ролі екологічної позиції в виборі способів подолання проблем, викликаних глобальними екологічними змінами. Аналіз даних проводив в два етапи: 1) вивчення взаємозв'язків показників екологічної позиції та способів подолання екологічних загроз; 2) розробка та перевірка моделей впливу екологічної позиції на способи подолання екологічних загроз.

Методи дослідження. Для вивчення екологічної позиції був використаний опитувальник екологічних установок «ЕкО 30» (Кряж, 2013), спрямований на дослідження установок по відношенню до проблеми глобальних екологічних змін (30 тверджень).

Для вивчення депроблемних та проблемно-орієнтованих способів подолання екологічних загроз були використані шкали методики Homburg, Stolberg, & Wagner (2007) з вивчення стратегій подолання стресу, обумовленого глобальними екологічними проблемами, шкали модифікованого опитувальника «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» Ojala M. (2012) (замість «кліматичних змін» в твердженнях опитувальника йшлося про «екологічні зміни») та опитувальник-самозвіт проекологічної поведінки в побуті з шести тверджень, розроблений на підґрунті опитувальника Casey & Scott (2006).

У межах даної статті будуть розглянуті такі установки, як біоцентризм (α Кронбаха 0,63),

«Гроші» (фінансово-економічні пріоритети) (α Кронбаха 0,67), показники екологічних копінг-стратегій «Рішення проблем» (α Кронбаха 0,84); «Заперечення провини» (α Кронбаха 0,67); «Применшення проблеми» (α Кронбаха 0,71) та показник проекологічної поведінки в побуті (α Кронбаха 0,75). Розподіл даних за всіма показниками різниться від нормального.

Для аналізу даних були використані такі математичні методи: коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; множинний регресійний аналіз; моделювання структурними рівняннями з використанням методу ADFG, який не є чутливим до відхилень від нормального розподілу. Статистична обробка проводилася за допомогою програмного пакету STATISTICA 7.

В дослідженні взяли участь 293 осіб (215 жінок і 78 чоловіків): 73 студентів-магістрантів факультету психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна (середній вік – 24,4 років); 120 осіб – випадково обрані респонденти (середній вік – 28,5 років); 100 – особи, задіяні в діяльності екологічної організації Kharkiv Zero Waste (середній вік – 28,3 років); 56 осіб, які слідкують за новинами сторінки Kharkiv Zero Waste в соцмережах (середній вік – 30,3 років).

Результати дослідження

Взаємозв'язки показників екологічної позиції та способів подолання екологічних загроз

Результати кореляційного аналізу (табл.1) показали, що, по-перше, показники екологічної позиції – змінні «Біоцентризм» та «Гроші» (фінансово-економічні пріоритети) закономірно мають негативний взаємозв'язок ($\rho = -0,50$, $p < 0,01$). По-друге, показники депроблемного копінг-стратегій «Заперечення провини» та «Применшення проблеми» негативно взаємозв'язані з установкою «Біоцентризм» ($\rho = -0,43$, $p < 0,01$ і $\rho = -0,50$, $p < 0,01$) та позитивно з установкою «Гроші» ($\rho = 0,36$, $p < 0,01$; $\rho = 0,58$, $p < 0,01$).

Таблиця 1. Результати кореляційного аналізу

<i>Змінні</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
<i>1 «Біоцентризм»</i>	-				
<i>2 «Гроші»</i>	-,50	-			
<i>3 «Заперечення провини»</i>	-,43	,36	-		
<i>4 «Применшення проблеми».</i>	-,50	,58	,43	-	
<i>5 «Рішення проблем»</i>	,39	-,50	-,40	-,64	-
<i>6 «Проекологічна поведінка в побуті»</i>	,31	-,36	-,23	-,42	,57

Примітка: Всі кореляції значимі на рівні $p < 0,0001$.

По-третє – показник проекологічної поведінки в побуті позитивно пов'язаний з біоцентризмом й копінг-стратегією «Рішення проблем» ($\rho = 0,57$,

$p < 0,01$ і $\rho = 0,31$, $p < 0,01$), негативно – з установкою «Гроші» ($\rho = -0,36$, $p < 0,01$) й копінг-стратегіями «Заперечення провини» ($\rho = -0,23$, $p < 0,01$) та

«Применшення проблеми» ($\rho = -0,42$, $p < 0,01$). Також встановлені значущі кореляції між трьома копінг-стратегіями, найбільш тісний зв'язок, й найміцніший з виявлених в цьому кореляційному аналізі, – між рішенням проблем та запереченням проблем ($\rho = -0,64$, $p < 0,0001$).

Результати кореляційного аналізу підтверджують, що установка на гроші при оцінці екологічних проблем негативно пов'язана з діями, які дозволяють зменшити людський тиск на екосистеми та є кроком на шляху зниження екологічних загроз, та позитивно – з діями, які дозволяють відсторонитися від екологічних проблем. Одночасно, біоцентризм протистоїть депроблемному копінгу й підтримує дії з вирішення екологічних проблем. Як й очікувалося, установка на гроші та біоцентризм негативно пов'язані одна з одною, що є емпіричним підґрунтям для розгляду їх у подальшому аналізі як маніфестацій латентної змінної – екологічної позиції особистості.

Таблиця 2. Результати регресійного аналізу

Предиктори	Залежні змінні			
	Заперечення провини	Применшення проблеми	Рішення проблем	Проекологічна поведінка в побуті
Біоцентризм (β)	,25**	-,47**	,18*	,16*
«Гроші» (β)	,44**	,26**	-0,40**	-,30**
<i>F</i>	89,34	140,7	54,98	29,87
<i>Adjusted R²</i>	,38**	,49**	27**	17**

Примітка: β =beta-коефіцієнт; * = $p < 0,01$; ** = $p < 0,001$.

За результатами регресійного аналізу, обидві установки є значущими предикторами для трьох досліджуваних екологічних копінг-стратегій, а також для проєкологічної поведінки в побуті, пояснюючі від 17% (для поведінки) до 49% (для копінгу применшення проблем) загальної дисперсії. Звернемо увагу на те, що депроблемні стратегії – применшення проблеми та заперечення провини – краще пояснюються біоцентричною та грошовою установкою, ніж способи подолання проблем, до яких окрім стратегії вирішення проблем можна віднести також проєкологічні буденні дії.

З метою перевірити гіпотезу щодо впливу екологічної позиції на вибір депроблемних і проблемно-орієнтованих способів дії у відповідь на екологічні загрози було побудовано та перевірено кілька структурних моделей.

Будуючи моделі, ми намагалися не лише перевірити гіпотезу про залежність екологічного копінгу від екологічної позиції, але й з'ясувати місце копінг-стратегій у регуляції проєкологічної поведінки. Напрямок нашого наукового пошуку задавався взаємопов'язаними питаннями: Чи є

Отримані результати узгоджуються з результатами інших досліджень, присвячених вивченню зв'язку екологічних установок та проєкологічної поведінки (Кряж, 2012; Neugebauer, 2004; Niaura, 2013). Також варто зазначити, що наведені результати узгоджуються з попередніми дослідженнями другого автора цієї статті, в якому виявлений позитивний зв'язок «Біоцентризму» та негативний зв'язок установки «Гроші» з копінг-стратегією «Применшення проблеми зміни клімату» (Баєва, 2017).

Вплив екологічної позиції на способи подолання екологічних загроз

Для перевірки гіпотези щодо впливу екологічної позиції на стратегії, використовувані для подолання стресогенної дії екологічних загроз, були перевірені регресійні моделі з двома предикторами – біоцентризмом та установкою на гроші як на спосіб вирішення екологічних проблем (табл. 2).

вплив екологічної позиції на поведінку прямим або опосередкованим копінг-стратегіями? Чи кожна з розглянутих нами трьох копінг-стратегій є медіатором між екологічною позицією та поведінкою? Якщо таке опосередкування присутнє, є воно повним чи частковим?

Першим кроком стала побудова двох моделей – з прямим впливом екологічної позиції на чотири маніфестні змінні (три копінг-стратегії та проєкологічна поведінка) та з впливом екологічної позиції на проєкологічну поведінку, який опосередкований одночасно трьома копінг-стратегіями (рис.1 та 2).

Перша модель, хоча й всі відображені в ній зв'язки виявилися статистично значущими, отримала дуже низькі показники придатності (окрім одного показника GFI), тобто вона погано відповідає емпіричним даним (табл. 3).

Друга модель виявилася помітно більш придатною, але в цілому вона також погано пояснює емпіричні дані (табл. 3). При цьому було встановлено, що вплив екологічної позиції на проєкологічну поведінку в побуті опосередкований лише копінгом «Рішення

проблем», в той час як деконструктивні (якщо враховувати саме екологічні наслідки) копінги,

залежні від екологічної позиції, не здійснюють суттєвого впливу на досліджувану поведінку.

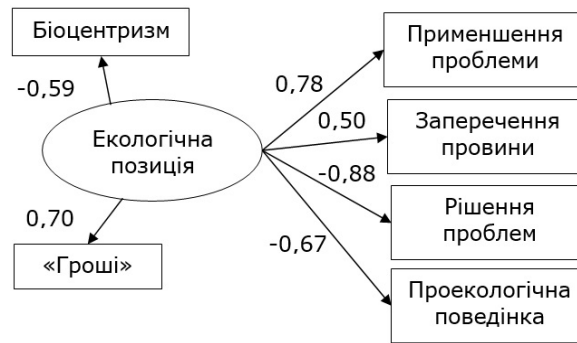


Рис. 1. Модель 1 – прямий вплив екологічної позиції на досліджувані змінні (всі показники є статистично значущими на рівні $p < 0,00001$)

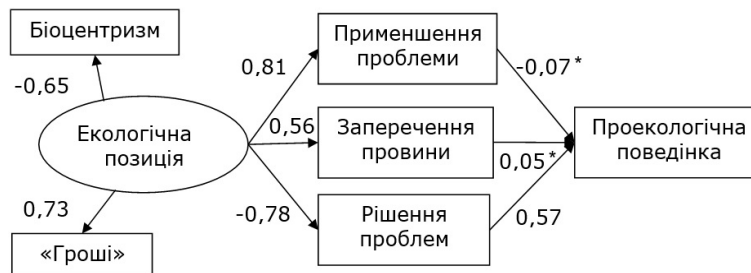


Рис. 2. Модель 2 – вплив екологічної позиції на проєкологічну поведінку, опосередкований трьома копінг-стратегіями (всі показники статистично значущі на рівні $p < 0,00001$, окрім* $p > 0,25$)

З огляду на відсутність прямих зв'язків емоційно-спрямованих копінгів з проєкологічною поведінкою, була перевірена спрощена модель 3, що передбачає прямий вплив екологічної позиції на три копінг-стратегії та опосередкований «Рішенням проблем» вплив на поведінку (рис.3). Цю модель було порівняно з іншою – моделлю 4,

яка містить як опосередкований проблемним копінгом, так й прямий зв'язок поведінки з екологічною позицією (рис.4). З цих двох моделей кращою виявилася модель 3 (табл.3), окрім того, показник детермінації проєкологічної поведінки з боку екологічної позиції є незначущим за наявності медіатора – проблемного копіngu.

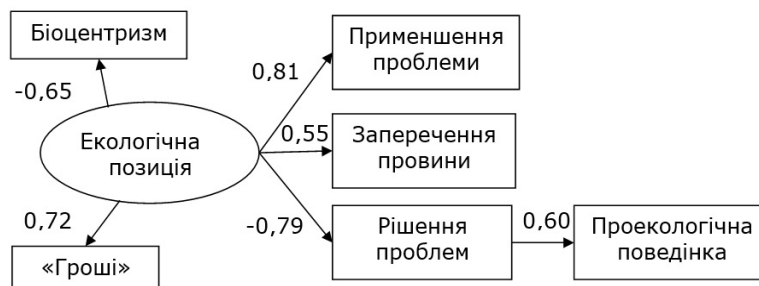


Рис.3. Модель 3 – прямий вплив екологічної позиції на копінг-стратегії з опосередкованим копінгом "Рішення проблем" впливом на проєкологічну поведінку (всі показники статистично значущі на рівні $p < 0,00001$)

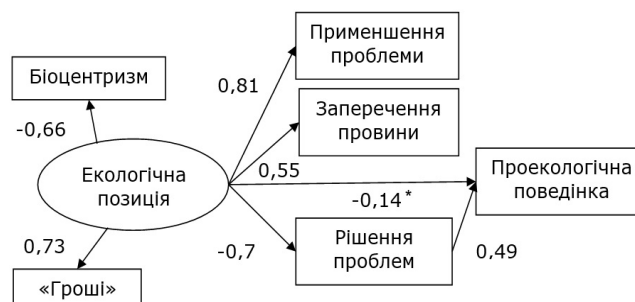


Рис. 4. Модель 4 – прямий та опосередкований копінгом "Рішення проблем" вплив екологічної позиції на проєкологічну поведінку (всі показники статистично значущі на рівні $p < 0,00001$ окрім* $p = 0,19$)

З урахуванням всіх показників придатності, з чотирьох описаних моделей саме модель 3 краще за інші відповідає емпіричним даним (табл.4). Однак, показники цієї моделі не є високими, а за статистикою хі-квадрат вона не є задовільною. Разом з тим, з огляду на результати кореляційного аналізу, можна припустити, що в розглянутих моделях пропущені зв'язки між копінг-стратегіями, перш за все – між рішенням проблем та применшенням проблем, а також рішенням проблем та запереченням провини. В структурному моделюванні, коли йдеться про ендогенні змінні, зв'язки між ними мають бути лише односпрямованими (тобто позначати

вплив), двосторонні зв'язки можуть вводитися між залишковими членами змінних. Не зупиняючись тут на можливих змістовних поясненнях таких зв'язків між залишками, скажемо лише, що моделі з корельованими залишковими членами поступалися моделям впливу (за наявності теоретичних підстав для різних припущень щодо напрямів впливу, були вивчені всі можливі варіації). Кращою виявилася модель 5 (рис.5), за якою обидва депроблемних копінгів знижують ймовірність вибору копіngu «рішення проблем». Саме ця модель не лише отримала підтвердження за всіма індексами придатності, а й також краще за інші відповідала емпіричним даним (табл.3).

Таблиця 3. Основні показники придатності структурних моделей

№ моделі	χ^2	df	χ^2/df	p	RMSEA	GFI	AGFI
1	40,9	9	4,54	0,00001	0,11	0,948	0,878
2	23,6	7	3,4	0,001	0,09	0,970	0,909
3	25,4	9	2,8	0,003	0,079	0,967	0,924
4	24,0	8	3	0,002	0,083	0,969	0,919
4 скорегована	9,0	6	1,5	0,17	0,042	0,988	0,960

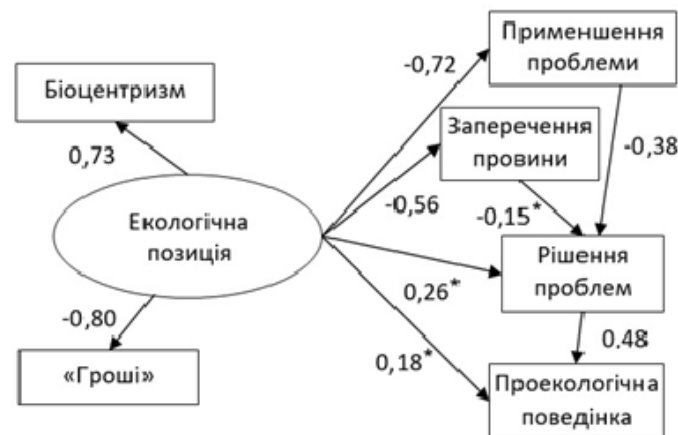


Рис. 5. Модель 4 скорегована – з впливом депроблемних копінгів на копінг «Рішення проблем» (всі показники статистично значущі на рівні $p < 0,0001$ окрім * $p < 0,05$)

Звернемо увагу на те, що, коли вплив екологічної позиції на проблемно-орієнтований копінг опосередкований депроблемними стратегіями, прямий зв'язок суттєво знижується (з 0,70 до 0,26, у порівнянні з моделлю 4), також дещо знижується загальний внесок екологічної позиції у вибір проблемного копіngu (показник детермінації 0,43 замість 0,49). Також, за скорегованою моделлю, якщо врахувати прямий та опосередковані впливи, екологічна позиція пояснює 33% загальної дисперсії проєкологічної поведінки, з яких лише 3% описують прямий вплив.

Обговорення результатів дослідження

Результати множинного регресійного аналізу підтвердили, що обидві екологічні установки – грошово-економічна та біоцентрична – разом є

значущими різноспрямованими предикторами екологічних копінг-стратегій, а також проєкологічної поведінки у побуті. Той факт, регресійна модель з залежною змінною – побутовою поведінкою отримала найнижчий коефіцієнт детермінації, підводив до питання про медіатори, що опосередковують вплив екологічної позиції на поведінку. Певна відповідь на це питання була отримана завдяки моделюванню структурними рівняннями.

З перевірених моделей впливу на проєкологічну поведінку з боку екологічної позиції, заданої протиставленням двох орієнтацій у сприйнятті глобальних екологічних проблем – на біосферу і на гроші, кращою є модель, яка передбачає участь кожної з копінг-стратегій у регуляції проєкологічної поведінки у побуті.

Домінування біоцентричних переконань, послаблює (й навпаки, орієнтація та гроші – посилює) применшення глобальних екологічних проблем та заперечення вини, й опосередковано через них сприяє вибору стратегії рішення проблем. Разом з тим, посилення біоцентричної орієнтації також безпосередньо підвищує ймовірність вибору проблемного копінгу. Саме проблемний копінг, у порівнянні з іншими, є вирішальним для проекологічної поведінки у побуті, й саме через нього здійснюється опосередкований вплив депроблемного копінгу. Тобто, применшення екологічних проблем та заперечення своєї провини заважають обранню стратегії на вирішення проблеми, тим самим – послаблюють проекологічну поведінку у побуті. При цьому прямий вплив екологічної позиції на поведінку хоча й фіксується, але є дуже слабким.

Стосовно ролі екологічної позиції у виборі суб'єктом певної копінг-стратегії слід додати, що, за нашими результатами, вибір стратегії рішення проблем підтримується біоцентрованою позицією та гальмується економічно-центрованою позицією не стільки прямо, як опосередковано – через впливи на вибір депроблемних копінгів. Саме відмова від депроблемних стратегій посилює стратегію на рішення проблем, й навпаки - тяжіння відсторонитися від екологічних проблем перешкоджає проблемному копінгу, а разом з тим – проекологічної поведінці у побуті.

Обмеження та перспективи дослідження. За результатами нашого дослідження, екологічна позиція, діючи через вибір копінг-стратегій, на одну третину обумовлює екозбережувальну поведінку людини у побуті. Тож, ще на дві третини така поведінка залишається поза нашим аналізом. Яким саме є вплив інших чинників, внутрішніх і зовнішніх (соціальні норми, умови життя, бар'єри тощо), та як ці чинники пов'язані з екологічною позицією або переломлюються через неї – ці питання потребують подальших наукових розвідок. Також слід враховувати, що в дослідженні вивчалися лише три копінг-стратегії, тому у перспективі бажано звернутися до більш широкого спектру дій з подолання екологічного стресу.

Варто наголосити, що проведене нами дослідження має й інші обмеження. По-перше, вибірка респондентів є нерівномірною за статтю, частка чоловіків ледве перевищує одну чверть від всієї вибірки. По-друге, хоча розглядалися копінг-стратегії в контексті екологічного стресу, в даній роботі не оцінювався рівень психічного напруження, обумовленого екологічними проблемами. Тому доцільним є проведення дослідження, по-перше, на вибірках з більш

рівномірним розподілом респондентів за фактором статі, по-друге, з урахуванням чинника екологічного стресу респондентів.

Висновки. В цілому, в нашому дослідженні було підтверджено вплив екологічної позиції на вибір копінг-стратегії для подолання екологічного стресу, а також її участь у регуляції проекологічної поведінки у побуті.

Встановлено, що екологічна позиція зв'язана з вибором суб'єктом як проблемно-орієнтованих, так і емоційно-орієнтованих стратегій, що дозволяють впоратися зі стресовими екологічними умовами. Характер впливу екологічної позиції на стратегії подання залежить від того, які смисли є вирішальними при сприйнятті екологічної дійсності: домінування біоцентричних поглядів сприяє екозбережувальній спрямованості поведінки, у той час як переважання грошово-економічних смислів посилює депроблемний копінг. При цьому позитивний вплив екологічної позиції на копінг вирішення проблем значною мірою здійснюється опосередковано через гальмування депроблемних – емоційно-орієнтованих стратегій применшення проблем та заперечення провини.

Вирішальний вплив екологічної позиції на проекологічну поведінку у побуті відбувається опосередковано через стратегію рішення проблеми, а також стратегію применшення проблеми. Прямий вплив на поведінку, як й вплив, опосередкований запереченням провини, є слабким. Негативний вплив емоційно-орієнтованих копінг-стратегій на поведінку опосередкований пригніченням проблемно-орієнтованої копінг-стратегії.

Список посилань

- Абабков, В.А. Перре, М. (2004) *Адаптація к стрессу*. СПб.: Речь. http://www.socium.kiev.ua/pdf/grupova%20robota_treningovi%20rozrobky/Adaptatsiya%20k%20stressu.pdf
- Баева, К.О. (2017) Копинг-стратегий личности как ресурсы совладания с экологическими угрозами. *«Вектори психології - 2017»*. Матеріали міжнародної молодіжної конференції. Харків, 63-66.
- Басва, К.О. (2019) Роль екологічної позиції в визначенні спрямованості екологічної активності і оцінки справедливості взаємодії. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*, 2(1), 17-23. http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/5.pdf
- Барковская, А.Ю., Назарова, М.П. (2014) Стресс-факторы в социокультурном пространстве современного большого города. *Primo Aspectu*, 5(16), 37-42. <https://elibrary.ru/item.asp?id=21976159>
- Бодров, В.А. (2006) *Психологический стресс: развитие и преодоление*. М.: Пер Сэ. <https://www.twirpx.com/file/473234/>

- Василенко, Е.А. (2015) К вопросу о функциях экологического стресса. *Вестник Челябинского педагогического университета. Психологические науки*, 9, 126-130. <http://globalf5.com/Zhurnaly/Psihologiya-i-pedagogika/Vestnik-Chel-GPU/vypusk-2015-9>
- Долюгова, В.И., Василенко, Е.А. (2016) Экологический стресс и отношение к месту своего проживания у старшеклассников в экологически неблагоприятных местах. *Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. Психологические науки*, 10, 141-147 <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskii-stress-i-otnoshenie-k-mestu-svoego-prozhivaniya-u-starsheklassnikov-v-ekologicheskii-neblagopoluchnyh-mestah>
- Кряж, И. В. (2012). *Психология глобальных экологических изменений: монография*. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10527>
- Кряж, И. В. (2013) *Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения*. (Дис. д. психол. наук). Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, Харьков. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10671>
- Кряж, И.В. (2013а) К проблеме психологической регуляции взаимодействия человека с природным окружением. *Гуманитарные и естественнонаучные факторы решения экологических проблем и устойчивого развития: материалы десятой международной научно-практической конференции*. Университет РАО, Новомосковский филиал. Новомосковск, 71-76.
- Кряж, И.В. (2013б) Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Екологічна психологія*, 7 (33), 268-277. https://www.researchgate.net/publication/313632876_Vlaniie_ekologiceskoj_pozicii_licnosti_na_otnosenie_k_ekologiceskoj_kinoproductcii_Influence_of_personal_ecological_position_on_the_attitude_toward_ecological_motion_pictures
- Кряж, И.В. (2017) Особистість в умовах глобальних екологічних змін: сприйняття загроз та долаюча поведінка. *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика*. С.Д. Максименко, С.Б. Кузікова, В.А. Зливік (Ред.), Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 61-80.
- Кряж, И.В., Басва, К.О. (2016). Екологічна стурбованість як умова екологічно відповідальної поведінки. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Екологічна психологія*, 7 (41), 180-190.
- Моховиков, А.Н., Дыхне, Е.А. (2006). *Кризисы и травмы*. М.: Изд-во психологического центра Гештальт-анализа «Искусство выживания». <https://vitaliyeliseev.com/library/allarticles/krizisy-i-travmy-aleksandr-mokhovikov/>
- Carver, C. (2013). Coping. In: Gellman M.D., Turner J.R. (eds) *Encyclopedia of Behavioral Medicine*. Springer, New York, NY.
- Casey, P. J. & Scott, K. (2006). Environmental concern and behaviour in an Australian sample within an ecocentric – anthropocentric framework. *Australian Journal of Psychology*. 58(2), 57-67.
- Harju-Autti, P. (2013). Measuring Environmental Awareness in Nineteen States in India. *Universal Journal of Environmental Research & Technology*, 3(5), 544-554.
- Homburg, A., Stolberg, A., & Wagner, U. (2007). Coping with global environmental problems: Development and first validation of scales. *Environment and Behavior*, 39(6), 754-778.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer publishing company, 219–239.
- Lazarus, R.S. & Launier, R. (1978). Stress-Related Transactions between Person and Environment. In: Pervin, L.A. and Lewis, M., Eds., *Perspectives in Interactional Psychology*, Plenum, New York, 287-327.
- Neugebauer, B. (2004). *Die Erfassung von Umweltbewusstsein und Umweltverhalten*. Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen ZUMA. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-48505-2> [The recording of environmental awareness and behavior. In Deutsch].
- Niaura, A. (2013). Using the theory of planned behavior to investigate the determinants of environmental behavior among youth. *Environmental Research, Engineering and Management*, 1, 74-81.
- Ojala, M. (2012). How do children cope with global climate change? Coping strategies, engagement, and well-being. *Journal of Environmental Psychology*, 32(3), 225-233.
- Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges. Report of the American Psychological Association Task Force on the Interface Between Psychology and Global Climate Change, May-June* (2011). <https://www.apa.org/science/about/publications/climate-change.aspx>
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues*, 56(3), 407-424.
- Wong, P. T. (1993). Effective management of life stress: The resource-congruence model. *Stress medicine*, 9(1), 51-60.

References

- Ababkov, V.A., Perre, M. (2004). *Adaptation to stress*. SPb.: Rech. [In Russian]
- Baieva, K.O. (2017). Coping strategies of the person as resources for coping with environmental threats. *«Vektory psykholohii - 2017»*. *Materialy mizhnarodnoi molodizhnoi konferentsii*. Kharkiv, 63-66. [In Russian]
- Baieva, K.O. (2019). The role of ecological position to determine the orientation of environmental activity and evaluation the justice of the interaction. *Zbirnyk naukovykh prats «Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii»*, 2(1), 17-23. [In Ukrainian].
- Barkovskaya, A.Yu., Nazarova, M.P. (2014). Stress factors in the sociocultural space of a modern metropolitan city. *Primo Aspectu*, 5(16), 37–42. [In Russian]
- Bodrov, V.A. (2006). *Psychological stress: development and overcoming*. М.: Per Se. [In Russian].
- Vasilenko, E.A. (2015). On the problem of the functions of environmental stress. *Vestnik Chelyabinskogo*

- pedagogicheskogo universiteta. *Psibologicheskie nauki*. 9, 126-130. [In Russian]
- Dolgova, V.I., Vasilenko, E.A. (2016). Environmental stress and the attitudes to the place of residence of the pupils of the senior classes living in the areas of ecological trouble. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Psibologicheskie nauki*. 10, 141-147 [In Russian]
- Kryazh, I. V. (2012). *Psychology of global environmental change*. Kh.: KhNU imeni V. N. Karazina. [In Russian]
- Kryazh, I.V. (2013). *Psychology of meaning regulation of environmentally relevant behavior*. (Doctoral dissertation). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv. [In Russian]
- Kryazh, I.V.(2013a). On the problem of psychological regulation of human interaction with the natural environment. *Gumanitarnyye i estestvennonauchnyye faktoryi resheniya ekologicheskikh problem i ustoychivogo razvitiya: materialy desyatoy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Universitet RAO, Novomoskovskiy filial. Novomoskovsk, 71-76 [In Russian]
- Kryazh, I.V. (2013b). Role of ecological position of the person in regulation of environmentally significant actions. *Aktualni problemy psikhologii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Ekologichna psikhologiya*, 7(33), 268-277. [In Russian]
- Kryazh, I.V. (2017). Personality in conditions of global ecological changes: the perception of threats and coping behavior. *Osobystist yak subiekt podolannya kryzovykh sytuatsii: psikhologichna teoriia i praktyka*. S.D. Maksymenko, S.B. Kuzikova, V.L. Zlyvkiv (Red.), Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 61-80. [In Ukrainian]
- Kryazh, I.V., Baieva, K.O. (2016). Environmental concern as condition of environmentally responsible behaviour. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Ekologichna psikhologiya*, 7 (41), 180-190. [In Ukrainian]
- Mokhovikov, A.N. Dykhne, E.A. (2006). Crises and trauma's. M.: Izd-vo psihologicheskogo tsentra Geshtalt-analiza «Iksusstvo vyizhivaniya». [In Russian]
- Carver. C. (2013). Coping. In: Gellman M.D., Turner J.R. (eds) *Encyclopedia of Behavioral Medicine*. Springer, New York, NY.
- Casey, P. J. & Scott, K. (2006). Environmental concern and behaviour in an Australian sample within an ecocentric – anthropocentric framework. *Australian Journal of Psychology*. 58(2), 57-67.
- Harju-Autti, P. (2013). Measuring Environmental Awareness in Nineteen States in India. *Universal Journal of Environmental Research & Technology*, 3(5), 544-554.
- Homburg, A., Stolberg, A., & Wagner, U. (2007). Coping with global environmental problems: Development and first validation of scales. *Environment and Behavior*, 39(6), 754-778.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer publishing company, 219–239.
- Lazarus, R.S. & Launier, R. (1978). Stress-Related Transactions between Person and Environment. In: Pervin, L.A. and Lewis, M., Eds., *Perspectives in Interactional Psychology*, Plenum, New York, 287-327.
- Neugebauer, B. (2004). *Die Erfassung von Umweltbewusstsein und Umweltverhalten*. Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen ZUMA. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoa-48505-2> [The recording of environmental awareness and behavior. In Deutsch].
- Niaura, A. (2013). Using the theory of planned behavior to investigate the determinants of environmental behavior among youth. *Environmental Research, Engineering and Management*, 1, 74-81.
- Ojala, M. (2012). How do children cope with global climate change? Coping strategies, engagement, and well-being. *Journal of Environmental Psychology*, 32(3), 225-233.
- Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges. Report of the American Psychological Association Task Force on the Interface Between Psychology and Global Climate Change, May-June (2011).* <https://www.apa.org/science/about/publications/climate-change.aspx>
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues*, 56(3), 407-424.
- Wong, P. T. (1993). Effective management of life stress: The resource–congruence model. *Stress medicine*, 9(1), 51-60.

Кряж Ирина Владимировна

доктор психологических наук, доцент, профессор кафедры прикладной психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина
пл.Свободы 6, Харьков, 61162, Украина

Баева Карина Олеговна

аспирантка факультета психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина
пл.Свободы 6, Харьков, 61162, Украина

Целью исследования, проведенного на выборке 293 человека, стало изучение роли экологической позиции субъекта в выборе способов совладания с угрозами, порождаемыми глобальными экологическими изменениями. Экологическая позиция определяется тем, что именно воспринимается и оценивается субъектом в качестве основы его жизнеобеспечения: биосфера/экологические системы или финансово-экономическая система, представленная через товарно-денежные отношения. Результаты моделирования структурными уравнениями подтвердили гипотезы о влиянии экологической позиции на выбор копинг-стратегий для совладания с экологическим стрессом, а также ее участия в регуляции проэкологического поведения в быту. Установлено, что экологическая позиция влияет на выбор как проблемно-ориентированных, так и эмоционально-ориентированных стратегий, позволяющих справиться с экологическим стрессом. Характер влияния экологической позиции на копинг-стратегии зависит от того, какие смыслы являются определяющими

при восприятии экологической действительности. Доминирование биоцентрических взглядов содействует экосберегающей направленности поведения, в то время как преобладание денежно-экономических смыслов усиливает депроблемный coping. При этом позитивное влияние экологической позиции на проблемно-ориентированный coping в значительной степени осуществляется опосредованно через торможение депроблемных – эмоционально-ориентированных стратегий уменьшения проблем и отрицания вины. Решающее влияние экологической позиции на проэкологическое поведение в быту осуществляется опосредованно через coping-стратегию «решение проблем» (позитивное влияние), а также стратегию «преуменьшение проблем» (негативное влияние). Прямое влияние экологической позиции на поведение, так же как и влияние, оказываемое опосредованно через отрицание вины, является очень слабым. Негативное влияние эмоционально-ориентированных coping-стратегий на поведение в быту опосредовано подавлением coping-решение проблем.

Ключевые слова: экологическая позиция; мировоззрение; установки; coping; стресс; экологический стресс; биосферные и экономические смыслы.

Kryazh Iryna Volodymirivna

*Doctor of Sciences (Psychology), Professor of the Department of Applied Psychology, Faculty of Psychology
V. N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

Baieva Karyna Olegivna

*Post-graduate Student of Faculty of Psychology
V. N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

The purpose of the study, conducted on the sample of 293 persons, was to identify the role of the ecological worldview position in choosing the ways of coping with problems caused by global environmental change. The ecological worldview position is determined by what exactly is perceived and considered by the person as the basics of his life support: the biosphere/ecological systems or the financial and economic system, represented through commodity and money relations. Using structural equation modeling methods, the influence of the ecological position on the choice of coping strategies as responses to environmental stress was confirmed, as well as its involvement in the regulation of pro-ecological everyday behavior. It was revealed that the ecological worldview position influences the choice of both problem-oriented and emotionally-oriented strategies that allow coping with stressful environmental conditions. The way in which the ecological position influences coping strategies depends on what meanings are decisive in the perception of ecological reality. The dominance of biocentric views promotes the pro-environmental orientation of behavior, while the predominance of monetary and economic meanings enhances non-problem coping. At the same time, the positive influence of the ecological position on problem-focused coping is largely carried out indirectly through the inhibition of deproblematization-focused coping – emotionally oriented coping strategies such as reducing problems and the denial of guilt. The decisive influence of the ecological position on pro-ecological everyday behavior is carried out indirectly – through the strategy of problem solving (positive influence), as well as the strategy of de-emphasizing the threat (negative influence). The direct influence of the ecological position on behavior, as well as an influence exerted indirectly through the denial of guilt is very weak. The negative impact of deproblematization-focused coping on everyday behavior is mediated by the suppression of problem coping.

Keywords: ecological worldview position; attitudes; stress; environmental stress; biospheric and monetary meaning.

Надійшла до редакції 15.10.2020

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Стилі життя сучасної студентської молоді

 Зубенко Олеся Михайлівна

аспірантка кафедри психологічного консультування і психотерапії

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0002-6611-5084>

e-mail: olesyazubenko.kb@gmail.com

Стаття розкриває проблему побудування стилю життя сучасною молоддю. Основний конструкт, що використано як теоретичний базис дослідження – це стиль життя як інтегральна характеристика індивідуальності, яка включає: ранній досвід особистості, рівень особистісної зрілості, особливості емоційних рис особистості, стійкі інтерпретації світу, особливості соціальної взаємодії та побудування стосунків. Емпіричне дослідження реалізовано на студентській вибірці обох статей, загальна кількість досліджуваних становить 195 осіб. В результаті було виділено шість типових варіантів побудування життєвих стилів: «Уникнення контакту», «Комплекс переважання», «Асертивність», «Міметизм», «Зрілість», «Міжособистісна залежність». В статті розкрито зміст кожного стилю, наведено дані щодо статевої відмінності та основні тенденції структурування життя у сучасному молодіжному просторі.

Ключові слова: стиль життя; ранній досвід особистості; особистісна зрілість; студентська молодь.

Постановка проблеми. Протягом тривалого періоду у психології була присутня тенденція аналізувати різноманіття проявів психічного життя з позиції опису певних характеристик особистості, а саме: характер, темперамент, спрямованість особистості, смисл життя тощо. Такий підхід досить часто приводить до створення ізольованого, несистемного погляду на природу особистості та вибудовує розрізнену та невпорядковану «карту» життя людини. Вектор сучасних психологічних досліджень є спрямованим на створення системного погляду на світ, в якому існує людина, особливості її функціонування й розвитку. Одним з найбільш перспективних шляхів до досягнення зазначеної мети є розвиток ідей аналізу та розкриття розуміння людини з точки зору інтегративних категорій, таких як «стиль життя», що описує не тільки події життя конкретної людини, але й дозволяє об'єднати особистісні якості, образ себе, моделі поведінки й побудування стосунків у цілісну систему взаємодії особистості зі світом. У такому підході значною мірою втілено аспекти, пов'язані з розумінням людини як суб'єкта свого життя, підкреслено «авторство» по відношенню до власного життя, можливість «переконструювання», зміни життєвого шляху (Костромина С.Н., Гришпина Н.В., Зиновьева Е.В., Москвичева Н.А., 2018).

Дослідження механізмів та чинників конструювання власного життя стає все більш актуальним у зв'язку із активною трансформацією, яка спостерігається у сучасному соціокультурному просторі України. Основні психологічні вектори цієї трансформації відображають втрату серед молоді цінностей зрілої особистості, про що свідчить значне поширення феноменів девальвації дорослості, інфантилізації, «change-age»,

нарцисизму й дефіцитарності смислового екзистенціалу (Кочарян, 2017). Отже, розкриття закономірностей побудування стилю життя сучасною молоддю видається перспективним не тільки з точки зору виявлення механізмів конструювання життя особистістю, а й – можливостей корекції та досягнення психологічного благополуччя у стосунках із самим собою та значущим оточенням.

Теоретичний аналіз. Стиль життя особистості на сьогодні є комплексним поняттям яке семантично охоплює такі конструкти як «стиль життя», «життєвий сценарій», «життєвий світ особистості», «життєва стратегія» або «життєвий шлях особистості». Відтворення біографічних проблем функціонування особистості втілено у понятті «життєвий шлях людини» (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв), яке може відображає вікові особливості розвитку, значущі події або історія (нарратив). Найчастіше життєвий шлях особистості розглядається з позицій подієвого підходу, що розкладає його на елементарні одиниці – події. Такі аспекти як результат саморозвитку особистості та творчість знаходять відображення в іншому понятті – «життєвий світ особистості» (Г.М. Титаренко). Цей підхід зосереджений на формуванні творчої особистості на основі дослідження розуміння процесів її розвитку, саморуху, особливостей світоконструювання. Серед важливих процесуальних характеристик життєвого світу особистості Г.М. Титаренко обговорює практикування як сталі способи руху життєвим шляхом.

Основні акценти поняття «життєвої стратегії» (К.А. Абульханова-Славська) зосереджені на здатності особистості робити вибір способу життя, вирішувати протиріччя «хочу – маю» та створювати

умови для самореалізації й творчості. Трохи інше розуміння стосується того, що життєва стратегія є способом свідомого планування і проектування людиною свого життя за допомогою поетапного формування її майбутнього. Тобто аспект поступово зміщується у майбутнє, на способи реалізації життєвих цілей і смислу життя в цілому.

Власне «стиль життя» є інтегративною категорією, яка об'єднує певні стійкі риси індивіда, моделі поведінки й стосунки із навколишнім світом, вибір шляху розвитку й досягнення життєвих цілей. Розвиток ідей щодо «стилю життя» починається з робіт А. Адлера (1997), який надав перше визначення та описав основні характеристики стилю життя: раннє формування, помилковість, стійкість. Згідно А. Адлеру людина формує в себе певні моделі поведінки, власні стійкі способи до вирішення проблем і завдань, закріплює уявлення чого чекати від світу і самого себе вже до кінця п'ятого року життя.

Разом зі становленням уявлень щодо стилю життя з'являються і різні типології. Одна з перших спроб описати найбільш типові варіанти належить теж А. Адлерові, який на перехресті двох базових параметрів «соціальний інтерес» і «активність» розглядає чотири типи життєвих стилів: корисний, правлячий, унікаючий, одержуючий.

В сучасних українських дослідженнях поняття «стиль життя» ми зустрічаємо у працях Ю.М. Швалба (2003), який розглядає його як узагальнюючий показник якості буття усього суспільства та створює власну типологія, яка включає вісім типів: «Новатор», «Доброволець», «Дитина», «Заручник», «Бізнесмен», «Мафіози», «Чинovníк», «Благодійник». Ці стилі утворено комбінацією чотирьох векторів: соціальні можливості; психологічна відповідальність; соціально-психологічна захищеність, вимушеність. У дисертаційній роботі О.Г. Малиної (2009) пропонується інша типологія стилів життя, яка враховує такий показник, як особистісна зрілість. Авторка використовує показники рівня активності (високого, ситуативного, низького) та типу її спрямованості (індивідуалістичної, колективістичної, самоціннісно-практичної) і виокремлює дев'ять типів стилів життя. Інші варіанти типології пропонуються у роботах українських дослідниць Г.В. Гритчук (2008), яка враховує параметр суб'єктності/ об'єктності, та Л.Б. Чміль (2010), яка бере за основу життєві цінності та особистісні якості.

Підводячи підсумок, можемо зазначити, що незважаючи на наявність достатньої кількості досліджень життєвого стилю, ця проблематика не втрачає своєї актуальності оскільки стрімкий розвиток суспільства та виклики сучасності демонструють і швидко зміню пріоритетів й

цінностей, що сповідає сучасна молодь. окрім цього згадані роботи переважно враховують окремі показники з актуальної життєвої ситуації, на яких зосереджуються автори, лишаючи поза увагою «передісторію» становлення життєвого стилю. Тому розвиваючи адлеріанські ідеї бачимо потенціал у розкритті стилю життя як багатовимірною явища, що поєднує різні рівні та аспекти розвитку особистості.

Метою роботи є виявлення типових варіантів побудування стилю життя у сучасній студентській молоді.

Дослідницьку вибірку склали особи юнацького віку та віку ранньої дорослості (20-27 років). Загальна кількість досліджуваних – 195 осіб, з них: 105 – жінок та 90 – чоловіків. За соціальним статусом досліджувані переважно є студентами старших курсів закладів вищої освіти м. Харкова – 145 осіб, та молоддю, що нещодавно (1-2 роки тому) завершила вищу освіту та працює – 50 осіб.

Методи дослідження. У роботі було використано: метод аналізу ранніх спогадів та його кількісна оцінка за параметрами соціального інтересу (К.Е. Altman і J. Quinn); опитувальник життєвої позиції; методика самооцінювання особистісної зрілості (А.В. Мікляєва); методика діагностики особистісної зрілості (В.А. Руженков, В.В. Руженкова, І.С. Лукьянцева); шкала базисних переконань (Р. Янофф-Булман, адаптація М.А. Падун, А.В. Котельникова); методика діагностики стилю міжособистісних стосунків (О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, І.О. Бару); шкала диференційних емоцій К. Ізарда. Обрані психодіагностичні методики відображають розуміння стилю життя як інтегральної характеристики індивідуальності, яка включає: ранній досвід особистості, рівень особистісної зрілості, особливості емоційних рис особистості, стійкі інтерпретації світу, особливості соціальної взаємодії та побудування стосунків. Математична обробка була здійснена за методом факторного аналізу (ротация Varimax) та обчисленням t критерію Стюдента. Такий спосіб обробки даних дозволяє скоротити кількість змінних та виявити приховані закономірності простору ознак, що вивчається.

Результати дослідження. Процедури ортогонального обертання Varimax було піддано усі змінні, що представлено у шкалах використаних методик. Загальна кількість змінних становила – 40. Як результат цієї процедури нами отримано п'ять факторів, що пояснюють 58,88 % загальної дисперсії. Відбір факторів було здійснено на основі власних значень й ваги факторів (включено фактори із власним значенням > 1).

Оскільки факторна структура у вигляді загальної таблиці є громіздкою далі наведемо

склад кожного фактору в окремій таблиці. Табл. 1 містить склад першого фактору, якому надано назву «Уникнення контакту». Склад фактору відтворює ранній досвід особистості із акцентом на власній незалежності, досвіді переживань відторгнення та поганого поведіння. Серед базисних переконань бачимо настанову щодо недовіри до світу, знецінення власного Я; до складу також увійшов стиль міжособистісних

стосунків сепарація. Фактор конотовано відсутністю радості й соромом. Стиль життя, який відповідає цим закономірностям – подолання досвіду відторгнення шляхом уникнення близькості й пошуку «безпечного простору» життя й стосунків. Схильність до незалежності, усамітнення, тенденцію покладатися на себе є компенсаторними утвореннями у складі цього стилю життя.

Таблиця 1. Фактор 1 «Уникнення контакту» (вага фактору 12,45%)

Склад фактору, змінні	Факторне навантаження
Поведінка у ранніх спогадах: від'єднана	0,46
Поведінка у ранніх спогадах: незалежна	0,62
емоційне переживання середовища у ранніх спогадах: відторгнення	0,56
емоційне переживання середовища у ранніх спогадах: погане поведіння	0,51
терпимість	-0,63
Доброзичливість навколишнього світу	-0,48
Образ Я	-0,49
Сепарація	0,61
радість	-0,54
сором	0,53

Надалі розглянемо другий фактор (табл. 2), який позначено як «Комплекс переважання».

Таблиця 2. Фактор 2 «Комплекс переважання» (вага фактору 11,95 %)

Склад фактору, змінні	Факторне навантаження
Почуття впевненості у собі у ранніх спогадах	0,57
сценарій «Переможця»	0,52
сценарій «Комплексу неповноцінності»	-0,68
позитивне мислення	0,64
самостійність	-0,48
регуляторна зрілість	-0,42
моральна зрілість	-0,50
Образ Я	0,41
Удача	0,55
Зліття	0,56
Сепарація	0,48

Фактор є біполярним і один його полюс вказує на інфляцію впевненості у собі, що має інфантильний фундамент (фіксація у ранніх спогадах) та більш пізній досвід – сценарій «Переможця». Базисними переконаннями є переконання у власній цінності та позитивному результаті власних справ. Інший полюс утворено незрілими компонентами особистості: несамостійність, регуляторна та моральна незрілість і сценарій «Комплексу неповноцінності». Загальний стиль життя

вкладається у картину ззовні демонстрованого комплексу переважання, який позбавлений фундаменту та є лише захисною «маскою». Інший бік – це базове почуття власної неспроможності та неповноцінності. Окрім цього у складі фактору присутні два стилі міжособистісних стосунків: злиття та сепарація, які свідчать про схильність будувати партнерські стосунки за амбівалентним типом «любові й ненависті», «наближення й уникнення». Тож загалом, такий стиль життя має скоріш захисну природу, та є механізмом

подолання особистісної незрілості й комплексу неповноцінності.

Табл. 3 містить дані щодо третього фактору, якому надано назву «Асертивність».

Таблиця 3. Фактор 3 «Асертивність» (вага фактору 10,74 %)

Склад фактору, змінні	Факторне навантаження
Поведінка у ранніх спогадах: активна	0,44
Поведінка у ранніх спогадах: незалежна	0,59
емоційне переживання середовища у ранніх спогадах: дружнє	0,48
емоційне переживання середовища у ранніх спогадах: приймає	0,41
відповідальність	0,51
самостійність	0,67
рефлексивна зрілість	0,53
Образ Я	0,52
Переконання про контроль	0,60
інтерес	0,48
здивування	0,51
гнів	0,46

Фактор містить змінні, що відтворюють ранній досвід активності, незалежності, досвід прийняття й переживання доброзичливого ставлення. До складу увійшли зрілі риси: відповідальність, самостійність та здатність до рефлексії, базисне переконання щодо довіри до світу, позитивний образ Я й почуття власної цінності. Фактор конотовано емоціями інтересу, здивування, та гнівом. Таким чином, цей фактор є більш «зрілим» та свідчить про психологічну автономію.

Табл. 4 демонструє склад четвертого фактору із назвою «Міметизм». У факторі поєднано зовні протилежні характеристики: зрілі й незрілі якості особистості (терпимість, позитивне мислення та низький рівень саморегуляції), базисне переконання про зовнішні чинники контролю (ситуативність, випадковість тощо) та емоція

відрази, що відображає відчуття несправедливості світу, сценарій «Комплексу неповноцінності». Назву «Міметизм» використано за подібністю із явищем, яке пропонує Рене Жиран (Жиран, 2019). «Міметичне бажання» за Р. Жираном, це бажання індивіда, позбавлене автономності та є спровокованим моделлю або зовнішнім зразком. Але у цьому згаданий автор вбачав основу соціальної складової психіки. У складі фактору бачимо змінні, що вказують на орієнтація на зовнішні авторитети й цінності, відсутність внутрішнього контролю й нерозвиненість регуляторної сфери особистості. Цей стиль життя перш за все відображає готовність слідувати певній «моді», потрапляння в чужий мейнстрім, який людина сприймає як власний усвідомлений вибір.

Таблиця 4. Фактор 4 «Міметизм» (вага фактору 9,11 %)

Склад фактору, змінні	Факторне навантаження
сценарій «Комплексу неповноцінності»	0,54
позитивне мислення	0,49
терпимість	0,45
регуляторна зрілість	-0,64
Переконання про контроль	-0,40
відраза	0,42

У наступній таблиці наведено склад п'ятого фактору із назвою «Зрілість». У ньому поєднано ранній досвід прийняття та доброзичливого ставлення, позитивні дитячі спогади й переживання;

зрілий стиль міжособистісних стосунків «близькість», моральну зрілість особистості та базову емоцію радості. Це означає, що зріла позиція у партнерських стосунках та здатність до психологічної інтимності

базується на позитивному інфантильному досвіді бути прийнятим й досвіді переживання позитивного ставлення. Моральна зрілість у складі фактору

свідчить про сформованість внутрішніх міри «доброго і поганого». Отже, це вже є орієнтацію на власні цінності й пріоритети.

Таблиця 5. Фактор 5 «Зрілість» (вага фактору 7,69 %)

Склад фактору, змінні	Факторне навантаження
Поведінка у ранніх спогадах: доброзичлива	0,40
емоційне переживання середовища у ранніх спогадах: приймає	0,57
емоційне переживання середовища у ранніх спогадах: радість	0,44
Моральна зрілість	0,59
Близькість	0,62
радість	0,49

Табл. 6 відображає склад шостого фактору із назвою «Міжособистісна залежність», оскільки найбільш навантаженою змінною є стиль міжособистісних стосунків «злиття», що відображає стосунки за типом надзалежності, із фіксацією на

іншому та готовності служити значущій людині. Як сталий стиль життя це базується на набутому досвід «вивченої безпорадності», про що свідчить сценарій «Невдахи» та базове почуття провини, яке є регулятором поведінки та стосунків.

Таблиця 6. Фактор 6 «Міжособистісна залежність» (вага фактору 6,94 %)

Склад фактору, змінні	Факторне навантаження
сценарій «Невдахи»	0,46
Злиття	0,58
провина	0,43

Подальший хід оброблення результатів полягав у збереженні факторів як змінних та обробка й інтерпретація їх як шість стилів життя сучасної молоді. Було визначено відмінності за рівнем вираженості цих стилів у чоловіків і жінок із використанням t-критерію Стюдента. Як свідчать одержані результати розрахунків, стиль життя «Міметизм» є вищим у жінок ($X_{сер1}=0,35$; $X_{сер2}=-0,32$; $t=3,39$; $p<0,001$). Стиль життя «Міжособистісна залежність» є більш притаманним чоловікам ($X_{сер1}=-0,26$; $X_{сер2}=0,28$; $t=2,68$; $p<0,01$).

Обговорення результатів. В ході аналізу факторної структури стилів життя можемо запропонувати певну модель, яка має три виміри:

- перший вимір умовно можна позначати як «спрямованість від людей – до людей» (фактори «Уникнення контакту» та «Міжособистісна залежність»). Обидва фактори відображають порушені полюси міжособистісної взаємодії: уникнення інтимності або самопожертви або служіння Іншому;

- другий вимір цього простору – «орієнтація на зовнішнє – орієнтація на внутрішнє» (фактори «Міметизм» та «Зрілість»). Цей вимір відображає джерело контролю у житті особистості: зовнішній контроль та зовнішні цінності або внутрішній контроль й опора на власні цінності.

- третій вимір було визначено як «грандіозність Я – здорова самооцінка» (фактори «Комплекс переважання» та «Асертивність»), який відбиває побудування самооцінки та знаходження власної цінності. На сьогодні серед молоді досить поширеними є явища нарцисизму (Польская, Соловьянова, 2019; Свиначенко, 2016), коли власна цінність «запозичується» ззовні за рахунок привласнення цінностей розкішного життя, соціального або фінансового статусу, владних зв'язків. Це так звана «культура упаковки» за Е. Галеано (Память. Эдуардо Галеано, 2019). Але це є скоріш захисною маскою, що приховує справжнє Я, яке є травмованим за своєю природою. Асертивність як протилежний полюс вказує на самоефективність особистості, і в цьому випадку, власної особистості, та досягає цінності, якої не можливо позбавити ззовні.

Оскільки виокремлені шість факторів є ортогональними ми не можемо будувати ці виміри як систему координат. Але у цьому осмисленні факторної структури маємо бажання підкреслити той психологічний зміст, що вказує на основні тенденції структурування життя у сучасному молодіжному просторі.

Аналіз статевих відмінностей вказує, що молоді жінки є більш схильними до наслідування зовнішніх норм й моделей поведінки (стиль

«Міметизм»). Тому можна прогнозувати, що у перехідні, кризові періоди вони зазнаватимуть більшого ризику стати об'єктом маніпуляцій, вдаватимуться до соціальних угруповань із сильними авторитетними лідерами або зазнаватимуть зовнішнього впливу й перейматимуть нав'язані цінності, за якими будуватимуть своє життя.

Переважаання чоловіків за стилем «Міжособистісна залежність» певним чином не вписується в очікувані традиційні гендерні моделі поведінки. Але можемо відзначити, що це узгоджується з результатами, отриманими в дисертаційній роботі Я. Ягнюк (Ягнюк, 2013). Це означає, що сучасні молоді чоловіки мають труднощі із асиміляцією мужності як інструментальності (за С. Бем). І цей стиль життя відтворює чоловіка, який зневірений у собі й шукає підтримки в найближчому оточенні (батьки, дружина або партнерка), та із цими фігурами з найближчого оточення він буде стосунки за типом співзалежності.

Звісно, що обговорювані стилі життя та закономірності не вичерпують усього різноманіття, але можуть бути розглянуті як найбільш «типові» моделі побудування життя сучасною молоддю.

Висновки

На основі проведеного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. у сучасної студентської молоді можна виділити типові варіанти побудування життєвих стилів: «Уникнення контакту», «Комплекс переважання», «Асертивність», «Міметизм», «Зрілість», «Міжособистісна залежність». Виділені закономірності не вичерпують усього можливого різноманіття, але окреслюють основні тенденції структурування життя у сучасному молодіжному просторі.

2. Сучасні молоді жінки характеризуються більшою схильністю до наслідування зовнішніх норм й моделей поведінки, що робить їх вразливими до соціальних впливів особливо у кризові моменти життя. Сучасні молоді чоловіки мають труднощі із асиміляцією мужності, що призводить до засвоєння моделей співзалежності у стосунках із найближчим соціальним оточенням та фіксує особистість на незрілій життєвій позиції.

3. Стилi життя сучасної студентської молоді можуть бути охарактеризованими наявністю трьох вимірів: «спрямованість від людей – до людей» («Уникнення контакту» та «Міжособистісна залежність»), «орієнтація на зовнішнє – орієнтація на внутрішнє» («Міметизм» та «Зрілість»), «грандіозність Я – здорова самооцінка» («Комплекс переважання» та «Асертивність»). Ці виміри є відображенням психологічних векторів

конструювання власного життя, які є актуальними для сучасної молоді: психологічна інтимність та близькість; локус контролю та ядро цінностей; почуття власної цінності.

Перспектива подальших досліджень полягає у пошуку та розкритті психологічних чинників, що становлять базис визначених стилів життя. Основним припущенням є те, що таким базисом є інфантильний травматичний досвід особистості та його фіксація у вигляді емоційних схем.

Список посилань

- Адлер, А. (1997). *Наука життє*. Київ: Port-Royal. http://www.bim-bad.ru/docs/adler_science_of_life.pdf
- Гритчук, Г.В. (2008). *Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності*. (Дис. канд. психол. наук). Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Хмельницький.
- Жи́рар, Р. (2019). *Ложь романтизма и правда романа*. М.: Новое литературное обозрение.
- Костромина, С.Н., Гришина, Н.В., Зиновьева, Е.В. & Москвичева, Н.Л. (2018). Жизненная модель как конструкт изучения жизненного сценария личности. *Вестник Санкт Петербургского университета. Психология*. 8(4), 341-357. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu16.2018.403>
- Кочарян, А.С., Барина, Н.В. & Зубенко, О.М. (2017). Личностные детерминанты стиля жизни: психологическая валеология. *Психологічне консультування і психотерапія*. 1(8), 6-15. <https://periodicals.karazin.ua/psychotherapy/article/view/10426/10022>
- Малина, О.Г. (2009). *Психологічні особливості становлення стилю життя особистості в підлітковому і юнацькому віці*. (Дис. канд. психол. наук). Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Запоріжжя.
- Память. Эдуардо Галеано. <https://sandinist.livejournal.com/541069.html>
- Польская, Н.А. & Соловьянова, Ю.А. (2019). Нарциссические черты личности и их взаимосвязь с разными аспектами самоотношения в молодежной выборке. *Клиническая и специальная психология*. 8(4), 74-92. <https://doi.org/10.17759/cpse.2019080405>
- Свинаренко, Ю. В. (2016). *Характерологічна регуляція партнерської прихильності у жінок* (Дис. канд. психол. наук). Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Харків. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12734>
- Чміль, Л.Б. (2010). *Психологічні особливості стилю життя студентської молоді* (Дис. канд. психол. наук). Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Харків.
- Швалб, Ю. М. (2003). Психологічні критерії визначення стилю життя. *Соціальна психологія*. 2, С. 14-20.
- Ягнюк, Я.К. (2013). *Психологічні особливості гендерних стратегій життєвого шляху студентської молоді* (Дис. канд. психол. наук). Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків.

References

- Adler, A. (1997). *Science to Live*. Kyev: Port-Royal. http://www.bim-bad.ru/docs/adler_science_of_life.pdf

- Hrytchuk, H.V. (2008). *Gender perceptions as a factor in the formation of individual lifestyle in youth*. (Master's thesis). Prykarp. nats. un-t. im. V. Stefanyka. Khmelnytskyi. [in Ukrainian]
- Zhyrar, R. (2019). *The Lies of Romanticism and the Truth of Romance*. M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye.
- Kostromyna, S.N., Hryshyna, N.V., Zynoveva, E.V. & Moskvychyeva, N.L. (2018). Life Model as a Construct for Studying a Personality's Life Scenario. *Vestnik of Saint Petersburg University. Psychology*. 8(4), 341-357. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu16.2018.403>.
- Kocharian, A.S., Barynova, N.V. & Zubenko, O.M. (2017). Personal Determinants of Lifestyle: Psychological Valeology. *Psychological counseling and psychotherapy*. 1(8), 6-15. <https://periodicals.karazin.ua/psychotherapy/article/view/10426/10022>
- Malyna, O.H. (2009). *Psychological Features of the Formation of a Person's Lifestyle in Adolescence and Youth*. (Master's thesis). Nats ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Zaporizhzhia. [in Ukrainian]
- Pamiati Eduardo Haleano. <https://sandinist.livejournal.com/541069.html>
- Polskaya, N.A. & Solovyanova, Y.A. (2019). Narcissistic Features of Personality and Their Correlation with Self-attitude in Young Adult Sample. *Clinical Psychology and Special Education*. 8(4), 74-92. <https://doi.org/10.17759/cpse.2019080405>
- Svynarenko, Yu.V. (2016). *Characteristic regulation of partner attachment in women*. (Master's thesis). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12734> [in Ukrainian]
- Chmil, L.B. (2010). Psychological Features of the Lifestyle of Student Youth. (Master's thesis). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.
- Shvalb, Yu.M. (2003). Psychological Criteria for Determining Lifestyle. *Social psychology*. 2, 14-20.
- Iahniuk, Ya.K. (2013). Psychological features of gender life strategies of student's youth. (Master's thesis). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv. [in Ukrainian]

Zubenko Olesya

postgraduate student, Department of Psychological Counseling and Psychotherapy
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

The article is devoted to the problem of modern youth lifestyle constructing which is actual and deals with active transformations taking place in the socio-cultural space of Ukraine. The main construct which is the theoretical basis of the study is "lifestyle" as an integral characteristic of individuality which is considered in A. Adler's approach. Lifestyle is understood as a multidimensional phenomenon that unites different levels and aspects of personality development: early personality's experience, level of personality's maturity, features of personality's emotional traits, stable interpretations of the world, features of social interaction and relationships' maintaining. The aim of the work was to find out typical patterns of lifestyle constructing by modern student youth. The empirical research was carried out on a student sample (21-27 years old) of both sexes; the total number of the studied people was 195. The method of early memories' analysis and its quantitative assessment by the parameters of social interest, life position questionnaire, self-assessment of personality's maturity, method of diagnosis of personality's maturity, world assumptions scale, diagnosing of interpersonal relationships' style, differential emotions scale were used in the investigation. Result in six typical models lifestyles constructing were identified: "Avoidance of contact", "Superiority Complex", "Assertiveness", "Mimetism", "Maturity", "Interpersonal dependence". The revealed styles can be presented as a model with three dimensions: "orientation from people – to people" ("Avoidance of contact" and "Interpersonal dependence"); "external orientation – internal orientation" ("Mimetism" and "Maturity"); "Self-grandiosity – healthy self-esteem" ("Superiority Complex" and "Assertiveness"). The article reveals the content of each style, provides data on gender differences and the main trends in the life structuring at modern youth space. It has been shown that young women are characterized by a greater tendency to imitate external norms and behavior patterns, which makes them vulnerable to social influences, especially in crisis periods during their life. Modern young men experience difficulties in assimilating masculinity, which leads to models of codependency assimilation in relations with a close social environment and fixes the personality in an immature life position. The revealed patterns do not cover all possible diversity, but determine the main trends in the life structuring in the modern youth space.

Key words: lifestyle; early personality's experience; personality's maturity; student youth.

Зубенко Олеся Михайловна

аспірантка кафедри психологічного консультування і психотерапії
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
пл. Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

Стаття розкриває проблему побудови життєвого стилю сучасної молодіж. Основний конструкт, який є теоретичною базою дослідження – стиль життя як інтегральна характеристика індивідуальності, яка включає: ранній досвід особистості, рівень особистісної зрілості, особливості емоційних рис особистості, стійкі інтерпретації світу, особливості соціального взаємодіяння і побудови відносин. Емпіричне дослідження реалізовано на студентській вибірці обох статей, загальне число досліджуваних становить 195 осіб. В результаті було виділено шість типових варіантів побудови життєвих стилів: «Уникання контакту», «Комплекс переважності», «Асертивність», «Міметизм», «Зрілість», «Міжособистісна залежність». В статті розкрито зміст кожного стилю, наведено дані про статеві відмінності і основні тенденції структуризації життя в сучасній молодіжній пространстві.

Ключові слова: життєвий стиль; ранній досвід особистості; особистісна зрілість; студентська молодіж.

Надійшла до редакції 27.10.2020

Соціально-психологічні характеристики простору свободи особистості

 **Люта Леся Петрівна**

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13
<https://orcid.org/0000-0002-9140-905X>
e-mail: lyuta.lesya2015@gmail.com

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних характеристик простору свободи особистості. Поняття свобода, з точки зору соціально-психологічних процесів, представлено за трьома базовими векторами: Форми міжособистісної взаємодії (спільнота – суспільство); Ступінь ймовірності (довільність – заданість); Принцип розгортання соціальних процесів (природність – штучність). Відповідно до визначених векторів, свобода знаходить свій вияв як: природний процес, який має багато можливостей розгортання та реалізується у горизонтальному способі міжособистісної взаємодії.

Ключова слова: свобода; довільність; принципи розгортання соціальних процесів; простір соціальної взаємодії.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Проблематика свободи досить різноманітно представлена в психологічній літературі. Аналіз цього поняття можна зустріти в працях екзистенціалістів та у контексті виявлення суті «свободи волі». Головна риса свободи, в соціально-психологічному розумінні, це ступінь ймовірності. Лише наявність довільності, широкого кола можливостей, великої кількості варіантів, дають відчуття свободи. Коли у взаємодії виникає прогнозованість, визначеність, відсутність вибору, ми переживаємо, це як відчуття несвободи.

Соціальна психологія займається питаннями взаємодії в соціальних групах, однак в такому контексті, свобода взагалі не розглядається. Стаття присвячена виявленню меж свободи, яке неможливе без аналізу включення особистості в соціальні групи та сприйняття відповідних групових норм. Питання на які ми спробуємо дати відповідь: За яких обставин ми почуваємо себе вільними? Що обмежує нашу свободу? Що може бути ресурсом для розширення меж свободи.

Аналіз досліджень і публікацій. В роботах класиків психології свобода аналізується на різних засадах. Ф.Гьонніса (2002) - це робить через поняття «воля», в спільноті - «сутнісна воля», а в суспільстві - «свавілля». Перший тип волі – інстинктивний, природний, органічний, сутнісний, справжній. Другий тип волі – раціональний, цілеорієнтований, вибірковий, деспотичний, автократичний. Природна воля з такої точки зору і є свободою. Свобода це – емоційне, інстинктивне, афективне, ірраціональне.

Матерія (психічна), з якої утворюються форми сутнісної людської волі, є людська воля взагалі, або свобода. Свобода тут є не що інше, як реальна можливість індивідуального життя і дії (Гьонніс, 2002, с.192).

На цей параметр в своїх працях звертав увагу ще Е. Фромм. Він аналізував поняття свобода і спонтанність. Спонтанну активність, він визначав

як не вимушену активність, що не нав'язана індивіду його ізоляцією або безсиллям. Це активна робота, що обумовлена некритичним сприйняттям шаблону, який нав'язується ззовні. Спонтанна активність - це вільна діяльність особистості, яка можлива лише в тому випадку, якщо людина не пригнічує існуючу частину своєї особистості, якщо різні сфери його життя залися в єдине ціле (Фромм, 2012). Невроз, на його думку, це симптом моральної поразки людини у її життєдіяльності, у тому числі у боротьбі за свободу. Це як невдала спроба вирішення конфлікту між непереборною внутрішньою залежністю і прагненням до свободи.

І. Кант, вказував на нерозривний зв'язок свободи та правопорядку. Людина лишається вільною, якщо вона повинна підкорятися не іншій людині, а закону, який обов'язковий для всіх. Свобода є незалежність від свавілля іншої людини, до тих пір поки вона не заважає свободі інших у відповідності з загальним законом (Кант, 1995, с. 285).

Свобода є амбівалентною. Вона одночасно постає як дар, і як тягар. Людина сама приймає рішення про ступінь своєї свободи, вона робить власний вибір: або діяти вільно, тобто на основі раціональних міркувань, або відмовитися від свободи. Багато хто надає перевагу втечі від свободи, обираючи тим самим, шлях найменшого спротиву (Raveendhran, Fast&Carnevale, 2020). Зрозуміло, що все відбувається не в результаті одного акту вибору, а визначається постійним вкладом до цілісної структури характеру. В результаті такого впливу, одні люди виростають вільними, а інші – ні.

У Е. Фромма існує два підходи до поняття свобода. Перший підхід – це свобода вибору, свобода вирішувати. Другий – це прийняття або відмова від свободи. Свобода у другому підході – це структура характеру, що виражається у здібності діяти на основі розуму, тобто щоб обрати свободу,

людина вже повинна володіти вихідною свободою і здатністю зробити цей вибір розумним чином. Свобода – це акт самозвільнення в процесі прийняття рішення. Це динамічний стан, об'єм доступної людині свободи постійно змінюється (Фромм, 2012).

Ліберальний наратив подає свободу людини як свою цінність номер один. Він стверджує, що всі обґрунтування з рештою виходять з вільної волі індивідів-людей, оскільки виражаються в їхніх почуттях, бажаннях і виборі (Харарі, 2012, с.70). За такого підходу виборець завжди знає, що йому краще; споживач завжди правий; в особистих відносинах слід прямувати за покликом серця. Ця особиста свобода – святиня в правах людини.

З цієї точки зору цікаво проаналізувати інаугураційну промову Дж. Буша 2005 році, в якій він сказав: «Події й здоровий глузд привели нас до одного висновку; збереження свободи на нашій землі дедалі більше залежить від успіху свободи в інших країнах. Найліпшою надією на мир у нашому світі є поширення свободи на весь світ» (Харарі, 2012, с.394).

Мобільність – це одна з граней свободи, бути вільним у переміщеннях, йти куди хочеш, жити де хочеш, спілкуватися з ким хочеш. В переважній більшості публікацій з аналізу соціальної нерівності, досить часто ігнорується параметр «простору». Свобода як просторова характеристика зараз набуває більшого значення. Карантинні обмеження підвищили цінність особистого простору. Однак, вона може існувати поза простором, у нашому мисленні, але це дано не всім.

Дж. Уррі зазначає, що пересування за своєю природою є ексклюзивними, і їх слід переформулювати в термінах можливості користуватися різними якостями і аспектами співучасті (Уррі, 2012, с.371). У більш загальному сенсі виникає парадокс вибору, свобода необхідна для самоповаги, участі у суспільному житті, мобільності, але всі вибори збільшують свободу.

Сучасні публікації представляють поняття «свобода» в абсолютно різнопланових ракурсах. Соціальна психологія дозволяє, представляє почуття свободи, яке виникає через соціальний досвід. Свобода постає як внутрішній інтерес, самовизначення та задоволення, яка має визначальну та спрямовуючу роль. Створення досвіду може захистити особисту автономію та розширити простір особистої свободи (Kleiber, 2020, с.618).

Цікавим є дослідження свободи у віртуальному просторі, яка поширюється як засіб комунікації в організаціях. Результати засвідчують, що керівники надають перевагу взаємодії зі своїми підлеглими за допомогою аватарів, а не спілкуванню віч-на-віч.

Перш за все, це проявлялося в ситуаціях, які вимагають частого моніторингу, оскільки викликають занепокоєння щодо негативної соціальної оцінки (Raveendhran, Fast&Carnevale, 2020). Відчуття захищеності у віртуальній реальності, сприймається як простір свободи.

Досить часто поняття «свобода», аналізується в рамках паліативної психології, як свобода вибору у невиліковно хворих (Gestoni, Bortoloni, Pompele, Ronconi &Varacco, 2020). Також проблематика свободи набула більшої популярності через розповсюдження Covid-19, оскільки ізоляція та обмеження соціальних контактів та пересування переживається як несвобода (Bland, 2020, с.712).

Мета нашого дослідження – визначити соціально-психологічні чинники, що впливають на ступінь та можливості виявлення свободи особистості у просторі соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Свободу ми пропонуємо аналізувати за векторною схемою, оскільки вона не є визначеною предметністю. Однією з її характеристик є інтенціональність, тобто певна спрямованість. Свободу можна знайти там де її немає, і втратити при максимально сприятливих умовах.

Свобода - це завжди два полюси вибору. Простір свободи може розширюватися навіть в жорстких умовах, і звужуватися при ситуації абсолютної невимушеності.

Сутність поняття свобода, з точки зору соціально-психологічних процесів, можна дослідити за трьома базовими векторами:

1. Форми міжособистісної взаємодії (спільнота – суспільство);
2. Ступінь ймовірності (довільність – заданість);
3. Принцип розгортання соціальних процесів (природність – штучність).

Векторна схема представлена на Рис 1. Схема соціально-психологічного простору свободи особистості, де суспільство, заданість та штучні процеси постають, як соціально-нормативні обмеження простору особистості. Спільноти, довільність та природні процеси представлені, як соціальні можливості розширення свободи особистості.

Відповідно до визначених векторів, свобода знаходить свій вияв як: природний процес, який має багато можливостей розгортання та реалізується у горизонтальному способі міжособистісної взаємодії.

Свобода втрачається:

- в процесі інституціалізації організаційних форм;
- з появою формалізованості, легітимності, нормативності, регламентованості;
- за наявності ієрархічності, підпорядкованості та вертикальних взаємозв'язків в групі.

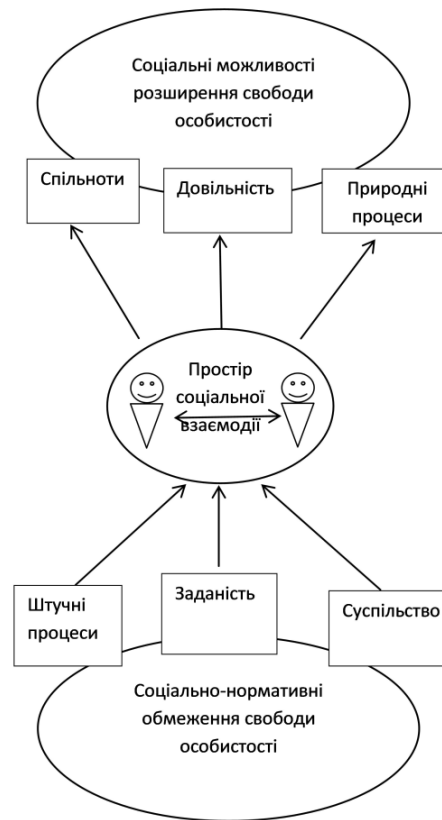


Рис.1. Схема соціально-психологічного простору свободи особистості

За вектором, форми міжособистісної взаємодії, свобода у більшій мірі присутня в спільнотах, які об'єднані за мережевим принципом. Громади, спільноти, об'єднання дають можливість самовиразу особистості, оскільки відсутній диктат групових норм. Кожна людина має можливість висловити власну думку та бути почутою. Горизонтальний спосіб взаємодії, визначний елемент для прояву свободи у міжособистісних стосунках. За цим вектором свободу можна аналізувати, не як ступінь організованості від громади до суспільства, а як спосіб взаємодії почуттів, думок, дій, мислення. Іntenціональність свободи за цим вектором проявляється в тому, що у спільноті індивід може вести себе абсолютно природно та давати волю своїм почуттям. Разом з тим, домінуюча система цінностей та невелике коло контактів обмежують індивіда у можливих варіаціях міжособистісної взаємодії. У суспільстві можливо дотримуватися лозунгу «бути як всі» з жорстким диктатом стереотипів поведінки та розчинятися у ньому, або навпаки, небажання бути сірою масою, спрямовує індивіда до вільномудства та інакшості. Суспільство за цим вектором, ми розуміємо як умовну назву максимального ступеня нормативності, ієрархічності та вертикальний зв'язків.

За вектором, розгортання соціальних процесів, свобода наявна у всьому природному. Це простір природних переживань, почуттів та станів, будь-яка штучність та керованість є ознакою несвободи.

За вектором ймовірності, свобода проявляється в процесах, де є довільний сценарій розгортання подій. Це простір цілепокладання, побудови власної діяльності. Ми особисто приймаємо рішення щодо власного життя.

В суспільстві є вектори, які обмежують свободу. Природні процеси завжди протистоять штучним. Вони перебувають у постійному протиборстві. Довільність у протистоянні з зовнішньою визначеністю. Якщо вектор довільності демонструє свободу цілепокладання, то вектор визначеності формує обмеження набору різних способів реалізації, які можуть бути визначені, як правильні та заохочуються соціумом, або корпоративними нормами.

Вектор спільноти протистоїть вектору суспільства. Державні організовані форми виникають в силу того, що значна частина зусиль держави направлені на власне збереження за рахунок обмеження життєдіяльності людей. В ситуації жорсткого обмеження свобода може переживатися у мисленні, у відносинах.

Існує три фактори сприйняття штучного середовища як вільного, тобто воно постає як простір свободи. Перший фактор, відбувається процес перетворення штучного середовища на природне. Наприклад, діти які виростили в містах сприймають його як природне середовище. Другий фактор, коли в абсолютно штучному (неприродному) середовищі, наприклад

(комп'ютерні ігри, кіберспорт, екстремальний спорт, соціальні мережі) виникає ілюзія, що все що ти там робиш лежить в зоні твого особистого управління. Виникає ілюзія керованого процесу. Керованість процесом не завжди може бути ілюзорною, це реальне переживання, яке дає відчуття абсолютної свободи. Третій фактор, можливість відтворення та проектування. Навіть в ситуації абсолютно штучно створеній, процес проектування є творчим, невимушеним та вільним.

За наявності цих трьох факторів можна стверджувати, що штучна реальність сприймається як природна, натуральна. Хоча вона, насправді, нереальна як у соціальних мережах, так і в комп'ютерних іграх. Але як тільки потрапляєш в простір свободи, з'являється відчуття справжності, реальності, не підробки.

Абсолютно на іншому полюсі «несвободі» знаходиться суспільство, штучність та заданість. У якості такого поєднання можемо навести приклад, людей у державній владі, як правило, потрапляючи у таку ситуацію ми отримаємо, повну протилежність «свободи» – «свавілля». Тоталітарні держави (Північна Корея, Росія, Білорусія), якнайкраще ілюструють процес знеособлення та повний диктат суспільства по відношенню до громадян, які живуть в абсолютно штучно створеному середовищі з чітко розробленими сценаріями розвитку подій. Разом з тим існують країни, де суспільство (державна) дає можливість прояву особистих характеристик.

У суспільстві можуть існувати штучні процеси, які не мають заданості, наприклад, процес проектування. Сфера соціальної роботи містить велику кількість успішно реалізованих соціальних проєктів. Все це втілюється в рамках суспільства, з неймовірною заданістю щодо законодавства, але процес розгортається кожного разу за новим сценарієм. Розпочинаючи будь-яку нову справу, ми не маємо чіткого алгоритму дій, однак ми обмежені соціальною ситуацією в державі та нормативними документами, в межах яких ми можемо дозволити собі творити.

Найбільш визначною характеристикою свободи є вектор довільність - заданість. Виникає питання, чи можна бути вільним в ситуації абсолютної заданості, наприклад: Чи можуть бути вільними особи, які відбувають покарання? Усвідомлення меж в ситуації жорсткої заданості дає нам розуміння, де з'являється свобода. Коли з'являється межа, і ти це розумієш, і перестаєш сприймати ситуацію, як абсолютну заданість. За встановленою межею відчуваєш себе вільним. Заданість ніколи не буває всеоб'ємлюючою. Якщо ти обмежений в русі, то ти необмежений в думках, або якщо ти обмежений пересуванні, але ти необмежений в самореалізації, або якщо ти

обмежений у взаємодії, але ти необмежений в особистій дії. З'являється вільний простір поза межами обмеження та заданості. Виходячи з такого пояснення, можна стверджувати, що навіть в місцях відбування покарання засудженні можуть бути вільні у самоосвіті, творчій самореалізації, вдосконаленні професійних навичок. Раптом з'являється простір і час, для реалізації давно омріяного (побудова яхти, написання роману, вивчення китайської, реєстрація шлюбу і т.д.).

Однак, якщо відсутня заданість, не значить одразу з'являється свобода. Без відсутності внутрішніх меж, ми взагалі нічого не можемо робити. Межа це те, що мені потрібно подолати та перейти, щоб стати вільним. Якщо немає усвідомлення межі, то немає куди йти. Письменники Радянської доби прекрасно це розуміли. В тексті з'являлися потрібні слова про Партію, а далі у завуальованій формі подавалися думки і переживання автора, який розуміє куди рухається та що має сказати.

Трансформація поняття свобода відбувається і у виробничих відносинах. Зміна структура зайнятості та розвиток технічних засобів призвів до популяризації ідеї фрілансу. Зменшення тиску та тотального контролю над працівником, свідчить про те, що навіть негнучкі, формальні організації, намагаються створити середовище сповнене ідеями свободи та самовияву. Працівник сам приймає рішення щодо структурування вільного та зайнятого часу.

Структура університетської освіти задає жорсткі рамки, оскільки це ієрархізовані установи з вертикальним типом взаємодії. Але зараз вони надають можливість самовиразу у самостійній роботі, наявності дисциплін вільного вибору студентів. Обмеження доступу до інформації сприймається як обмеження власної свободи.

Природні процеси, які розгортаються в спільнотах терористичного та екстремістського спрямування мають чітку регламентованість. Однак, для учасників така ситуація постає як «несвобода», оскільки відсутня можливість вибору діяти на власний розсуд. Психічно хворі люди, можливо ведуть себе природно та не включені в жодну з форм організованостей, але не мають вибору щодо власної поведінки. Вони в полоні своїх фобій, нав'язливих переживань, фантазій. Розвиток технічних засобів, який мав на меті, свободу спілкування, призвів до залежності та неймовірної розкоші живого спілкування.

З іншого боку, люди, які перебувають в місцях позбавлення волі, можуть мати більше можливостей для переживання власної внутрішньої свободи. В сильно забюрократизованих організаціях, завжди знаходяться працівники, які можуть реалізувати свої творчі потенції. Вони

можуть бути вільними у прийнятті власних рішень, хоча й в жорстких межах, але знаходять можливість обійти існуючу заданість. Свобода є той стан, який ми можемо пережити, вона може бути всередині кожного з нас.

«Свобода» та «несвобода» як абсолют не можлива, вона має ступінь прояву. Кожного разу, опиняючись у новій соціальній ситуації, індивід враховуючи всі вище означені параметри, визначає ступінь своєї свободи. Здатність індивіда, кожного разу адекватно оцінювати контекст та визначати можливі способи взаємодії, є ознакою психічного здоров'я та соціальної ефективності.

Висновки. Таким чином в дослідженні визначено, що у суспільстві існують два взаємодоповнюючі процеси, спрямовані на обмеження свободи та створення умов розширення можливості реалізації свободи особистості. Перевага одного з процесів визначає реальну соціально-психологічну ситуацію і міру свободи особистості в соціальних відносинах. Встановлено, що ці процеси структуруються і функціонують за рахунок трьох базових векторів розгортання соціальної взаємодії індивіда: форми міжособистісної взаємодії (спільнота – суспільство); ступінь ймовірності (довільність – заданість); принцип розгортання соціальних процесів (природні – штучні процеси).

Виявлено, що обмеження свободи особистості в соціальних відносинах здійснюється за наявності ієрархічності, підпорядкованості та вертикальних взаємозв'язків в групі, де процеси розгортаються за чітко заданим сценарієм та мають штучну природу.

Протилежну тенденцію, тобто тенденцію до підтримки та розширення індивідуальної свободи в соціальних відносинах утворюють простір спільнот з горизонтальним способом взаємодії, де існує природність у розгортанні соціальних процесів та наявність довільного розвитку подій.

Стверджується, що сучасна особистість переважним чином орієнтована на розширення соціальної свободи, як простору власного існування, що підкріплюється через виникнення відповідних соціально-психологічних структур та норм взаємодії.

Аналіз індивідуального досвіду прийняття рішень, щодо кордонів свободи, може бути предметом подальшого соціально-психологічного дослідження.

Список посилань

- Кант, І. (1995). *Метафізика нравов в двух частях. Метафизические начала учения о праве.* (Ч.1.) – СПб.: Наука.
- Тенніс, Ф. (2002). *Общность и общество: Основные понятия чистой социологии.* СПб.: Владимир Даль.
- Урри, Дж. (2012). *Мобильности.* Москва: «Практикс».
- Фромм, Э. (2012). *Бегство от свободы.* Запорожье: Биг-Пресс.
- Харарі, Ю.Н. (2012). *21 урок для 21 століття (2-ге вид.).* Київ: Форс Україна.
- Bland, A.M. (2020). Existential Givens in the COVID-19 Crisis. *Journal of Humanistic psychology, 5(60), 710-724.* <https://doi.org/10.1177/0022167820940186>.
- Kleiber, D.A. (2020). Toward an applied social psychology of leisure. *Journal of leisure research, 5(51), 618-625.* <https://doi.org/10.1080/00222216.2020.1807843>.
- Raveendhran, R., Fast, N.J.&Carnevale, P.J. (2020). Virtual (Freedom from) Reality: evaluation apprehension and Leaders' preference for communicating through avatars. *Computers in human behavior, 111, (106415).* <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106415>.
- Testoni, I., Bortoloni, C., Pompele, S., Ronconi, L.&Baracco, G. (2020). A challenge for palliative psychology: freedom of choice at the end of life among the attitude of physicians and nurses. *Behavioral sciences, 10(10).* <https://doi.org/10.3390/bs10100160>.

References

- Kant, I. (1995) *Metaphysics of morals in two parts. Metaphysical principles of the doctrine of law (P.1.).* Saint Petersburg: Nauka.
- Tennis, F. (2002) *Community and Society: Basic Concepts of Pure Sociology.* Saint Petersburg: Vladimir Dal.
- Urry, J. (2012) *Mobility.* Moskow: Praktis.
- Fromm, E. (2012) *Escape from freedom.* Zaporizhzhia: Big-Press.
- Harari, U.N. (2019) *21 lessons for 21 centuries(2th ed.).* Kyiv: ForsUkraine.
- Bland, A.M. (2020). Existential Givens in the COVID-19 Crisis. *Journal of Humanistic psychology, 5(60), 710-724.* <https://doi.org/10.1177/0022167820940186>.
- Kleiber, D.A. (2020). Toward an applied social psychology of leisure. *Journal of leisure research, 5(51), 618-625.* <https://doi.org/10.1080/00222216.2020.1807843>.
- Raveendhran, R., Fast, N.J.&Carnevale, P.J. (2020). Virtual (Freedom from) Reality: evaluation apprehension and Leaders' preference for communicating through avatars. *Computers in human behavior, 111, (106415).* <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106415>.
- Testoni, I., Bortoloni, C., Pompele, S., Ronconi, L.&Baracco, G. (2020). A challenge for palliative psychology: freedom of choice at the end of life among the attitude of physicians and nurses. *Behavioral sciences, 10(10).* <https://doi.org/10.3390/bs10100160>.

Lyuta Lesya

*Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Social Work
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
01601, Kyiv, Volodymyrska Street 64/13*

The article is devoted to the analysis of social and psychological characteristics of individual freedom space. The concept of freedom, in terms of socio-psychological processes, is represented by three basic vectors: Forms of interpersonal interaction (community - society); Degree of probability (arbitrariness - given); The principle of social processes development (naturalness - artificiality). According to certain vectors, freedom finds its

manifestation as: a natural process, which has many possibilities for deployment and is realized in a horizontal direction of interpersonal interaction. It is noted, that freedom is lost: in the process of institutionalization of organizational forms; with appearing of formalism, legitimacy, normative features, regulation; in the presence of hierarchy, subordination and vertical relationships in the group. It has been found out, that according to the vector, form of interpersonal interaction, freedom is mostly present in communities, which are united by a network principle. Civic organizations, communities, associations provide an opportunity for self-expression of the individual, since there is no dictate of group norms. According to this vector, freedom can be analyzed, not as an organization from community to society, but as a way of interaction of feelings, thoughts, actions, ways of thinking. It has been analyzed that according to the vector, the development of social processes, freedom is observed in everything, which is natural. It is a space of natural experiences, feelings and states, any artificiality and control is a sign of lack of freedom. It has been shown that according to the probability vector, freedom is manifested in the processes, where an arbitrary scenario is observed. This is a space for goal setting, building up one's own activities. According to each vector, the degree of probability of freedom is analyzed.

Key words: *freedom; arbitrariness; principles of social processes development; space of social interaction.*

Люта Леся Петровна

*кандидат социологических наук, доцент кафедры социальной работы
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
Украина, 01601, г. Киев, ул. Владимирская, 64/13*

Статья посвящена анализу социально-психологических характеристик пространства свободы личности. Понятие свобода, с точки зрения социально-психологических процессов, представлены по трем базовым векторами: Формы межличностного взаимодействия (сообщество - общество); Степень вероятности (произвольность - заданность); Принцип развертывания социальных процессов (естественность - искусственность). Исходя из векторной схемы, свобода находит свое выражение как: природный процесс, который имеет много возможностей развертывания и реализуется в горизонтальном способе межличностного взаимодействия.

Ключевая слова: *свобода, произвольность, принципы развертывания социальных процессов, пространство социального взаимодействия.*

Надійшла до редакції 03.10.2020.

Взаємозв'язок релігійних стереотипів, релігійної ідентичності та релігійної толерантності¹

Павленко Валентина Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<http://orcid.org/0000-0003-4947-3995>

e-mail: vmf49@ukr.net

В статті аналізується зміст стереотипу «сектантів». Підтверджено досить високий рівень релігійної толерантності в суспільстві, проте відзначається певна декларативність ідентифікації з релігійними групами, що відображається, зокрема, в слабкості її проявів на поведінковому рівні. Доведено, що рівень релігійної толерантності в середовищі православних, порівняно з атеїстами, суттєво вищий: більші толерантні ставлення спостерігається по відношенню до всіх релігійних груп, в тому числі до «сектантів». Виявлено негативні кореляційні зв'язки між ставленням до «сектантів» та характеристиками релігійної ідентичності: чим сильніше ідентифікація зі своєю релігійною групою та чим більше вона людині подобається, тим гіршим є ставлення до «сектантів». Проте вплив на ставлення до «сектантів» зафіксовано тільки за рівнем релігійної толерантності: чим вищим є рівень толерантності, тим краще відношення до тих, кого називають «сектантами».

Ключові слова: релігійні стереотипи; релігійна ідентичність; релігійна толерантність, сектанти.

Постановка проблеми. Тема вивчення релігійних соціально - психологічних характеристик – стереотипів, ідентичності, толерантності тощо не є новою для психології (Harper, 2007; Svartvik & Wiren, 2013; Galen, Williams & Ver Wey, 2014; Rios, Cheng, Totton & Shariff, 2015; Brown-Iannuzzi, McKee & Gervais, 2018). Так, дослідження, що проводилися на різних континентах, показали наявність стійких підсвідомих стереотипів, в яких віруючі, на відміну від атеїстів, асоціюються з більш моральною поведінкою, з людьми, що викликають почуття більшої довіри, альтруїстичними, гостинними, готовими допомагати тощо (Simpson, 2020). Було доведено, що крім більш високих моральних якостей, для стереотипу віруючої людини характерні й додаткові характеристики. Зокрема, вважається, що теїсти, знов таки порівняно з невіруючими, більш працелюбні, компетентні, веселі, привабливі тощо. Також було показано, що образ віруючих, на відміну від образу атеїстів, частіше асоціюється з жіночністю. Вважається, що подібні гендерні паралелі простежуються через те, що релігія загалом викликає асоціації з добротою, м'якістю, турботою (тобто архетипічно жіночними якостями). Нещодавно був розроблений і виданий змістовний довідник, де перераховані і детально описані релігійні стереотипи, що побутують в західному світі щодо різних релігійних груп та конфесій (Jensen, Reeh, Horstmann Nøddeskou, & Bulian, 2018).

В світовій психології також було розроблено багато методів, за допомогою яких можна визначити ставлення до різних релігійних груп.

Зокрема, одним із популярних способів такого дослідження був і залишається варіант відповідей на питання щодо бажання бачити представника певної конфесії в якійсь важливій ролі. Так, наприклад, перед президентськими виборами 2012 року в США було проведено досить репрезентативне опитування (1004 респонденти з усіх 50 штатів), одним з питань якого було таке: «Якщо ваша партія висунула б кандидатом на пост президента висококваліфіковану особу, яка була ... за релігійною належністю, чи віддали б ви за неї свій голос?». Як показали результати дослідження, на той момент 94% респондентів готові були голосувати за кандидата-католика, 91% - за іудея, 80% - за мормона, 58% - за мусульманина та 54% - за атеїста (Gallup, 2012). Ці результати добре узгоджуються з наведеними вище характеристиками стереотипних образів, які теж продемонстрували більш негативне ставлення до атеїстів в американському суспільстві порівняно з віруючими будь-яких конфесійних груп.

На пострадянському просторі психологічні дослідження, що пов'язані з релігійною тематикою, почалися тільки в останні десятиліття. Серед понять, винесених в назву статті, найбільша увага приділялася категорії «релігійної ідентичності» (Павленко, 2002; Шорохова, 2014; Пронина, 2015; Хухлаев & Шорохова, 2016; Рыжова, Хухлаев, Гриценко & Константинов, 2018), в той час як значно менше досліджень стосувалося релігійних стереотипів (Шмелев & Саженова, 2012; Жуссипбек, 2013; Федорова, 2014) та релігійної толерантності (Павленко & Ваннер 2004; Логинов, 2017).

¹ При написанні статті використовувалися матеріали кваліфікаційної роботи М. Кучеренко, виконаної під нашим керівництвом

Проте не тільки наукові інтереси вимагають більшої уваги до згаданих категорій. В липні 2020 року голова Комітету Верховної Ради з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Галина Третякова повідомила, що Комітет розробляє законопроект про протидію діяльності деструктивних релігійних організацій – сект. Проте питання про те, який зміст вкладається в поняття «секта», хто такі «сектанти» та чи не порушить боротьба з ними прав та свобод громадян, було й залишається в суспільстві дискусійним. Останній момент і спонукав до вивчення стереотипу «сектантів», який існує в українському суспільстві, та його взаємозв'язків з поняттями релігійної ідентичності та толерантності.

Таким чином, **метою** роботи стало дослідження взаємозв'язку між релігійними стереотипами, релігійною ідентичністю та релігійною толерантністю. Як вже зазначалося, в якості основних релігійних стереотипів були обрані уявлення, що побутують в суспільстві щодо «сектантів» та «сектанства». Ця мета конкретизувалася в наступних **завданнях**:

1. Дослідити зміст та емоційно-ціннісний компонент стереотипів щодо «сектантів» та «сектанства».

2. Виявити особливості релігійної ідентичності та релігійної толерантності респондентів.

3. Дослідити розбіжності досліджуваних релігійних соціально-психологічних характеристик у православних та атеїстів.

4. Проаналізувати взаємозв'язок між ставленням до сектантів та релігійною ідентичністю та толерантністю.

В роботі використовувався на ступінний комплекс **методик**:

- Спеціально розроблена анкета для виявлення соціально-демографічних характеристик респондентів та особливостей їх релігійної ідентифікації;

- Метод незакінчених речень;

- Модифікація методики Дж.Беррі для аналізу релігійної ідентичності;

- Шкала соціальної дистанції Богардуса для виявлення відношення до різних конфесій та рівня релігійної толерантності в цілому;

- Метод семантичного диференціалу в модифікації Фельдес (СДФ) для аналізу уявлень про себе і про сектантів в психосемантичному просторі;

- Методи математичної статистики: дескриптивний аналіз; кореляційний аналіз; критерій Стюдента для виявлення значущості відмінностей між тими з досліджуваних, хто ідентифікує себе з православними, та тими, хто ідентифікує себе з атеїстами; регресійний аналіз.

Вибірку склали 84 людини, віком від 19 до 68 років, з яких 57 жінок та 27 чоловіків. Середній вік респондентів 33 роки. Вибірка була розподілена на підгрупи за результатами власної релігійної ідентифікації, а саме на: православних – 30 респондентів (8 чоловіків та 22 жінки), атеїстів – 30 досліджуваних (13 чоловіків та 17 жінок) та представників інших релігійних груп: католиків (2 чоловіків та 7 жінок), «сектантів» (1 чоловік та 4 жінки), іудея (1 чоловік), протестантів (2 чоловіків та 5 жінок), мусульман (2 жінки).

Результати проведеного дескриптивного аналізу представлені в таблиці №1.

Таблиця №1. Дескриптивний аналіз отриманих даних за усіма методиками.

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Беррі_1	84	,00	5,00	2,7262	1,95338
Беррі_2	84	,00	5,00	2,3333	2,09033
Беррі_3	84	,00	5,00	2,8690	2,05807
Беррі_4	84	,00	5,00	3,0595	2,03790
Беррі_5	84	,00	5,00	1,7381	1,92084
ПРІ_Беррі	84	,00	26,00	12,7619	9,17516
Ставлення до православ.	84	,00	12,00	8,5119	4,82837
Ставлення до католиків	84	,00	12,00	7,8810	5,06917
Ставлення до «сектантів»	84	,00	12,00	4,4405	4,89984
Ставлення до мусульман	84	,00	12,00	6,0476	4,79685
Ставлення до іудеїв	84	,00	12,00	6,2976	4,98620
Ставлення до протестан.	84	,00	12,00	6,8690	5,15724
Ставлення до атеїстів	84	,00	12,00	8,4048	4,73673
ЗРТ	84	,00	84,00	48,5119	29,12974
Ас	84	-14,00	18,00	2,5238	5,58715
Вс	84	-17,00	15,00	-1,1429	6,28853
Пс	84	-18,00	14,00	-2,6429	5,83641
Valid N (listwise)	84				

Аналіз наведених в таблиці даних свідчить про наступне:

- ступінь позитивності власної релігійної ідентичності має серед усіх досліджуваних середні значення (12,76 з 25,00). Більшість респондентів демонструє виразне бажання залишитися представниками тієї релігійної спільноти, членами якої вони себе відчують (3,06). Найменші значення виявлені за показниками відповіді на питання, щодо проявів своєї релігійної ідентичності на поведінковому рівні (1,74), що свідчить про певну декларативність ідентифікації з своїми конфесійними групами, яка слабо проявляється в реальному релігійному житті.

- загальний рівень релігійної толерантності дещо вищий від середньої позначки (48,51 з 84,00), що свідчить в цілому про наявність непоганого рівня релігійної терпимості в суспільстві. Найкраще ставлення спостерігається серед усіх досліджуваних до православних (8,51 з 12,00) та атеїстів (8,40 з 12,00), а найгірше – до тих, кого називають «сектантами» (4,44 з 12,00);

- Стереотип сектантів в психосемантичному просторі суспільної свідомості має певні характерні особливості: серед усіх чинників найвищого значення має фактор «активності» (2,52), що, вочевидь, пов'язано з уявленням про представників певних

нетрадиційних конфесій як таких, що досить активно намагаються залучити оточуючих до своїх поглядів, зібрань, спільнот тощо; фактор «валентність» має негативне значення (-1,14), що є свідомством того, що загалом в суспільстві емоційна оцінка «сектантів» є негативною: їх не люблять, не поважають і намагаються триматися осторонь; найнижчі показники спостерігаються за фактором «потентність» (-2,64), що відображає сприйняття суспільством людей, які належать до нетрадиційних конфесійних груп, як слабких, невпевнених, залежних від лідера групи тощо.

Аналіз даних методу незакінчених речень показав, що асоціації з «сектантством» в українському суспільстві зазвичай негативні: «фанатики», «залежні», «маніпулятори», «сатаністи» тощо. Ті, кого традиційно відносять до «сектантства», намагаються уникати цих формулювань. В їх уявленні це інші групи, самі вони не вважають себе «сектантами». У інших респондентів, як правило, немає чіткого розуміння, які релігійні групи можна включати в поняття «сектантство», а які ні.

Результати порівняльного аналізу даних респондентів, які ідентифікують себе як православних та атеїстів, представлені в таблиці №2 (представлені тільки показники, що мають статистично значущу відмінність).

Таблиця №2. Узагальнені дані православних та атеїстів.

Group Statistics

	1-прав. 7-атеїст	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Ставлення до православних**	1 7	30 30	11,2333 6,3333	2,68692 5,38410	,49056 ,98300
Ставлення до католиків**	1 7	30 30	10,3333 5,6667	3,41733 5,43509	,62392 ,99231
Ставлення до «сектантів»**	1 7	30 30	6,0333 2,8667	4,85999 4,77590	,88731 ,87196
Ставлення до мусульман**	1 7	30 30	8,3667 4,4333	4,02992 4,99436	,73576 ,91184
Ставлення до іудеїв**	1 7	30 30	8,5667 4,5333	4,19099 5,21757	,76517 ,95259
Ставлення до протестантів**	1 7	30 30	9,3333 4,1000	4,07121 5,19516	,74330 ,94850
ЗРТ**	1 7	30 30	64,1000 37,3000	22,75863 29,92191	4,15514 5,46297
Вс**	1 7	30 30	-,1667 -4,5000	6,01769 6,09550	1,09868 1,11288
Вя*	1 7	30 30	9,8667 6,3333	5,00161 6,53021	,91316 1,19225

Як свідчать представлені результати, між підгрупами православних та атеїстів існують наступні статистично значущі розбіжності:

- Загальний рівень релігійної толерантності в підгрупі православних суттєво вищий (64,10 порівняно з 37,30 у атеїстів). Більш толерантне ставлення спостерігається у них по відношенню до

всіх релігійних груп, в тому числі до «сектантів» (6,03 порівняно з 2,86 у атеїстів).

- Краще ставлення до тих, кого називають «сектантами», в підгрупі православних підтверджується також значенням фактору «валентність» для образу «сектантів», яке в підгрупі атеїстів є суттєво нижчим (-4,50 порівняно з -0,16

у православних). Цей фактор описує загальне емоційно-ціннісне ставлення до тих, хто оцінюється;

- Спостерігається також суттєва різниця у ставленні до себе: православні більш поблажливі до свого «Я», більше поважають та цінують себе

(9,86), в той час як атеїсти ставляться до себе більш критично (6,33).

Результати кореляційного аналізу представлені в таблиці №3 (представлені тільки показники, що мають статистично значущу відмінність).

Таблиця №3. Дані кореляційного аналізу ставлення до тих, кого називають «сектантами», з усіма іншими досліджуваними змінними.

		Ставлення до «сектантів»	ЗРТ	Вс	Беррі_1	Беррі_3
Ставлення до «сектантів»	Pearson Correlation	1	,860**	,305**	-,253*	-,247*
	Sig. (2-tailed)		,000	,005	,020	,023
	N	84	84	84	84	84
ЗРТ	Pearson Correlation	,860**	1	,201	-,332**	-,304**
	Sig. (2-tailed)	,000		,066	,002	,005
	N	84	84	84	84	84
Беррі_1	Pearson Correlation	-,253*	-,332**	,154	1	,911**
	Sig. (2-tailed)	,020	,002	,163		,000
	N	84	84	84	84	84
Беррі_3	Pearson Correlation	-,247*	-,304**	,146	,911**	1
	Sig. (2-tailed)	,023	,005	,186	,000	
	N	84	84	84	84	84

Наведені в таблиці №3 дані свідчать про те, що існує статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між ставленням до тих, кого називають «сектантами», та загальним рівнем релігійної толерантності (0,86). Тобто - чим вищий загальний рівень толерантності респондента, тим краще його ставлення до «сектантів».

Виявлені також негативні кореляційні зв'язки між ставленням до «сектантів» та певними характеристиками релігійної ідентичності, а саме:

чим сильніше ідентифікація з своєю релігійною групою (-0,25) та чим більше людині подобається своя релігійна група (-0,24), тим гіршим є ставлення до тих, кого називають «сектантами».

Проте проведений регресійний аналіз підтвердив наявність суттєвого впливу на ставлення до «сектантів» тільки однієї досліджуваної змінної, а саме - загального рівня релігійної толерантності. На основі отриманих за програмою SPSS висновків:

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,860 ^a	,740	,737	2,51282

a. Predictors: (Constant), ЗРТ

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-2,580	,535		-4,823	,000
	ЗРТ	,145	,009	,860	15,284	,000

a. Dependent Variable: Ставлення до сектантів

можна стверджувати, що підсумкове рівняння буде мати наступний вигляд:

$$\text{ставлення до сектантів} = -2,580 + 0,145 \times \text{ЗРТ}$$

Як свідчать представлені дані, 74% дисперсії залежної змінної «ставлення до сектантів» обумовлено впливом з боку незалежної змінної

«загальний рівень толерантності», що говорить про дуже високу статистичну достовірність отриманих результатів. Таким чином, між змінними «ставлення до тих, кого називають «сектантами» та «рівнем релігійної толерантності» існує значущий лінійний зв'язок: підвищення загального рівня релігійної толерантності буде покращувати й ставлення до «сектантів».

Висновки

1. Асоціації з «сектантством» в українському суспільстві зазвичай негативні: «фанатик», «залежні», «маніпулятори», «сатаністи» тощо. Ті, кого традиційно відносять до «сектантства», намагаються уникати цих формулювань. В їх уявленні це інші групи, самі вони не вважають себе «сектантами». У інших респондентів, як правило, немає чіткого розуміння, які релігійні групи можна включати в поняття «сектантство», а які ні.

Стереотип сектантів в психосемантичному просторі суспільної свідомості має певні характерні особливості: емоційно-ціннісна оцінка «сектантів» є негативною: їх не люблять, не поважають і намагаються триматися осторонь; зафіксовано уявлення про представників нетрадиційних конфесій як таких, що досить активно намагаються залучити оточуючих до своїх поглядів, зібрань, спільнот тощо; характерним є також сприйняття суспільством людей, які належать до нетрадиційних конфесійних груп, як слабких, невпевнених, залежних від лідера групи тощо.

2. Соціально-психологічні характеристики респондентів, пов'язані з їх релігійністю, мають наступні особливості:

- ступінь позитивності релігійної ідентичності має серед усіх досліджуваних середні значення. Більшість респондентів демонструє виразне бажання залишатися представниками тієї релігійної спільноти, членами якої вони себе відчують. Не характерні прояви релігійної ідентичності на поведінковому рівні, що свідчить про певну декларативність ідентифікації з конфесійними групами, про слабкість її проявів в реальному релігійному житті.

- загальний рівень релігійної толерантності дещо вищий від середньої позначки, що свідчить про наявність непоганого рівня релігійної терпимості в суспільстві. Найкраще ставлення спостерігається серед усіх досліджуваних до православних та атеїстів, а найгірше – до тих, кого називають «сектантами»;

3. Між підгрупами православних та атеїстів виявлені наступні статистично значущі розбіжності: загальний рівень релігійної толерантності в підгрупі православних суттєво вищий. Більш толерантне ставлення спостерігається по відношенню до всіх релігійних

груп, в тому числі до «сектантів». Спостерігається також суттєва різниця у ставленні до себе: православні більш поблажливі до свого «Я», більше поважають та цінують себе, в той час як атеїсти ставляться до себе більш критично.

4. Аналіз взаємозв'язків між ставленням до «сектантів» та досліджуваними соціально-психологічними характеристиками показав наступне:

- існує статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між ставленням до «сектантів» та загальним рівнем релігійної толерантності, тобто чим вищий рівень толерантності, тим краще відношення до «сектантів»;

- виявлено негативні кореляційні зв'язки між ставленням до «сектантів» та певними характеристиками релігійної ідентичності, зокрема: чим сильніше ідентифікація зі своєю релігійною групою та чим більше людині подобається своя релігійна група, тим гіршим є ставлення до «сектантів».

Проте причинно-наслідковий зв'язок, тобто реальний вплив на ставлення до «сектантів» було зафіксовано тільки за однією змінною - за загальним рівнем релігійної толерантності.

Список посилань

- Brown-Iannuzzi, J. L., McKee, S., & Gervais, W. M. (2018). Atheist horns and religious halos: Mental representations of atheists and theists. *Journal of Experimental Psychology: General*, 147(2), 292-97.
- Galen, L., Williams, T. & Ver Wey, A. (2014). Personality Ratings Are Influenced by Religious Stereotype and Ingroup Bias. *International Journal for the Psychology of Religion*. 24(4), 282-297.
- Gallup, R. (2012). Atheists, Muslims see most bias as presidential candidates. <https://news.gallup.com/poll/155285/atheists-muslims-bias-presidential-candidates.aspx>
- Harper, M. The Stereotyping of Nonreligious People by Religious Students: Contents and Subtypes. (2007). *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4(46), 539-552.
- Jensen, T., Reeh, N., Horstmann Nøddeskou, M. & Bulian G. (2018). *Guidelines on Prejudices and Stereotypes in Religions*. https://soraps.unive.it/files/2019/04/PROFREAD-IO1-Stereotypes-and-prejudices-Guidelines_V4-05_01_19-2.pdf
- Svartvik, J. & Wiren, J. (2013). *Religious Stereotyping and Interreligious Relations*. Palgrave Macmillan US.
- Rios, K., Cheng, Z. H., Totton, R. & Shariff, A. (2015). Negative Stereotypes Cause Christians to Underperform in and Disidentify With Science. *Social Psychological and Personality Science*, 9, 1-9. <https://doi.org/10.1177/1948550615598378>
- Simpson, A. (2020). Stereotyping Religion. In J.T. Nadler & E.C. Voyles (Eds.), *Stereotypes: The Incidence and Impacts of Bias* (pp. 264-279). NY: Praeger Publishing.
- Жуссибек, Г. (2013). Светскость и религия: стереотипы, наблюдаемые в постсоветских и постатеистических обществах. В *Влияние религии на современный мир*.

- (с.17-23). Алма-Аты: Изд-во Института Философии, политологии и религиоведения.
- Логинов, А.В. (2017). Возможна ли внутренняя религиозная толерантность? *Социальная философия и социология*, 4, 37-46. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/55395/1/iuro-2017-170-04.pdf>
- Павленко, В.Н. (2002). Соотношение формирования этнической и религиозной идентичности. *Идентичность и толерантность: Сборник статей*. М.: Старый сад, 49-68.
- Павленко, В.Н. & Ваннер, К. (2004). Особенности психологии евангельских христиан-баптистов. *Вопросы психологии*, 5, 72-87.
- Пронина, Т.С. (2015). Религиозная идентичность как психосоциальный феномен. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, 2(16), 154-167.
- Рыжова, С.В., Хухлаев, О.Е., Грищенко, В.В. & Константинов, В.В. (2018). Структура религиозной идентичности современной православной молодежи. *Психологический журнал*, 4 (39), 110-119.
- Федорова, Ю.Е. (2014). Ислам в восприятии современного европейского сообщества: стереотипы и реальность. *Философская мысль*, 7, 99-125. <https://doi.org/10.7256/2306-0174.2014.7.13036>
- Хухлаев, О.Е. & Шорохова, В.А. (2016). Социально-психологическое исследование религиозной идентичности у православной молодежи. *Социальная психология и общество*, 2(7), 35-50. <https://doi.org/10.17759/sps.2016070203>
- Шмелев, В.Ю. & Саженова, С.А. (2012). Религиозный стереотип: к постановке проблемы. *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение»*, 2(9), 213-217.
- Шорохова, В.А. (2014). Религиозная идентичность в зарубежных психологических исследованиях: теоретические модели и способы изучения. *Социальная психология и общество*, 4(5), 44-61. https://psyjournals.ru/files/72839/spio_4_2014_shorohova.pdf
- References**
- Brown-Iannuzzi, J. L., McKee, S., & Gervais, W. M. (2018). Atheist horns and religious halos: Mental representations of atheists and theists. *Journal of Experimental Psychology: General*, 147(2), 292-97.
- Galen, L., Williams, T. & Ver Wey, A. (2014). Personality Ratings Are Influenced by Religious Stereotype and Ingroup Bias. *International Journal for the Psychology of Religion*. 24(4), 282-297.
- Gallup, R. (2012). Atheists, Muslims see most bias as presidential candidates. <https://news.gallup.com/poll/155285/atheists-muslims-bias-presidential-candidates.aspx>
- Harper, M. The Stereotyping of Nonreligious People by Religious Students: Contents and Subtypes. (2007). *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4(46), 539-552.
- Jensen, T., Reeh, N., Horstmann Nøddeskou, M. & Bulian G. (2018). *Guidelines on Prejudices and Stereotypes in Religions*. https://soraps.unive.it/files/2019/04/PROFREAD-IO1-Stereotypes-and-prejudices-Guidelines_V4-05_01_19-2.pdf
- Svartvik, J. & Wiren, J. (2013). *Religious Stereotyping and Interreligious Relations*. Palgrave Macmillan US.
- Rios, K., Cheng, Z. H., Totton, R. & Shariff, A. (2015). Negative Stereotypes Cause Christians to Underperform in and Disidentify With Science. *Social Psychological and Personality Science*, 9, 1-9. <https://doi.org/10.1177/1948550615598378>
- Simpson, A. (2020). Stereotyping Religion. In J.T. Nadler & E.C. Voyles (Eds.), *Stereotypes: The Incidence and Impacts of Bias* (pp. 264-279). NY: Praeger Publishing,
- Jussipbeck, G. (2013). Secularism and Religion: Stereotypes Observed in Post-Soviet and Post-atheistic Societies. In: *The influence of religion on the modern world*. (pp. 17-23). Almaty: Publishing house of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies.
- Loginov, A.V. (2017). Is internal religious tolerance possible? *Social philosophy and sociology*, 4, 37-46. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/55395/1/iuro-2017-170-04.pdf>
- Pavlenko, V.N. (2002). The ratio of the formation of ethnic and religious identity. *Identity and Tolerance: Collection of Articles*. Moscow: Old Garden, 49-68.
- Pavlenko, V.N. & Wannner, K. (2004). Features of the psychology of Evangelical Christians-Baptists. *Psychology Issues*, 5, 72-87.
- Pronina, T.C. (2015). Religious identity as a psychosocial phenomenon. *Bulletin of the Russian Christian Academy of Humanities*, 2 (16), 154-167.
- Ryzhova, S.V., Khukhlaev, O.E., Gritsenko, V.V. & Konstantinov, V.V. (2018). The structure of religious identity of modern Orthodox youth. *Psychological Journal*, 4(39), 110-119.
- Fedorova, Yu.E. (2014). Islam as Perceived by the Modern European Community: Stereotypes and Reality. *Philosophical Thought*, 7, 99-125. <https://doi.org/10.7256/2306-0174.2014.7.13036>
- Khukhlaev, O.E. & Shorokhova, V.A. (2016). Socio-psychological study of religious identity among Orthodox youth. *Social Psychology and Society*, 2(7), 35-50. <https://doi.org/10.17759 / sps.2016070203>
- Shmelev, V.Yu. & Sazhenova, S.A. (2012). Religious stereotype: towards problem statement. *Irkutsk State University Bulletin. Series "Political Science. Religious Studies*, 2(9), 213-217.
- Shorokhova, V.A. (2014). Religious Identity in Foreign Psychological Research: Theoretical Models and Methods of Study. *Social Psychology and Society*, 4(5), 44-61. https://psyjournals.ru/files/72839/spio_4_2014_shorohova.pdf
- Надійшла до редакції 15.10.2020

Павленко Валентина Николаевна

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной психологии
Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина
пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022

В статье анализируется содержание стереотипа «сектанты». Подтверждено достаточно высокий уровень религиозной толерантности в обществе, однако отмечается определенная декларативность идентификации с религиозными группами, что отражается, в

частности, в слабости ее проявлений на поведенческом уровне. Доказано, что уровень религиозной толерантности в среде православных, по сравнению с атеистами, существенно выше: более толерантное отношение наблюдается по отношению ко всем религиозным группам, в том числе к «сектантам». Выявлены негативные корреляционные связи между отношением к «сектантам» и характеристиками религиозной идентичности: чем сильнее идентификация со своей религиозной группой и чем больше она ему нравится, тем хуже отношение к «сектантам». Однако влияние на отношение к «сектантам» зафиксировано только по общему уровню религиозной толерантности: чем выше уровень толерантности, тем лучше отношение к тем, кого называют «сектантами».

Ключевые слова: религиозные стереотипы; религиозная идентичность; религиозная толерантность; сектанты.

Pavlenko Valentyna

*Candidate of Psychological Science, Associate Professor, Associate Professor of the Applied Psychology Department
V.N. Karaz'in Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

The article analyzes the concept of the stereotype of "sectarians" in Ukrainian society. It was shown that emotional and value assessment of "sectarians" is negative: they are disliked, disrespected, and avoided by others. The idea of representatives of non-traditional denominations as those who are actively trying to involve others in their views, meetings, communities, etc., is presented. It is also typical for society to perceive people who belong to non-traditional denominational groups as weak, insecure, dependent on the group leader, and so on. Peculiarities of religious identity and religious tolerance are studied: a fairly high level of religious tolerance in society has been confirmed, but there is a certain declarative identification with religious groups which is reflected, in particular, in the weakness of its manifestations at the behavioral level, in real religious life. It is proved that the general level of religious tolerance among the Orthodox, compared with atheists, is significantly higher: a more tolerant attitude is observed towards all religious groups, including "sectarians". There is also a significant difference in attitudes: Orthodox are more lenient with their "I", respect and value themselves more, while atheists are more critical of themselves. There are negative correlations between attitudes towards "sectarians" and certain characteristics of religious identity, in particular: the stronger the identification with one's religious group and the more a person likes his religious group, the worse the attitude towards "sectarians" is. However, the causal relationship, the real influence on the attitude towards "sectarians" is recorded only in one variable - the general level of religious tolerance: the higher the level of tolerance, the better the attitude towards those who are called "sectarians".

Keywords: religious stereotypes; religious identity; religious tolerance; sectarians.

Надійшла до редакції 24.10.2020

Соціально-психологічні чинники особистісного рішення щодо трудової міграції

Тищенко Лілія Валеріївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології

Маріупольський Державний Університет

проспект Будівельників, 129-а, Маріуполь, Україна, 87500

<https://orcid.org/0000-0001-8081-049X>

e-mail: pavlii.2017@ukr.net

Дьяченко Світлана Олександрівна

СО Магістр, Маріупольський державний університет

Маріуполь, проспект Будівельників, 129-а, 87500

e-mail: svitlanadiachenkojob@gmail.com

В статті розглянуто соціально-психологічну проблему трудової міграції. Визначено аспекти феномену прийняття особистісного рішення щодо виїзду за кордон для праці. Проаналізовано соціальні та психологічні чинники, що впливають на процес прийняття рішення. Надано теоретичне та емпіричне обґрунтування дослідження залежності результативності процесу прийняття рішення від окремих соціальних показників та психологічних критеріїв особистості. Описано механізми залежності між соціально-психологічними й внутрішньо-особистісними чинниками та прийнятим рішенням.

Ключові слова: прийняття рішення; трудова міграція; криза; життєві стратегії; стрес.

Постановка проблеми. Трудова міграція є невід'ємною складовою множинних процесів в будь-якій державі. Цей феномен впливає на економіку і суспільне життя в цілому, а також виступає потужним чинником життєвих змін окремої людини чи родини. На сьогодні для багатьох мешканців України трудова міграція вже давно не є чимось винятковим, вона розглядається ними як один із прийнятних варіантів заробітку та навіть кардинальних життєвих змін. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України чисельність українців, що працюють за межами країни становить 3 млн. осіб (з числа тих, хто сплачує податки в Україні).

Отже, феномен трудової міграції на суспільному рівні виступає чинником, що впливає на загальну соціально-економічну ситуацію, а можливість трудової міграції для конкретної особи означає перспективу покращення рівня свого життя і добробуту своєї родини, розширення меж власної самореалізації, прагнення позитивних життєвих змін та пошук власної долі. Аналіз чисельних клієнтських запитів показує, що прийняття рішення про виїзд за межі країни для багатьох співвітчизників є складним питанням навіть при наявному бажанні й мотивації, а це означає, що можливість працювати за кордоном та покращити свій матеріальний стан або втілити мрію так і залишається для них лише потенційною можливістю. У зв'язку з цим виникає ряд суто психологічних проблем, що потребують наукового розгляду та прикладного вирішення, а саме: вивчення специфіки прийняття особистісного рішення щодо трудової міграції; визначення зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на цей процес; дослідження внутрішньо-особистісних

бар'єрів; розробка інструментів психологічної фасилітації та супроводу осіб, що знаходяться в ситуації розгляду трудової міграції як потенційної можливості для покращення власного життя.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій.

Сутність феномену прийняття рішення розкривається в роботах Г.О. Горбань, Л.В. Помиткіна, Є.В. Степури де психологічна складова розкривається з точки зору впливу на життя особистості. Але аспект прийняття особистісного рішення щодо виїзду за кордон з метою праці у науково-психологічних виданнях на сьогодні не висвітлено.

Певні соціально-психологічні аспекти трудової міграції досліджуються такими науковцями, як В.Л. Андреснкова, О.Є. Блинова, О.З. Лютак, О.А. Малиновська, К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна, І.І. Цушко. Але переважна більшість наявних досліджень носить суто соціологічний характер, тому тема саме психологічних аспектів трудової міграції залишається відкритою. Власне саме це обумовлює вибір нами тематики, пов'язаної із вивченням соціально-психологічних аспектів прийняття особистісного рішення щодо трудової міграції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Тенденції розвитку сучасної світової спільноти обумовлюють активізацію міграційних процесів загалом і міжнародної трудової міграції зокрема. За прогнозами Міжнародної організації з міграції, зростання наявних світових темпів міграційних процесів призведе до того, що к 2050 року чисельність переміщених осіб сягне понад 405 мільйонів людей (Садова, 2019). Вже сьогодні Україна є країною походження трудових мігрантів для держав США та ЄС, а це означає, що феномен

трудова міграція в нашому суспільстві став невід'ємною частиною буденності. В цьому потужному процесі одночасно можна виокремити негативні та позитивні сторони. Так до негативних наслідків трудової міграції слід віднести наступне: 1) відбувається відтік інтелектуального потенціалу країни; 2) найчастіше професійні знання й компетентності ігноруються на користь низько кваліфікованої праці заради заробітку; 3) нерідко трудова міграція стає лише сходиною до еміграції, що, в свою чергу, негативно впливає на показники чисельності населення України та демографічну ситуацію в країні (Блынова, 2019); 4) на сьогодні це є недостатньо контрольований процес, адже більшість виїздів громадян за кордон на роботу здійснюється нелегально.

Безумовно позитивними наслідками явища трудової міграції є наступні тенденції: 1) виїзд на роботу за кордон кваліфікованих кадрів спонукає вітчизняного роботодавця та виробника підвищувати планку власної конкурентоздатності й спроможності на світовому ринку товарів та послуг; 2) для того, щоб утримати безцінний трудовий потенціал сучасний роботодавець вимушений покращувати умови праці та підвищувати заробітну плату; 3) за рахунок виїзду працездатного населення на роботу за кордон знижуються загальні показники безробіття в Україні.

Зрушення фокусу сприйняття феномену трудової міграції з макrorівня на індивідуальний рівень окремої особистості/родини обумовлює необхідність розгляду суто психологічної категорії, яка, на наш погляд, є ключовою на цьому рівні його вивчення – категорії «прийняття рішення». Здійснений нами теоретико-методологічний аналіз психологічних аспектів цього поняття показав наступне.

1. В сучасній психологічній науці теоретичний конструкт «прийняття рішення» розглядається одночасно в двох напрямках: як процес і як результат. Це означає, що процеси вироблення та власне прийняття рішення суттєво відрізняються за змістом та механізмами. В якості результату, прийняте/ухвалене рішення ототожнюється з вольовим актом формування послідовності дій, що призводять до досягнення мети на основі перетворення вихідної інформації в ситуації невизначеності (Деркач, 2001). Як самостійний процес, прийняття рішення – це виявлення варіантів і визначення переваг такої активності, яка б максимально забезпечувала досягнення нормативно зафіксованої мети або реалізацію фіксованої установки щодо перетворювальної або іншої дії (Горбань, 2012).

2. Існує твердження про те, що більшість ситуацій в яких особистості доводиться здійснювати процес прийняття рішення є

кризовими. В свою чергу, в психологічній науці життєва криза розглядається як різновид складної життєвої ситуації або як кризова ситуація і вивчається у площині подій, переживань, відносин, поведінки та реабілітації. Сам психологічний феномен життєвої кризи розглядається як: 1) особлива соціально-психологічна ситуація; 2) особливий стан, що має свої суб'єктивні та об'єктивні характеристики; 3) процес особистого переживання (Амбрумова, 1985).

Результати досліджень різних авторів можна представити у вигляді загальної класифікації життєвих криз за наступними критеріями: *за віком* (кризи розвитку): криза підліткового періоду, криза 30-ти років, криза «середини» життя; *за критерієм тривалості*: мікро криза – кілька хвилин, короткочасна – до 4-6 тижнів, довготривала – до 1-го року; *за критерієм результативності*: конструктивні, деструктивні; *за діяльнісним критерієм*: криза операціональної сторони життєдіяльності («не знаю, як жити далі»), криза мотиваційно-цільової сторони життєдіяльності («не знаю, для чого жити далі»), криза смислової сторони життєдіяльності («не знаю, навіщо взагалі жити далі»); *за критерієм детермінованості*: кризи, що викликані інтрапсихічними факторами; кризи, що викликані ситуативними факторами; *за критерієм складності*: прості кризи, що викликані однією подією; багатовимірні кризи, що торкаються практично всіх аспектів індивідуального життя особистості; *за критерієм передбачуваності*: передбачувані (нормативні), «ситуаційні» (імовірнісні), проміжні.

3. Дехто з дослідників вважають, що ступінь особистого вміння приймати рішення безпосередньо залежить від обраної життєвої стратегії. Результати їх досліджень показують наступну закономірність: під час планування свого майбутнього та обрання конкретних цілей особистість неухильно орієнтується на власні цінності та ціннісні орієнтації. З огляду на це, стратегія життя – це спосіб, за допомогою якого людина приймає рішення в своєму житті. На думку Ю.М. Швалба, стратегія життя представляє собою принципову здатність особистості до поєднання власної індивідуальності з умовами життя, до її відтворення та розвитку, яка реалізується у різноманітних життєвих обставинах. Тобто, стратегія життя виступає своєрідним універсальним законом, способом існування людини у різноманітних сферах її життя. За визначенням вченого, існує п'ять життєвих стратегій і відповідно ним люди діляться: на тих, що схильні до «підприємництва» та відкриті для усього нового; на тих, що в житті покладаються на власну інтуїцію та вірять у вдачу чи фарт; на тих, що перед прийняттям важливих рішень покладаються на свій

інтелект та багато часу віддають отриманню та аналізу інформації; на тих, що чекають, вказуючи на свою неспроможність будь-що змінити; на тих, що обирають стратегію подолання перешкод та боротьби з життєвими труднощами; на тих, що вважають інших винними, а значить і відповідальними за якість їх життя (Швалб, 2017). Л.В. Тищенко та Ю.М. Швалб (2015) вважають, що рівень якості життєвої стратегії визначає ступінь задоволеності особистістю власним життям. А найважливішими характеристиками життєвої стратегії є рівень відповідальності, ступінь усвідомленості життя, система цінностей та відносин людини.

4. Аналіз досліджень категорії стресу як одного із станів особи, в якому їй нерідко доводиться приймати рішення, показав, що суттєвого значення набуває усвідомлення людиною ступеня своєї участі в активному впливі на проблемну ситуацію та його оцінка. Зазначено, що людина яка займає активну життєву позицію, чи хоча б усвідомлює можливості впливу на причину стресу, приводить до активації симпатичного відділу вегетативної нервової системи, тоді як пасивна роль суб'єкта в ситуації що склалася обумовлює парасимпатичні реакції (Маклаков, 2001).

Беручи до уваги вище зазначене, ми побудували власне емпіричне дослідження проблеми прийняття особистісного рішення щодо трудової міграції в сучасних соціально-економічних умовах. В ньому прийняли участь 44 жінки віком від 29 до 55 років серед яких є ті, що мають досвід роботи за кордоном у минулому або працюють натеper (ЕГ1), а також жінки, які ніколи не працювали за кордоном (ЕГ2).

Респонденти ЕГ1 є мешканками Донецької, Сумської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської, Чернігівської, Львівської, Волинської, Житомирської, Полтавської, Кіровоградської, Черкаської областей та міста Києва, а також серед них є українки, що наразі працюють в Германії. На наш погляд, цікавим є факт, що чисельність респондентів ЕГ1, що мешкають у східних областях країни (Донецька, Харківська) складає 13%. Вибірка ЕГ2 представлена мешканками Донецької та Харківської областей, а також міста Києва.

Предметом емпіричного аналізу стали: соціально-психологічні чинники, що обумовлюють прийняття рішення щодо трудової міграції, а також внутрішньо-особистісні параметри прийняття такого роду життєво значущого рішення. Задля цього нами: розроблено анкету (її зміст спрямовано на визначення соціально-психологічних чинників досліджуваного феномену); підібрано пакет стандартизованих психодіагностичних методик (опитувальник

«Шкала психологічного благополуччя» Керол Ріфф; «Тест життєстійкості» (адаптація Д.О. Леонтьєва, О.І. Рассказовой): методика «Копінг-поведінки в стресових ситуаціях CISS» (С. Норман, Д.Ф. Ендлер, Д.А. Джеймс, М.І. Паркер, адаптований варіант Т.А. Крюковой); «Індекс життєвої задоволеності» Н.В. Паниної).

За результатами анкетування з'ясовано наступне:

1. З числа респондентів ЕГ2 переважна більшість розглядає потенційну можливість виїхати на роботу за кордон але на сьогодні не має прийнятого рішення; з них, 21 особа (90%) має вищу освіту. Серед опитаних ЕГ1 повну вищу освіту мають 13 осіб (60%).

2. Серед опитаних з ЕГ 1 постійного місця роботи не мають 10 жінок (45%), а серед учасників ЕГ2 таких лише 4 жінки (18% опитаних).

3. Аналіз фахової професійної діяльності показав, що серед респондентів ЕГ1 є 7 викладачів, 10 медичних працівників, 4 працівника технічних спеціальностей та один підприємець: серед респондентів ЕГ2 8 викладачів, 4 психолога, працівник медицини та металургії, музейний працівник, економіст, косметолог, дизайнер, соціальний працівник та майстер з макіяжу.

4. Склад родини в респондентів обох досліджуваних груп є однорідним: серед усіх опитаних є заміжні та незаміжні жінки; усі респонденти мають дітей.

5. Аналіз наявного досвіду роботи за кордоном у близьких та рідних опитаних показує його позитивну модальність.

6. Переважна більшість респондентів обох досліджуваних груп (41 жінка – 95 %) вказує незадоволеність фінансовою стороною життя як вагому причину здійснення наявної або потенційної трудової міграції (до прикладу: «Відпрацювавши 24 роки в Україні медичним працівником, зрозуміла, що так жити більше не можливо!», «Пенсія розміром 1712 гривень – це бідність», «Відсутність альтернатив означає, що втрата роботи в Україні автоматично означає безперспективність життя»).

Аналіз емпіричних даних показує, що за параметром суб'єктивного переживання власного благополуччя результати респондентів обох досліджуваних груп є тотожними і знаходяться у межах значення вище середнього («Шкала психологічного благополуччя» Керол Ріфф). Цікаво, що індекс життєвого задоволення (за методикою «Тест індекс життєвої задоволеності (ІЖЗ)» в адаптації Н.В. Паниної) у переважній більшості опитуваних обох експериментальних груп має високе значення. На нашу думку, це означає, що прийняте або потенційне рішення щодо трудової міграції не пов'язане з вимушеністю та приреченістю, не є останнім кроком через

безвихідь. Робота за кордоном розглядається усіма респондентами як одна із можливостей покращення свого соціального та фінансового становища з єдиною різницею, що учасники ЕГ1 її використали, а представники ЕГ2 розглядають як потенційну для використання.

Аналіз наявних копінг-стратегій у респондентів експериментальних груп показав наступне: у опитаних ЕГ2 копінг-стратегія, спрямована на вирішення задач, виявилась менш актуалізованою у порівнянні з показниками учасників ЕГ1, що, на наш погляд, і є одним із стримуючих параметрів в процесії прийняття рішення щодо здійснення трудової міграції, або ж взагалі виникнення самої ідеї. Адже маючи таку стратегію в своєму арсеналі, людина, опинившись в ситуації невизначеності, починає працювати з проблемою, розробляє план дій, визначає кінцеву і проміжні цілі, обирає способи досягнення мети, іноді вдається до «когнітивної репетиції».

Також показовими, на нашу думку, є результати за параметром копінг-стратегії «емоційність»: у опитуваних ЕГ 2 він вищий ніж у ЕГ1. У зв'язку з цим, виникає припущення, що респонденти з ЕГ2 схильні використовувати прийоми психологічної боротьби зі своїми негативними емоціями і хворобливими відчуттями, переживати наявну ситуацію аніж вирішувати її. І це, звісно, не сприяє прийняттю кардинальних життєвих рішень.

Не менш цікавими є показники життєстійкості респондентів досліджуваних груп (за методикою «Тест життєстійкості» в адаптації Д.О. Леонтьєва, О.І. Рассказової), як низки стійких переконань особистості щодо самої себе та навколишнього світу, що допомагають їй бути ефективною та долати життєві перепони або ж навпаки. Отримані нами дані яскраво ілюструють: респонденти ЕГ1 мають вищий середній загальний бал життєстійкості (у порівнянні з результатами представників ЕГ2) та вищий показник «контролю», а це означає наявну стійку установку на активність дій по відношенню до подій у власному житті, що, в свою чергу, сприяє прийняттю життєво важливих рішень.

За результатами здійсненого нами емпіричного дослідження була розроблена Програма комплексного психологічного супроводу жінок в ситуації прийняття рішення щодо трудової міграції. Вона представляє собою триденний тренінг за трьома тематичними блоками: перший блок спрямований на усвідомлення учасниками суб'єктної позиції у відношенні до власного життя; другий – на розширення репертуару ефективних та дієвих стратегій поведінки в ситуаціях невизначеності; третій – на формування особистісної готовності до прийняття життєво важливих рішень.

Отже, теоретико-методологічний аналіз проблеми та отримані емпіричні дані дозволяють зробити наступні висновки:

1. Феномен трудової міграції щільно увійшов у життя більшості громадян нашої країни, але на сьогодні він є недостатньо вивченим з точки зору соціально-психологічних чинників його виникнення, функціонування та адекватного вирішення. Очевидно, що робота за кордоном є одним із привабливих варіантів для покращення матеріального становища окремої людини або родини, тому питання психологічної готовності до здійснення цього кроку через прийняття рішення щодо трудової міграції є надзвичайно актуальним.

2. Серед соціально-психологічних чинників, що впливають на прийняття рішення на користь роботи за кордоном є: переживання незадоволеності актуальним фінансовим становищем в родині; наявність позитивного досвіду роботи за кордоном близьких / знайомих; переживання безперспективності власного майбутнього та відсутності умов для самореалізації; привабливість ідеї щодо трудової міграції у зв'язку із близькістю кордону з європейською країною (для тих респондентів, що географічно мешкають у західних регіонах країни). Цікаво, що для жодного досліджуваного розгляд можливості роботи за кордоном не обумовлений переживанням життєвої безвихідності або приреченості (про що свідчить достатньо високий індекс задоволеності життям, діагностований у досліджуваних обох експериментальних груп). Для них це, дійсно, потенційна і приваблива можливість покращити рівень власного життя та життя родини.

3. Внутрішньо-особистісними параметрами, що сприяють прийняттю позитивного життєво значущого рішення щодо трудової міграції виступають: наявність в особистому арсеналі копінг-стратегії, спрямованої на вирішення задач; достатній рівень наявного потенціалу особистісної життєстійкості; здатність адекватно опановувати власні емоції й переживання в складних життєвих обставинах і ситуаціях невизначеності.

4. Не сприяють прийняттю позитивного рішення щодо трудової міграції, навіть у випадку привабливості самої ідеї, наступні внутрішньо-особистісні параметри: переважання стратегії психологічної боротьби зі своїми негативними емоціями і хворобливими відчуттями в ситуації невизначеності; відсутність в структурі потенціалів життєстійкості достатньої здатності до контролю (ситуації, подій, власних дій, інших людей).

5. Перевірка дієвості розробленої програми комплексного психологічного супроводу жінок в ситуації прийняття рішення щодо трудової міграції дозволяє оцінювати її як інструмент психологічного супроводу особистості, що

перебуває в ситуації потенційної готовності використати можливість роботи за кордоном як життєво важливу та необхідну для себе або власної родини, але не має особистого ресурсу для прийняття відповідного рішення.

Перспективи подальших досліджень, на наш погляд, полягають у розробці інструментів психологічного супроводу осіб, що працюють за кордоном, в форматі груп взаємної підтримки та взаємодопомоги.

Список посилань

- Амбрумова, А.Г. (1985). Анализ состояний психологического кризиса и их динамика. *Психологический журнал*, 6(6), 107-115. <https://www.twirpx.com/file/940452/>
- Блинова, О.С. (2019). *Інтелектуальна міграція в сучасній Україні: соціально-психологічний вимір*. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка. http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/8951/%D0%91%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_61.pdf?sequence=1
- Горбань, Г.О. (2012) *Прийняття управлінських рішень у соціальних системах: соціально-психологічний аспект*. Запоріжжя: Класич. приват. ун-т.
- Деркач, В.Л. (2001). *Теорія прийняття рішень при розв'язанні екологічних проблем (філософсько-методологічні аспекти)*. (Дис. канд. філос. наук). Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, Київ.
- Махлаков, А.Г. (2001). *Общая психология*. Санкт-Петербург: Питер. https://bookap.info/genpsy/maklakov_obshchaya_psihologiya/
- Садова, У.Я. (Ред). (2019). *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття*. Львів: Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України. <http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>
- Швалб, Ю.М. (2017). Психологічна структура складних життєвих обставин. Максименко, С.Д., Кузікова, С.Б., Зливков, В.Л. (Ред). *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика*. (с.20-40). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.

- Швалб, Ю.М., Тищенко, Л.В. (2015). *Майбутнє і сьогодення студентів з обмеженими функціональними можливостями: психологічні аспекти*. Київ: Основа. http://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/1622/1/maibutnie_i_siogodennia.pdf

References

- Ambrumova, A. G. (1985). Analysis of the states of a psychological crisis and their dynamics. *Psychological Journal*, 6(6), 107-115. <https://www.twirpx.com/file/940452/> [in Russian]
- Blinova, O. E. (2019). *Intellectual migration in modern Ukraine: socio-psychological dimension*. Personality in crisis conditions and critical situations of life: materials of the V International scientific-practical conference. Sumy: Published by Sumy State Pedagogical University named after AS Makarenko. http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/8951/%D0%91%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_61.pdf?sequence=1
- Gorban, H. O. (2012). *Acceptance of management decisions in social systems: socio-psychological aspect*. Zaporozhye: Classic private University.
- Derkach, V. L. *Decision taking theory in environmental problems solving (philosophical and methodological aspects)* (Dissertation for Candidate of Philosophical Sciences). Institute of Philosophy the H.Skovoroda National Ukrainian Academy of sciences, Kyiv.
- Maklakov, A. G. (2001). *General psychology*. St. Petersburg: Peter. https://bookap.info/genpsy/maklakov_obshchaya_psihologiya/
- Sadova, U. Ya. (Ed.). (2019). *Ukrainian migration in the conditions of global and national challenges of the XXI century*. Lviv: MI Institute of Regional Studies Dolny National Academy of Sciences of Ukraine. <http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>
- Schwalb, Yu. M. (2017). Psychological structure of difficult life circumstances. SD Maksymenko, SB Kuzikova, VL Zlyvkov (Ed.) *Personality as a subject of overcoming crisis situations: psychological theory and practice*. (p.20-40). Sumy: Publishing house of Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko.
- Shvalb, Yu. M., Tishchenko, L. V. (2015). The future and present of students with disabilities: psychological aspects. Kyiv: Osнова. http://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/1622/1/maibutnie_i_siogodennia.pdf

Liliia Tishchenko

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology
Mariupol State University
129-A Budivelnikiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500*

Diachenko Svitlana

*MA, Mariupol State University
129-A Budivelnikiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500*

The article deals with the problem of decision-making by an individual on labor migration. There was studied directly the phenomenon of labor migration, its features in the global and Ukrainian scale. The modality of influence on the development of the economy and public life of Ukraine is considered. There were outlined social and psychological factors influencing decision making. Among the factors, the crisis life situations of a person are highlighted, namely, an age crisis, a spiritual crisis, a biographical crisis. We also describe the life strategies by which a person is guided in his life. Such an important factor as the nervousness of the situation in which a person is found is considered. The levels of his stress resistance. The phenomenon of "decision" and the necessary conditions for its adoption are analyzed. There was theoretically substantiated the study of the effectiveness dependence in the decision-making process on social indicators and psychological criteria of the personality. The sample in the study consisted of 44 women who are citizens of Ukraine, 22 women of whom have work experience abroad, and the other half is considering this option and is in the

process of forming and making an appropriate decision. As a result of empirical research, certain parameters of dependence were found by socio-psychological factors in decision-making. Considering the psychological aspect, there was found a relationship between the prevailing coping strategy that a person chooses to act in stressful situations and the general indicator of resilience - on the one hand, and the ability to make decisions - on the other. The result of our research is a developed program that helps women in overcoming internal obstacles on the way to improving the quality of their own life, because the ability to make decisions indicates the awareness of oneself as a subject of their own life about sufficient resilience.

Keywords: *decision making; labor migration; crisis; life strategies; stress.*

Тищенко Лилия Валериевна

*кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры практической психологии
Мариупольский государственный университет
проспект Строителей, 129-а, Мариуполь, Украина, 87500*

Дьяченко Светлана Александровна

*ОС Магистр, Мариупольский государственный университет
проспект Строителей, 129-а, Мариуполь, Украина, 87500*

В статье рассмотрена социально-психологическая проблема трудовой миграции. Определены аспекты феномена принятия личностного решения относительно выезда за границу для работы. Проанализированы социальные и психологические факторы, влияющие на процесс принятия решения. Представлено теоретическое и эмпирическое обоснование исследования зависимости результативности процесса принятия решения от определенных социальных параметров и психологических критериев личности. Описаны механизмы зависимости между социально-психологическими и внутри личностными факторами принятия решения.

Ключевые слова: *принятие решения; трудовая миграция; кризис; жизненные стратегии; стресс.*

Надійшла до редакції 01.11.2020

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ

Настільні рольові ігри як чинник розвитку трансцендентної функції психіки

© Студіка Олена Борисівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології

Маріупольський Державний Університет (МДУ)

пр. Будівельників, 129а, Маріуполь, Донецька область, 87500

<https://orcid.org/0000-0002-5790-6511>

e-mail: belenstulika@gmail.com

Склярєнко Дмитро Вікторович

ОС Магістр, Маріупольський Державний Університет

пр. Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

e-mail: dimon-97@meta.ua

В статті висвітлюються питання пов'язані з глибинною психологією К.Г. Юнга, а саме з трансцендентною функцією психіки. Розглянуто основні поняття і положення аналітичного підходу К.Г. Юнга. Визначено особливості гри як виду діяльності людини та настільно-рольової гри у процесі розвитку трансцендентної функції психіки. Надано результати дослідження, метою якого було з'ясувати зв'язок настільних рольових ігор та розвитку трансцендентної функції психіки людини. Стаття буде корисною для спеціалістів, що цікавляться питаннями взаємозв'язку положень юнганського підходу з творчими процесами.

Ключові слова: психіка; особистість; свідомість; особисте несвідоме; колективне несвідоме; архетип, індивідуалізація; трансцендентність; трансцендентна функція; гра; настільна рольова гра; творчий процес; стан зрава; вільне фантазування.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Центральним поняттям глибинної психології К.Г. Юнга є колективне несвідоме. Але в різних роботах К.Г. Юнг (1998) дає цьому поняттю визначення, відмінні одне від іншого. Тому зазначимо, що в рамках даного дослідження ми будемо користуватися наступним визначенням колективного несвідомого: «Колективне несвідоме – особливий психічний простір, що проявився водночас з появою життєвих форм і містить в собі абсолютно всю продукцію психічного, яка була будь-коли створена, а також психічні відображення всіх існуючих матеріальних об'єктів і такі психічні змісти, ідеї, прагнення, тощо, які ще не набули втілення в матеріальній формі» (с. 72).

Як відомо, за К.Г. Юнгом колективне несвідоме містить в собі особливі психічні змісти – так звані архетипи. Цей термін також визначався К.Г. Юнгом по-різному у різних роботах. Зокрема, можна виділити наступні наведені ним визначення. В роботі «Психологія і релігія» архетип визначається як форми чи образи колективного характеру, які зустрічаються практично по всьому світу як складові елементи міфів і в той же час як автохтонні індивідуальні продукти діяльності несвідомого (Юнг, 2003, с.23). В книзі «Психологія і алхімія», він пише про архетипи так «<...> Отже, коли я говорю, що Бог є архетип, мається на увазі, що цей «тип» в психе. Слово «тип», як відомо, походить від древньогрецької – «ударити» або «закарбовувати», таким чином, архетип передбачає суб'єкт впливу

(Юнг, 2003, с.31). Тобто поняттю «архетип» К.Г. Юнг надає значення «суб'єкт впливу». Нарешті, в психологічному коментарі доктора К.Г. Юнга до «Бардо Тодол» (тибетської книги мертвих) він пише про архетипи так: «Архетипи являють собою, так би мовити, органи до-раціональної психіки. Вони суть первинні спадкові форми і ідеї, які не володіють (не наповнені) конкретністю змісту» (Юнг, 1998, с.7).

Узагальнюючи наведені вище визначення, можна сказати, що архетипи колективного несвідомого являють собою древні (первісні), певною мірою автономні психічні образи, що позбавлені визначеності і конкретності, але втілюють в собі певні ідеї, прагнення і сенси і виконують певні психічні функції.

Архетипи, за К.Г. Юнгом є обов'язковими учасниками будь якої психічної діяльності. Вони ж (а саме: Я, Маска, Тінь, Аніма/Анімус і Самість) складають структуру людської особистості. Вивчаючи питання про те як архетипи, що не є частиною структури особистості, потрапляють в особисте несвідоме і поле свідомості людини, доктор Юнг відкрив і описав так звану трансцендентну функцію психіки людини. Саме вона представляє для нас найбільший інтерес в якості об'єкту дослідження. Отже, розглянемо власне трансцендентну функцію психіки, її визначення, особливості і значення для людської психіки.

Так само, як і у випадку з архетипом, К.Г. Юнг, в роботі з аналогічною назвою, дає багато

визначень трансцендентної функції. Зокрема, К.Г. Юнг (1997) пише, що естетичне формулювання потребує смислу, а смисл потребує естетичного формулювання. Разом вони складають трансцендентну функцію (с.44). Трансцендентна функція також згадується як об'єднання протилежностей для створення третьої речі (с.46). Трансцендентна функція іноді проявляється у вигляді «внутрішнього голосу» (с.41). «Переміщення назад-вперед аргументів і афектів представляє трансцендентну функцію протилежностей» (с.49).

В книзі «Психологія несвідомого» трансцендентна функція описується як функція, що спирається на реальні та уявні або раціональні та ірраціональні дані, що робить її «мостом» між свідомістю і несвідомим. К.Г. Юнг дає трансцендентній функції більш розгорнуте визначення: «Трансцендентна функція означає природний процес, прояв енергії, що є результатом напруженої взаємодії протилежностей і полягає в чергуванні процесів фантазування, що спонтанно виникають в снах і видіннях» (Юнг, 1998, с.86). Для здійснення трансцендентної функції доктор К.Г. Юнг рекомендує розвивати «вільне фантазування» (Юнг, 1998, с.39-40).

Беручи до уваги усі вище перелічені визначення і характеристики, надані К.Г. Юнгом трансцендентній функції психіки, ми в нашому дослідженні будемо використовувати наступне узагальнене нами визначення:

Трансцендентна функція – особлива функція психіки, що дозволяє змістам колективного несвідомого вільно циркулювати між колективним та особистісним несвідомим і полем свідомості в обидві сторони; вона є одним з найточніших індикаторів психічного здоров'я людини і, водночас, необхідна для його забезпечення і збереження. Дана функція проявляється і розвивається в процесі вільного фантазування, в сновидіннях, а також іноді приймає форму «внутрішнього голосу».

Необхідно також зробити уточнення стосовно деяких термінів, використаних К.Г. Юнгом (1998) у визначеннях трансцендентної функції. А саме такого явища як «внутрішній голос». Згідно з К.Г. Юнгом внутрішній голос може виникати спонтанно у будь-якої людини. Він спроможний на виконання багатьох функцій, серед яких психічно-регулятивна, захисна, оціночна та інші. Внутрішній голос часто виникає у людей, що знаходяться на шляху до індивідуалізації, або просто стоять на порозі нової ланки особистісного розвитку. Іноді людина не диференціює прояви даного феномену від власних думок, в інших випадках «внутрішній голос» може поставати як конкретний образ (в сновидіннях) і сприйматися

людиною як «дещо ззовні» (с.48). Не зважаючи на крайню специфічність описаного явища, К.Г. Юнг наголошує на тому, що воно є продуктом здорової психіки і являє собою ніщо інше, як безпосередній прояв роботи трансцендентної функції. К.Г. Юнг також зауважує, що для її розвитку можна займатися конспектуванням сновидінь.

К.Г. Юнг вважав, що трансцендентна функція психіки може існувати в трьох станах: нормальному, гіпертрофованому і гіпотрофованому. Особливості нормальної роботи трансцендентної функції були розглянуті вище. Але важливо додати до вищевикладеного те, що результатом нормального розвитку і подальшої роботи трансцендентної функції є досягнення людиною стану трансцендентності.

Трансцендентність – особливий психічний стан при досягненні якого людина досягає гармонії із колективним несвідомим, набуваючи здатності усвідомлювати і інтегрувати його змісти і навпаки позбавлятися від тих з них, що заважають її життєдіяльності (Юнг, 1998, с.121).

Узагальнюючи поняття «трансцендентна функція психіки» слід зазначити, що без коректної роботи трансцендентної функції не можливий процес індивідуалізації особистості. «Трансцендентна функція діє не безцільно, а веде до розкриття сутісної людини. Це природний процес, що може протікати навіть без відома людини, або реалізувати себе всупереч її протидії. Сенс і ціль даного процесу – реалізація особистості у всіх її аспектах, особистості, що спочатку прихована <...>. Це виробництво і розгортання первинної, потенційної цілісності. Цей процес я називаю індивідуалізацією» (Юнг, 1998, с.115-116).

Ігрова діяльність грає важливу роль в процесі розвитку психіки людини. Гра – імітація діяльності або реальна діяльність в умовах зниженої відповідальності за результати цієї діяльності. Згідно теорії діяльності О.М. Леонтьєва, гра займає місце ведучої діяльності людини в період з трьох до семи років. В цей час ігрова діяльність допомагає дитині адаптуватися і підготуватися до вступу в складну систему соціальних відношень. В ході рольової гри дитина має змогу відіграти різноманітні ролі з тих, що представлені серед їх оточення. Таким чином, в процесі гри дитина засвоює певні норми поведінки, можливості, переваги і недоліки, притаманні цим ролям. Типовими прикладами таких рольових ігор можуть бути гра в сім'ю (або доньки-матері), у лікаря, в магазин, тощо. Трапляються також більш специфічні ігри, як то гра в пожежників, кондукторів, будівельників, поліцейських, інспекторів і тощо. Виникнення таких специфічних ігор, частіше за все, зумовлено

професією одного, або декількох членів сім'ї. Також дитина може дізнатися про ці соціальні ролі з творів популярної культури (фільмів, серіалів, пісень, тощо) та літературних художніх творів.

О.М. Леонт'єв також визначає гру як терапевтичний метод зняття психічної напруги і нівелювання афектів. О.М. Леонт'єв зазначає, що метод терапевтичних ігор використовується, зокрема, серед підлітків і існує в двох основних варіантах. Перший - буквально повторення сюжетно рольової гри, що характерна для дитячого віку. Другий полягає в створенні для підлітка умов повної свободи і всюдозволеності. Це провокує деструктивну і агресивну поведінку з боку підлітка. Згідно з О.М. Леонт'євим, ця агресивна поведінка є вивільненням накопиченої психічної напруги. Таке вивільнення веде до нормалізації психічного стану, зниження рівня стресу, і як наслідок, може розцінюватися як профілактика афективних проявів в майбутньому (Леонт'єв, 2000, с.414-415).

Не зважаючи на те, що статусу ведучої діяльності сюжетно-рольова гра набуває лише в дитячому віці, вона не втрачає своєї актуальності впродовж всього життя людини. Ігрові форми взаємодії з оточуючим світом можуть бути притаманні людині в будь-якому віці. Зокрема К.Г. Юнг розглядав ігри як різновид творчої діяльності, а саму творчу діяльність він рекомендував використовувати в якості терапевтичного метода. В книзі «Практика психотерапії» він пише, що під час терапевтичного процесу лікар буквально залучає пацієнта до процесу сумісного фантазування (Юнг, 1998, с.56). Доктор К.Г. Юнг (1998) пише про фантазію так «<...> вона занадто глибоко і пронизливо пов'язана з фундаментом людських і тваринних інстинктів. <...> Творча діяльність сили уяви вириває людину з пут в «ніщо інше як» і підносить її до стану гравця. А людина <...> «тільки там людина, де вона грає» (с.57). (Примітка. Вираз «ніщо інше як» або «nichts als» (нім.) означає пояснення чогось невідомого шляхом зведення його до чогось відомого, тим самим знецінюючи перше) (с.57).

К.Г. Юнг (1998) стверджує, що метою такої терапії є надання пацієнту особливого стану і можливості експериментувати, змінюючи свій стан (с.57). Тобто гра як вид фантазування дає людині змогу усвідомити і пояснити несвідомі до цього часу психічні змісти і крім цього «підносить до стану гравця». На відміну від О.М. Леонт'єва, К.Г. Юнг не описує деструктивних проявів поведінки пацієнтів, до яких в процесі терапії був застосований ігровий метод.

Настільна рольова гра (або НРГ) – вид рольової гри, в якому учасники описують дії своїх

персонажів в усній формі, а успішність заявлених ними дій визначається майстром, спираючись на механіку обраної рольової системи. Також можна визначити настільні рольові ігри як процес спілкування певної групи людей, в ході якого вони відіграють обрані ними ролі, узгоджено створюючи загальний уявний простір (ігровий світ), і як певне нарративне оповідання, наближене за стилем до книжкового.

Настільна рольова гра зазвичай проводиться майстром гри (він же Dungeon master (DM), він же game master (GM), ведучий, або просто майстер). Майстер гри – організатор ігрового процесу, в чій функції входить збирання гравців, розробка загальної концепції сетінгу (світу, в якому буде відбуватися гра) сумісно з гравцями, допомога гравцям у створенні персонажів (за необхідності), описання подій, що трапляються з персонажами гравців і в ігровому світі в цілому, а також відігрування всіх персонажів, що не контролюються іншими гравцями. Отримавши від майстра опис внутрішньо ігрової ситуації, гравці по черзі описують, як саме їх персонажі реагують на цю ситуацію і що вони роблять.

Ігрові механіки, що використовуються під час гри, залежать від ігрової системи, яку обрали гравці. Ігрова система (або просто система) – це сукупність всіх правил, що використовуються в ході гри. Існує велика кількість найрізноманітніших ігрових систем. Система безперервно і безпосередньо впливає на весь ігровий процес. Саме обрана гравцями система зумовлює те, які механіки будуть доступні гравцям для побудови взаємодії їх персонажів з навколишнім (внутрішньо ігровим) світом, а також рівень реалістичності або фантастичності самого внутрішньо ігрового світу. При цьому майстер має повне право спростувати, ускладнити або доповнити ті чи інші правила, наведені в системі, якщо вони викликають дискомфорт під час гри. Також гравці і майстер мають можливість не обирати систему, а домовитися про власні, так звані, «домашні правила». В більшості випадків, НРГ не мають обмежень стосовно світу (сетінгу), в рамках якого буде відбуватися гра.

Настільні рольові ігри мають великий потенціал у якості розвивального і корекційного інструменту. Даючи гравцям змогу брати на себе ролі, що не є притаманними їм у повсякденному житті, настільні рольові ігри розширюють рольовий репертуар особистості і розвивають гнучкість рольової поведінки. Крім цього, занурюючи людину в нестандартні ситуації, настільні рольові ігри можуть слугувати для тренування розвинутих адаптивних форм поведінки. Нарешті, під час гри людина може отримати змогу відіграти проблеми, що наявні у її

реальному житті, або компенсувати потреби, що не задовольняються іншим шляхом, знизивши таким чином психічну напругу. Тобто, настільні рольові ігри можуть слугувати інструментом для профілактики та корекції проблем спілкування, творчих криз і стресів. Настільні рольові ігри можуть розвивати комунікативні здібності, креативність, навички соціальної адаптації і трансцендентну функцію психіки.

Рольові ігри мають велику кількість різновидів і варіацій їх проведення. Основними з них є:

- Рольова гра живої дії (такий вид рольових ігор, в якому гравці відіграють персонажів за допомогою дій, а не розповіді.)
- Ігрові книги (рольові ігри, розраховані на одного гравця.) Зазвичай читаючи таку книгу, людина вибирає з описаних варіантів дій той, що їй найбільш до вподоби і, переходячи за посиланням після тексту, читає, які події трапилися далі.
- Словесні рольові ігри (рольові ігри, в яких вся взаємодія гравців відбувається виключно за допомогою мови і розповідей). Для цього виду рольових ігор не потрібні ніякі додаткові матеріали. Успішність заявленої дії визначає лише майстер.
- Форумні рольові ігри (рольові ігри, що проходять на інтернет-форумах). Замість особистих зустрічей за столом гравці і майстер по черзі залишають на форумі повідомлення, в яких описують дії персонажів [3].

З метою з'ясування ефективності настільних рольових ігор як інструменту розвитку та стабілізації трансцендентної функції психіки нами було проведено експериментальне дослідження. Групу досліджуваних склали 73 людини юнацького віку, що працюють у різних сферах діяльності. Дослідження проводилося у жовтні-листопаді 2020 року. Дослідження проводилося в три етапи:

1. Констатувальне дослідження з метою встановити наявний рівень прояву трансцендентної функції психіки учасників.
2. Формувальний експеримент з метою набуття учасниками навичок продуктивної взаємодії зі змістами колективного несвідомого і активізації роботи трансцендентної функції психіки учасників корекційної програми.
3. Контрольне дослідження рівню прояву трансцендентної функції психіки учасників.

Для проведення констатувального етапу дослідження використовувались наступні методики: тест Г.Роршаха, субособистісний аналіз «Хто Я» (за Р. Ассаджолі), нарративна методика «Створення історії» і тест-опитувальник.

Тест Г. Роршаха був обраний нами як метод дослідження прояву трансцендентної функції

психіки в кількісному і якісному аспекті, так як він безпосередньо пов'язаний з архетипічними змістами. Тест Роршаха являє собою науково стандартизовану методику прояву реакції особистого несвідомого на невизначені стимули. А перехід змісту несвідомого до поля свідомості є процесом, що базується на роботі трансцендентної функції психіки (Юнг, 1998, с.86). Таким чином, цей підхід є науково стандартизованою аналогією різних методів ворожби, які в свою чергу, за визначенням К.Г. Юнга є одним зі способів прояву синхронічних подій (Юнг, 2003, с.176). Зважаючи на те, що синхроністичні події є безпосереднім проявом діяльності колективного несвідомого, можна сказати, що тест Г. Роршаха цілком відповідає завданню дослідження трансцендентної функції. Зауважимо, що згідно з К.Г. Юнгом (1998), ефективна робота трансцендентної функції є основною умовою збереження психічного здоров'я (с.115-116), а архетипи, як образи колективної психіки позбавлені визначеності і конкретності, це "найбільш загальні форми уявлення людства"(с.72). Цей факт знову ж таки, свідчить про те, що процес інтерпретації невизначених чорнильних плям в тесті Г. Роршаха цілком здійснюється на основі роботи трансцендентної функції психіки, основним завданням якої є забезпечення циркуляції архетипічних змістів між колективним несвідомим, особистим несвідомим і полем свідомості, що, в свою чергу, супроводжується їх усвідомленням і наданням конкретики. З вищевикладеного витікає, що загальна кількість наданих респондентом відповідей під час складання тесту Г. Роршаха відображає стан його трансцендентної функції, як кількісну характеристику, так як демонструє загальну кількість усвідомлених змістів несвідомого. Процент W-відповідей з хорошою формою, в свою чергу, є відображенням роботи трансцендентної функції психіки респондента в її якісному аспекті, так як демонструє скільки з загальної кількості усвідомлених "загальних" форм набули у свідомості респондента чіткості, визначеності і конкретики.

Тест Г. Роршаха надав можливість отримати інформацію про роботу трансцендентної функції особистості. Це стало можливим через те, що плями, що складають стимульний матеріал методики, не є визначеними образами. Розглядаючи тест Роршаха з точки зору Юнганського підходу, можна стверджувати, що процес інтерпретації невизначених плям є вкрай наближеним до усвідомлення образів колективного несвідомого. Вони (образи) також зазвичай є невизначеними і потребують інтерпретації для усвідомлення. Таким чином,

можна стверджувати, що тест Г. Роршаха, певною мірою, безпосередньо взаємодіє з трансцендентною функцією особистості учасника дослідження.

Психосинтетичний тест "Хто Я?" дає нам змогу проаналізувати компоненти архетипу Маски, що входить в структуру особистості. Це стає можливим завдяки тому, що субособистості, за визначенням самого Р. Ассаджолі (1994) є відображенням архетипічних змістів в структурі особистості і нерозривно з ними пов'язані (с.74-75). Завдяки цьому психосинтетична методика "Хто Я?" може бути використана в нашому дослідженні у якості діагностичного інструменту, на відміну від схожих методик, що наявні в інших психологічних підходах, так як інші (не психосинтетичні) методики спрямовані на аналіз психічних компонентів, що утворюються і існують лише в полі індивідуальної психіки і не пов'язуються їх авторами з архетипами колективного несвідомого.

Зазначимо, що психосинтетична методика Р. Ассаджолі «Хто Я?» з точки зору глибинної психології К.Г. Юнга спрямована на з'ясування кількості і специфіки масок особистості людини, що містяться у відповідному архетипі. Так як «Маска» є найбільш наближеним до свідомості

архетипом після «Я», взаємодія з ним і усвідомлення його змістів є найменш складним для респондентів. Субособистісний аналіз допоміг дослідити усвідомлення архетипічних змістів, що більш наближені до свідомості особистості в повсякденному житті.

У наративній методиці «Створення історії» кожен респондент створював коротку історію на вільну тему. Після чого усі історії піддавалися архетипічному аналізу як продукти творчості. Це дало нам змогу оцінити стан трансцендентної функції психіки респондентів з якісної позиції. При цьому маркерами наявності діяльності ТРФ в продукті творчості, окрім самого творчого процесу, є наявність в цьому продукті містичних та / або надприродних мотивів, що наділені чітким описом (як зовнішності, так і притаманних сеансів). К.Г. Юнг описує процес подібного аналізу в роботі «Феноменологія духу в казках» (Юнг, 1997, с. 288-337). Також про активність несвідомого свідчать образи, пов'язані з водою (Юнг, 1998, с.20).

За результатами проведеного діагностичного етапу до корекційної групи було обрано 10 респондентів з найнижчими результатами (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Результати діагностичного етапу учасників корекційної групи

Номер учасника	Тест Роршаха		"Хто Я?"	Створення історії		
	Всього відповідей	W- відповідей	Всього відповідей	Ступінь прояву ТРФ		
2	10	5	13	Високий	Середній	Низький
6	15	2	25	Високий	Середній	Низький
23	13	1	30	Високий	Середній	Низький
29	52	1	23	Високий	Середній	Низький
37	7	1	15	Високий	Середній	Низький
38	16	4	25	Високий	Середній	Низький
56	40	4	21	Високий	Середній	Низький
58	21	6	31	Високий	Середній	Низький
67	10	3	20	Високий	Середній	Низький
73	15	4	7	Високий	Середній	Низький

Наступним етапом дослідження було проведення корекційної програми з метою набуття учасниками навичок продуктивної взаємодії зі змістами колективного несвідомого і активізація роботи трансцендентної функції психіки учасників корекційної програми. Завданнями корекційної програми є:

1. Активізувати діяльність несвідомого компоненту психіки учасників.
2. Відпрацювати навички адекватної взаємодії учасників зі змістами колективного несвідомого.
3. Поступово активізувати і оптимізувати роботу трансцендентної функції психіки

учасників, за допомогою настільних рольових ігор.

4. Закріпити набуті навички і вміння для забезпечення подальшої самостійної підтримки роботи трансцендентної функції психіки.

Корекційна програма розрахована на п'ять занять.

День 1. Мета: Активізація сприйняття учасників і початок взаємодії з архетипами особистості. Структура:

Ознайомча бесіда і вправа «Спрямована уява» за Р. Ассаджолі. Тривалість заняття: від двох годин. В ході ознайомчої бесіди учасникам корекційної програми надається загальна інформація (кількість

занять, зміст і мета програми). Також в ході ознайомчої бесіди учасникам надається інформація про так звані три зони усвідомлення, описані Ф. Перлзом, що дозволяють покращити ефективність проходження корекційної програми. Для опанування техніки Ф. Перлза учасникам пропонується взяти участь у практичній вправі. (Примітка: надана вправа проводиться з кожним учасником по черзі, задля запобігання порушення концентрації іншими учасниками).

Другою вправою першого дня є «Спрямована уява» з психосинтетичного підходу Р. Ассаджолі. Дана вправа спрямована на взаємодію з внутрішньо особистісними психічними змістами людини. З точки зору теорії К.Г. Юнга, можна назвати психічні змісти, що задіяні в ході цієї вправи, змістами архетипу Маски. Тому логічним є почати взаємодію зі змістами несвідомого саме з цієї вправи.

На цьому підготовча частина першого дня закінчується і учасники переходять до НРІ. Важливо зазначити, що НРІ є частиною корекції і присутні як вправа в структурі кожного з п'яти корекційних занять. Ця вправа має на меті розвиток навичок вільного фантазування і занурення людини у «стан гравця».

НРІ, як вправа корекційної програми, складається з двох етапів. Перший етап, на якому відбувається вирішення питань стосовно того, в якому світі учасники хотіли б грати і яких персонажів хотіли б втілювати. Це з'ясується за допомогою короткої (до 30 хв.) словесної гри, в ході якої кожен учасник виносить цікаві на його думку ідеї на обговорення з рештою групи. Коли більшість групи погоджується, що сьогодні їм буде цікаво грати дотримуючись однієї з запропонованих ідей і кожен з учасників визначається з персонажем, якого хоче відігравати, розпочинається другий етап вправи.

Другий етап представляє собою власне настільну рольову гру, але на відміну від попередньої, НРІ на другому етапі проходить згідно правил однієї з рольових систем. При цьому кожного разу визначається система, що якнайкраще відповідає побажанням гравців, відносно сетінгу. Сюжет гри, за можливості, будується майстром так, щоб набуті логічного фіналу в рамках однієї ігрової сесії.

Після завершення НРІ учасникам корекційної програми пропонується рефлексія стосовно гри і корекційного заняття в цілому.

День 2. Мета: Поглиблення взаємодії з архетипічними змістами особистості через їх усвідомлення. Поступовий перехід до образів колективного несвідомого, що наявні в продуктах уяви.

Вправа «Проміжна зона усвідомлення», описана Ф. Перлзом, є виокремленою частиною однієї з

вправ першого дня. Але її суттєва відмінність в даному випадку полягає у тому, що саме проміжна зона усвідомлення стає центром концентрації учасників. Крім того, учасники починають більш свідомо взаємодіяти із позаособистісними психічними змістами, що потрапляють у поле свідомості під час проходження вправи, аналізуючи їх і їх вплив на інші зони усвідомлення. Після закінчення вправи учасникам пропонується поділитися своїми враженнями, результатами і тим, що вони вважають важливим та/або цікавим. За бажанням, вони можуть зробити помітки (записи). (Вправа розрахована на 5-7 хвилин).

Другою вправою є безпосередньо НРІ, що проходить аналогічно до того, як вже було описано вище.

Після завершення НРІ учасникам корекційної програми пропонується рефлексія стосовно гри і корекційного заняття в цілому.

День 3. Мета: Взаємодія з образами колективного несвідомого задля активізації роботи ТРФ психіки учасників.

На цьому етапі корекційної програми заняття починається з короткої (2-3 хв.) бесіди, в ході якої учасники дізнаються про «стан гравця», описаний К.Г. Юнгом. Після цього починається вправа «Вільне фантазування» яка, в даному випадку, являє собою процес гри в НРІ, перед початком якого гравці отримують наступні інструкції: «Сьогодні під час гри намагайтеся не просто увійти у роль персонажа, а й відстежити і усвідомити ту субособистість/архетип в структурі Вашої особистості, що допомагає вам кожного разу входити у стан гравця, змінювати і відігравати ролі. Які відчуття викликає цей компонент особистості? Як вона впливає на Вас, Ваш стан, думки, тощо? Намагайтеся диференціювати цей компонент своєю особистості якомога чіткіше. (після завершення гри) Спробуйте свідомо активізувати субособистість / архетип Гравця.»

Вільне фантазування в процесі НРІ являє собою практично безпосереднє переведення змістів колективного несвідомого в поле свідомості. Архетип гравця, що учасники намагатимуться диференціювати, в цьому випадку, значною мірою являтиме собою саме ту особистісну структуру, що активізує трансцендентну функцію психіки під час проходження настільної рольової гри. Отже, свідомий перехід у стан гравця в подальшому призведе до стимуляції роботи трансцендентної функції психіки.

Після завершення НРІ учасникам корекційної програми пропонується рефлексія стосовно гри і корекційного заняття в цілому.

День 4. Мета: закріплення набутих вмінь і навичок для забезпечення коректної роботи ТРФ учасників в майбутньому.

На цьому етапі корекційної програми відбувається повторення вправи попереднього дня. Це необхідно задля закріплення навичок учасників з переходу у стан гравця. Також це заняття забезпечить повторну можливість засвоїти дане корисне вміння для тих, хто, можливо не зміг зробити це у третій день занять.

Після завершення НРІ учасникам корекційної програми пропонується рефлексія стосовно гри і корекційного заняття в цілому.

День 5. Мета: Перевірка результатів проведення корекційної програми. Фінальна рефлексія учасників.

Вправа на цьому етапі знову ж таки представляє собою НРІ, що проводиться згідно процедури, що описана вище. Але виокремленою рисою вправи п'ятого дня є те, що в ході гри кожен з учасників має змогу прийняти на себе роль майстра під час проходження другого етапу вправи. Перед

початком гри, учасники отримують наступні інструкції: "Сьогодні ви маєте змогу прийняти на себе роль майстра. В ході гри передавайте роль майстра один одному по черзі. Кожен з вас повинен продовжити сюжет гри в обраному світі, але як саме ви це зробите, обираєте ви самі. Кожен з вас може бути майстром не довше ніж 30 хвилин. Ви також можете передати цю роль далі, якщо відчуєте втому або нестачу натхнення."

Після завершення даної вправи учасникам корекційної програми пропонується рефлексія даного заняття та курсу корекції в цілому.

На третьому етапі було проведено контрольне дослідження рівню прояву трансцендентної функції психіки учасників за допомогою комплексу методик, що складається з тесту Роршаха, психосинтетичної методики "Хто Я?" та нарративної методики «Створення історії» з метою якісної і кількісної оцінки результативності проведеної корекційної програми. Результати контрольного тестування наведені у таблиці 2.

Таблиця 2. Контрольне дослідження рівню прояву трансцендентної функції психіки після завершення корекційної програми

Номер учасника	Тест Роршаха		"Хто Я?"	Створення історії		
	Всього відповідей	W- відповідей	Всього відповідей	Ступінь прояву ТРФ		
2	30	15	25	Високий	Середній	Низький
6	30	10	40	Високий	Середній	Низький
23	15	6	37	Високий	Середній	Низький
29	56	30	20	Високий	Середній	Низький
37	25	7	30	Високий	Середній	Низький
38	18	11	30	Високий	Середній	Низький
56	39	20	56	Високий	Середній	Низький
58	25	13	35	Високий	Середній	Низький
67	12	7	21	Високий	Середній	Низький
73	20	9	16	Високий	Середній	Низький

Інформативними, на нашу думку, є також результати за тестом Г. Роршаха (див.рис. 1 і 2).

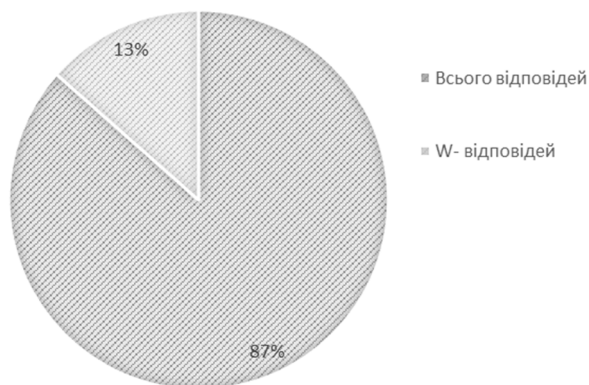


Рис.1. Результати за тестом Т. Роршаха (до проведення корекційної програми)

Враховуючи отримані результати було визначено, що середньо групові і індивідуальні

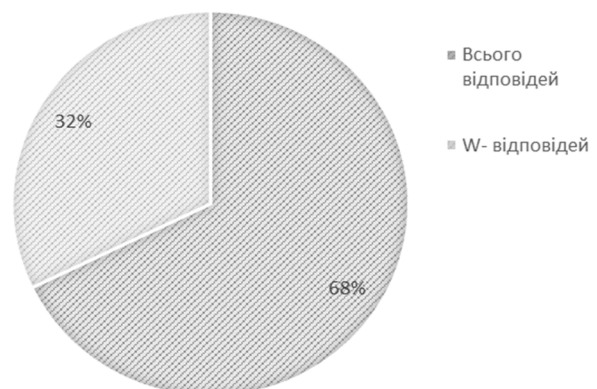


Рис.2. Результати за тестом Т. Роршаха (після проведення корекційної програми)

результати суттєво збільшилися. Зокрема середньо груповий показник продуктивності ТРФ (всього

відповідей) збільшився на 35,67%, а якість продукції трансцендентної функції психіки зростає на 19% відносно результатів констатувального етапу експерименту. Це дає нам змогу стверджувати, що настільні рольові ігри дійсно є чинником розвитку трансцендентної функції психіки.

Висновки. Враховуючи результати дослідження, ми дійшли висновку, що настільні рольові ігри є чинником розвитку трансцендентної функції психіки, як один з можливих способів (методів) здійснення процесу «вільного фантазування», що, в свою чергу, спрямоване саме на стимуляцію трансцендентної функції психіки. Але значна перевага НРІ перед класичним «вільним фантазуванням» полягає у їх популярності в сучасному суспільстві і в тому, що НРІ мають вкрай низький поріг входження, що лише підтримує зріст цієї популярності і дозволяє застосовувати їх простіше, охоплюючи при цьому більшу кількість людей. Ефективність НРІ в якості інструменту розвитку трансцендентної функції психіки проілюстрована результатами корекційної програми. У той же час у якості перспективи подальших досліджень ми розглядаємо наступне: якщо НРІ можна вважати чинником розвитку трансцендентної функції психіки, чи впливає фігура майстра і його індивідуальний стиль ведення настільної рольової гри на результативність цього процесу розвитку? Чи можна виокремити конкретні ігрові системи, що найбільш ефективно стимулюють процес роботи і розвитку трансцендентної функції, а також такі, що пригнічують цей процес?

Список посилань

- Ассаджоли, Р. (1994). *Психосинтез: теорія і практика*. М.: «REFL-book». <https://e-libra.ru/read/368943-psihosintez-teoriya-i-praktika-ot-dushevno-go-krizisa-k-vysshemu-ya.html>
- Леонтьев, А.Н. (2000). *Лекции по общей психологии*. М.: СМБИСЛ. <http://window.edu.ru/resource/328/42328/files/index.html>
- Ролевикпедия. https://rpg.fandom.com/ru/wiki/Заглавная_страница
- Юнг, К.Г. (1997). *Душа и миф. Шесть архетипов*. К.: Порт-Рояль. https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/08/f-8XT1NhfwDLIxdTJ0M_XLnBkZg.pdf
- Юнг, К.Г. (1998). *Практика психотерапии*. СПб.: Универсальная книга. <http://iakovlev.org/zip/jung2.pdf>
- Юнг, К.Г. (1998). *Психология бессознательного*. М.: ООО Издательство «АСТ-ЛТД», «Канон+». https://mir-knig.com/view_472814
- Юнг, К.Г. (2003). *Психология и алхимия*. М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». https://mir-knig.com/read_484148-1
- Юнг, К.Г. (2003). *Психология и религия* https://psychoanalysis.by/wp-content/uploads/2018/04/Yung_Karl_Gyustav_Psikhologia_i_religia.pdf?189db0&189db0
- Юнг, К.Г. (2003). *Психологический комментарий доктора К. Г. Юнга к тибетской книге мёртвых*. https://drive.google.com/drive/folders/1Ujfhb4yO8i0kKV-eeA437Ga_4kCvzx78
- Юнг, К.Г. (2003). *Синхрония. Сборник*. М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». <https://knigogid.ru/books/677577-sinhroniya/toread>
- Assagioli, R. (1994). *Psychosynthesis: theory and practice*. М.: "REFL-book" <https://e-libra.ru/read/368943-psihosintez-teoriya-i-praktika-ot-dushevno-go-krizisa-k-vysshemu-ya.html>
- Leontiev, A.N. (2000). *Lectures on general psychology*. М.: SMISL <http://window.edu.ru/resource/328/42328/files/index.html>
- Role wikipedia. https://rpg.fandom.com/en/wiki/Home_page
- Jung, K.G. (1997) *Soul and Myth. Six archetypes*. К.: Port Royal, М.: Perfection. https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/08/f-8XT1NhfwDLIxdTJ0M_XLnBkZg.pdf
- Jung, K.G. (1998). *Practice of psychotherapy*. СПб.: Universal book. <http://iakovlev.org/zip/jung2.pdf>
- Jung, K.G. (1998). *Psychology of the unconscious*. М.: LLC Publishing House "AST-LTD", "Canon +". https://mir-knig.com/view_472814
- Jung, K.G. (2003). *Psychology and Alchemy*. М.: "Refl-book", К.: "Vakler". https://mir-knig.com/read_484148-1
- Jung, K.G. (2003) *Psychology and Religion* https://drive.google.com/drive/folders/1Ujfhb4yO8i0kKV-eeA437Ga_4kCvzx78
- Jung, K.G. (2003). *Dr. K.G. Jung's psychological commentary on the Tibetan Book of the Dead*. https://drive.google.com/drive/folders/1Ujfhb4yO8i0kKV-eeA437Ga_4kCvzx78
- Jung, K.G. (2003). *Synchrony. Collection*. / K.G. Jung. М.: "Refl-book", К.: "Vakler". <https://knigogid.ru/books/677577-sinhroniya/toread>

Olena Stulika

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology
Mariupol State University
129A Budivelnikiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500*

Dmitry Sklyarenko

*MA, Mariupol State University
129A Budivelnikiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500*

The article covers issues related to the psychology of KG Jung, namely with the transcendent function of the psyche. The basic concepts and provisions of the analytical approach of KG Jung are considered such as archetype, collective unconsciousness, player position, transcendence, transcendental function and others. The authors investigate such things as transcendent function of psyche as a necessary mental factor for the successful beginning and transference of the individuation process and relations between it and board role games. The article also pays attention to

such an issue as the importance of creative activity manifestations for the normalization of the work of the transcendental function and the psyche as a whole. The phenomenon of board role games as manifestations of creative activity is considered. The study of the phenomenon of board role games and their possible connection with the state of the transcendent function of the psyche is considered due to the fact that board role games have gained significant popularity among young people. Peculiarities of game as a type of human activity and board role games in the process of transcendental function development of psyche are determined. The main types of role-playing games in general are named. Definitions of the basic concepts inherent in the subculture of board role-playing games today are given. The authors consider that during the board role-playing game, there is a violent activity of the collective unconscious archetypes, which in turn entails the need to use the transcendental function of the psyche of the players in order to become aware of these undefined mental contents. Based on the above, we can say that the article may be useful for professionals interested in the relationship of the Jungian approach with creative processes, namely its practical side, the importance of modern youth subcultures. Considering the results of the research, the conclusion was made that board role games are the factor in the development of the transcendental function of the psyche.

Keywords: *psyche; personality; consciousness; personal unconsciousness; collective unconsciousness; archetype; individuation; transcendence; transcendental function, game; tabletop role-play game; creative process; player position; free fantasizing.*

Студика Елена Борисовна

*кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры практической психологии
Мариупольский государственный университет
пр. Строителей, 129а, Мариуполь, Украина, 87500*

Склярченко Дмитрий Викторович

*ОС Магистр, Мариупольский государственный университет
пр. Строителей, 129а, Мариуполь, Украина, 87500*

В статье освещаются вопросы, связанные с глубинной психологией К. Юнга, а именно с трансцендентной функцией психики. Рассмотрены основные понятия и положения аналитического подхода К. Юнга. Определены особенности игры как вида деятельности человека и настольно-ролевой игры в процессе развития трансцендентной функции психики. Представлены результаты исследования, целью которого было выявить связь настольных ролевых игр и развития трансцендентной функции психики человека. Статья будет полезной для специалистов, интересующихся вопросами взаимосвязи положений юнгианского подхода с творческими процессами.

Ключевые слова: *психика; личность; сознание; личное бессознательное; коллективное бессознательное; архетип, индивидуация; трансцендентность; трансцендентная функция; игра; настольная ролевая игра; творческий процесс; состояние игрока; свободное фантазирование.*

Надійшла до редакції 12.11.2020.

Правила оформлення статей для фахового збірника

«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- обговорення результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список посилань за APA style.

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 12 – 20 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: psychology_series@karazin.ua. Шрифт Times New Roman, 14 кегель, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті забороняється використовувати об'єкти Word Art, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії. Усі схеми мають бути у форматі jpg.

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, відомості про автора - українською, російською та англійською мовами, ORCID, електронна адреса; анотації та ключові слова - російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш, англійською – 1800 знаків без пробілів). Якщо стаття написана не українською мовою, то анотація українською мовою повинна складати не менш ніж 1800 символів, включаючи ключові слова. Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. Використовувати для перекладу комп'ютерні програми заборонено. Список літератури оформлений відповідно до APA style: <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>.

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК

Назва статті

Прізвище Ім'я По батькові (повністю), вчене звання, посада, назва організації, повна поштова адреса організації.

Анотація українською мовою (першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті) (500 знаків)

Ключові слова українською мовою (через крапку з комою)

Article Title

First name (full), academic rank, position, name of organization, full postal address of the organization

Анотація англійською мовою (1800 знаків)

Ключові слова англійською мовою (through a semicolon)

Название статьи

Фамилия Имя Отчество (полностью), ученое звание, должность, название организации, полный почтовый адрес организации.

Аннотация на русском языке (500 знаков)

Ключевые слова на русском языке (через точку с запятой)

ORCID
e-mail

Текст статті, в якому присутні розділи відповідні вимогам ВАК до фахових видань (виділяються напівжирним)

...

Список посилань

за APA style (мовами оригіналу). Вказувати DOI та URL (в сучасних виданнях обов'язково).

...

References

за APA style (транслітерація, назва статті англійською мовою). Вказувати DOI та URL (в сучасних виданнях обов'язково).

Транслітерація online: <http://ukrlit.org/transliteratsiia>

Приклад оформлення літератури:

Author, A. A., & Author, B. B. (рік видання). Назва статті. *Назва Журналу, номер випуску*, сторінки статті. <https://doi.org/xxxxx>
Mellers, B. A. (2000). Choice and the relative pleasure of consequences. *Psychological Bulletin*, 126(6), 910-924.
<https://doi.org/10.1037//0033-2909.126.6.910>.

Author, A. A., & Author, B. B. (рік публікації). Назва статті. *Назва Журналу, номер випуску*(номер заявки), сторінки статті. <https://doi.org/xxxxx>
Trankle, S. A., & Haw, J. (2009). Predicting Australian health behaviour from health beliefs. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 5(2), 9-17. <https://ojs.lib.swin.edu.au/index.php/ejap/>

Author, A. A. (рік, місяць публікації). Назва статті. *Назва Журналу, номер випуску, тому* (номер заявки), сторінки статті. Wilson, D. S., & Wilson, E. O. (2007, November 3). Survival of the selfless. *NewScientist*, 196(2628), 42- 46.

Author, A. A., & Author, B. B. (рік публікації). *Назва книги*. Місто видання: Видавництво. Mook, D. (2004). *Classic experiments in psychology*. Westport, CT: Greenwood.

Editor, A. A., & Editor, B. B. (Eds.). (рік публікації). *Назва книги (видання)*. Місто видання: Видавництво. Williams, J. M. (Ed.). (2006). *Applied sport psychology: personal growth to peak performance* (5th ed.). Boston: McGraw-Hill. Lee-Chai, A. Y., & Bargh, J. A. (Eds.). (2001). *The use and abuse of power: Multiple perspectives on the causes of corruption*. New York: Psychology Press.

Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington D.C.: Author.

(<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>)

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил

Приклад оформлення статті для подання до фахового збірника
«Вісник Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»

УДК 159.9.072.432

Взаємозв'язок відкритості досвіду та смисложиттєвих орієнтацій у студентів

Іваненко Іван Іванович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Анотація. У статті розглянуто поняття відкритості досвіду в рамках моделі Великої п'ятірки. Проаналізовано феномен смисложиттєвих орієнтацій особистості; обговорено роль відкритості досвіду і ... (не менш, ніж 500 знаків).

Ключові слова: індивідуальний досвід; особистісний компонент індивідуального досвіду; відкритість досвіду; смисложиттєві орієнтації; студенти.

The Relationship Of Openness Of Experience And Life-Sense Orientations Of Students

Ivan Ivanenko, Candidate of Psychology, Associate professor. Associate Professor of Department of Applied Psychology, VN Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022.

Abstract. The article considers the concept of openness of experience within the framework of the model of the Great Five. The phenomenon of sense-orientation of the personality is analyzed; the role of openness of experience and ... (не менш, ніж 1800 знаків).

Keywords: individual experience; personal component of individual experience; openness of experience; sense-life orientation; students.

Взаимосвязь открытости опыта и смисложизненных ориентаций у студентов

Иваненко Иван Иванович, кандидат психологических наук, доцент. доцент кафедры прикладной психологии, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

ORCID 0000-0003-3461-9920

ivanenko@karazin.ua

Аннотация. В статье рассмотрено понятие открытости опыта в рамках модели Большой пятерки. Проанализирован феномен смисложизненных ориентаций личности; оговорена роль открытости опыта и ... (не менее 500 знаков).

Ключевые слова: индивидуальный опыт; личностный компонент индивидуального опыта; открытость опыту; смисложизненные ориентации; студенты.

Текст статті ...

Список посилань

Кряж, И.В. (2007). Социальное время в представлениях жителей восточной и западной Украины. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія психологія*, 771, 137-145.

Лактионов, А. Н. (1998) *Координаты индивидуального опыта*. Харьков: Бизнес-Информ.

Ягнюк, Я.К. (2013), *Психологічні особливості гендерних стратегій життєвого шляху студентської молоді* (Дис. канд. психол. наук). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків.

Alexandrov, Y.I., Krylov, A.K., & Arutyunova, K.R. (2017). Activity during Learning and the Nonlinear Differentiation of Experience. *Nonlinear Dynamics Psychology and Life Sciences*, 21(4), 391-405.

Denault, A.S., & Poulin, F. (2016). What adolescents experience in organized activities: Profiles of individual and social experiences. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 42, 40-48.

Goldberg, L.R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4(1), 26-42.

References

Alexandrov, Y. I., Krylov, A.K., & Arutyunova, K. R. (2017). Activity during Learning and the Nonlinear Differentiation of Experience. *Nonlinear Dynamics Psychology and Life Sciences*, 21(4), 391-405.

Denault, A. S., & Poulin, F. (2016). What adolescents experience in organized activities: Profiles of individual and social experiences. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 42, 40-48.

Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4(1), 26-42.

Iahniuk, Ya.K. (2013). *Psychological features of gender life strategies of student's youth*. (Master's thesis). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv. [in Ukrainian]

Kryazh, I. V. (2007). Social Time in the Views of Residents of Eastern and Western Ukraine. *Visnik of V. N. Karazin Kharkiv National University; A Series of «Psychology»*, 771, 137-145. [In Russian].

Laktionov, A. N. (1998). *The Coordinates of individual experience*. Kharkov: Business-Inform. [In Russian].

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. Каразіна
Серія “Психологія”

Випуск 69

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Гірник С.А.

Підписано до друку 29.12.2020 р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 11,53. Обл-вид. арк. 13,41.
Наклад 50 пр. Зам. № Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
тел. +380-057-705-24-32